



Osoba
z niepełnosprawnością
intelektualną
w postępowaniach
sądowych
i przed innymi organami



PORADNIK PRAKTYCZNY

Osoba z niepełnosprawnością intelektualną w postępowaniach sądowych i przed innymi organami

Poradnik praktyczny



Warszawa 2015

Copyright © by PSOUU, 2015

ISBN 978-83-65060-02-0

Redakcja naukowa: Monika Zima-Parjaszewska

Autorzy: Monika Zima-Parjaszewska,
Agnieszka Wołowicz-Ruszkowska,
Krzysztof Kurowski,
Michał Orzechowski,
Aleksandra Buchholz,
Dorota Tomaszewska,
Barbara Ewa Abramowska

Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym

ul. Głogowa 2b, 02-639 Warszawa

Tel. +48 22 646 03 14, +48 22 848 82 60

Fax.+48 22 848 61 62

www.psouu.org.pl

Redakcja: Barbara Ewa Abramowska

Skład i druk: DG-GRAF, Warszawa



Publikacja powstała w ramach projektu pn. „Wiedza dla Integracji”
dofinansowanego ze środków Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych.

*Podstawową zasadą praw człowieka jest to, że ustalone normy
stosują się do każdej osoby, bez wprowadzania podziałów.
Praw tych jednak ciągle odmawia się osobom
z niepełnosprawnością intelektualną.*

Thomas Hammarberg

*Komisarz Praw Człowieka Rady Europy
w latach 2006 – 2012*

(ze Stanowiska Komisarza z 21 września 2009 roku*)

* Pełny tekst Stanowiska – por. Załącznik nr 4, s. 198

Spis treści

Wprowadzenie	7
<i>Monika Zima-Parjaszewska</i>	
Wykaz skrótów	12
I. Niepełnosprawność intelektualna - wymiar społeczny i prawny	13
1. Niepełnosprawność intelektualna - wielowymiarowość zjawiska	15
<i>Agnieszka Wołowicz-Ruszkowska</i>	
2. Status prawny osoby z niepełnosprawnością intelektualną w świetle Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami i innych aktów prawa międzynarodowego	31
<i>Monika Zima-Parjaszewska</i>	
3. Nowoczesne formy wspierania osób z niepełnosprawnością intelektualną	49
<i>Agnieszka Wołowicz-Ruszkowska, Monika Zima-Parjaszewska</i>	
II. Prawo do sądu osób z niepełnosprawnością intelektualną - teoria i praktyka	65
1. Prawo do sądu osób z niepełnosprawnością intelektualną w świetle Konstytucji RP, Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami oraz orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka	67
<i>Krzysztof Kurowski</i>	
2. Zdolność prawna, zdolność do czynności prawnych oraz zdolność procesowa osób z niepełnosprawnością intelektualną w świetle Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami	79
<i>Monika Zima-Parjaszewska</i>	
3. Najczęstsze bariery i trudności w realizacji prawa do sądu osób z niepełnosprawnością intelektualną	95
<i>Monika Zima-Parjaszewska</i>	
III. Jak wspierać osobę z niepełnosprawnością intelektualną w realizacji prawa do sądu. Racjonalne dostosowania	129
1. Udział organizacji społecznej w postępowaniu	131
<i>Michał Orzechowski</i>	
2. Rola osoby wspierającej	137
<i>Dorota Tomaszewska</i>	
3. Komunikacja z osobą z niepełnosprawnością. Alternatywne metody komunikacji	145
<i>Aleksandra Buchholz</i>	
4. Tekst łatwy do czytania i zrozumienia	159
<i>Barbara Ewa Abramowska</i>	

O autorach **165**

Załączniki **171**

1. Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami z dnia 13 grudnia 2006 roku 173
2. Protokół Fakultatywny do Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami 193
3. Oświadczenie rządowe w sprawie mocy obowiązującej Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzonej w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. z dnia 25 września 2012 r. (wyciąg) 197
4. Stanowisko Komisarza Praw Człowieka Rady Europy, Thomasa Hammarberga z dnia 21 września 2009 roku 198
5. Projekt z dnia 04 marca 2014 roku założeń projektu ustawy o zmianie ustawy - Kodeks cywilny, ustawy - Kodeks rodzinny i opiekuńczy, ustawy - Kodeks postępowania cywilnego, ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej oraz niektórych innych ustaw (wyciąg) 201
6. STANOWISKO Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym z dnia 08 sierpnia 2014 roku w sprawie projektu założeń projektu ustawy o zmianie ustawy - Kodeks cywilny, ustawy - Kodeks rodzinny i opiekuńczy, ustawy - Kodeks postępowania cywilnego, ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej oraz niektórych innych ustaw 212
7. Wydawnictwo informacyjne Inclusion Europe „Ludzie z niepełnosprawnością intelektualną mogą w większym stopniu decydować o sobie”, wyd. PSOUU 2009 222

Wprowadzenie

Ostatnie lata przyniosły ogromne zmiany zarówno w postrzeganiu osób z niepełnosprawnością intelektualną, definiowaniu tej niepełnosprawności, jak i w określeniu obowiązków państwa wobec tych osób. Decydujący wpływ na te zmiany miały działania na poziomie międzynarodowym, wyznaczające standardy uczestnictwa osób z niepełnosprawnością intelektualną w każdym aspekcie życia społecznego. Obecnie wszyscy profesjonaliści wspierający w różnych sferach życia osoby z niepełnosprawnością intelektualną - psychologzy, pedagodzy, fizjoterapeuci, prawnicy, logopedzi, psychiatrzy, przedstawiają jednolite stanowisko: tylko poszanowanie godności osoby, jej indywidualności, uznanie autonomii decyzyjnej, w tym prawa do wyboru, włączenie w życie społeczne, to skuteczny sposób na rozwój każdego człowieka.

Dokumentom i regulacjom międzynarodowym nie towarzyszą jednak wystarczająco szybkie zmiany w prawie krajowym i w świadomości społecznej. Wiedza na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną, ich trudności i potrzeb, wciąż jest mała, co często prowadzi do naruszającego godność traktowania tych osób oraz ich dyskryminacji. Z jednej strony uznaje się ich zdolność do bycia podmiotem wolności i praw człowieka, ale z drugiej, wyklucza się ich z korzystania z niektórych praw. Podobnie, uznaje się wprawdzie możliwość korzystania przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną z wybranych praw, np. prawa do edukacji, do zabezpieczenia społecznego, ale wprowadza się jednocześnie ograniczenia w dostępie do ochrony ich przestrzegania, czyli dostępie do wymiaru sprawiedliwości. A przecież prawo do sądu stanowi jedną z podstawowych zasad demokratycznego państwa prawa i jest jednym z fundamentalnych praw podmiotowych jednostki. Jego realizacja jest gwarancją praworządności i przestrzegania innych wolności i praw człowieka. Wobec zachodzących zmian, osoby z niepełnosprawnością intelektualną coraz częściej są uczestnikami postępowań sądowych, przed organami ścigania i innymi organami publicznymi. Czy polski wymiar sprawiedliwości i inne podmioty uczestniczące w procesie stosowania prawa są na to przygotowane?

Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym od ponad 50. lat podejmuje działania na rzecz podmiotowego traktowania osób z niepełnosprawnością intelektualną i poszanowania wobec nich wszystkich wolności i praw człowieka. Przedkładaną publikacją pragniemy rozpocząć dyskusję na temat niezbędnych form wsparcia dla osób z niepełnosprawnością intelektualną w różnorodnych

sytuacjach związanych ze stosowaniem prawa. Agnieszka Wołowicz-Ruszkowska podejmuje trudne zadanie zdefiniowania niepełnosprawności intelektualnej w świetle zachodzących zmian, dokumentów, klasyfikacji międzynarodowych. Zwraca uwagę na wielowymiarowość tego zjawiska, a także istotny problem terminologii w zakresie niepełnosprawności. Przełomem w dyskusji na temat statusu prawnego osób z niepełnosprawnością intelektualną, o czym szczegółowo piszę w rozdziale pierwszym, było uchwalenie przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych w dniu 13 grudnia 2006 roku Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami. Konwencja, jako pierwszy dokument międzynarodowy, nie tylko zagwarantowała osobom z niepełnosprawnościami wszystkie wolności i prawa człowieka stanowiąc, iż są one niepodzielne, ale przede wszystkim nałożyła na państwa - strony Konwencji konkretne obowiązki w celu zapewnienia realizacji tych praw.

Do najważniejszych z nich należą prawo do autonomii decyzyjnej, niezależnego życia, prawo dostępu do życia społecznego, prawo do decydowania o swoim życiu osobistym. Oczywiście, o wiele łatwiej wyobrazić sobie niezależne życie osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, komunikującą się z otoczeniem, radzącą sobie zarówno w samoobsłudze, jak i czynnościach życia codziennego, niż zapewnić możliwość samostanowienia osobie o znacznym stopniu niepełnosprawności intelektualnej, która nie mówi, jest osobą leżącą, a jej codzienność zależy od innych osób. W takiej sytuacji wyzwaniem staje się poszanowanie godności tej osoby. Tymczasem Konwencja wyraźnie i stanowczo podkreśla, że jej celem jest popieranie i ochrona wszystkich praw dla wszystkich osób z niepełnosprawnościami, nawet tych wymagających większego wsparcia. Nowoczesne formy wsparcia, z uwzględnieniem standardów Konwencji i doświadczeń organizacji pozarządowej, zostały przez nas omówione w ostatniej części rozdziału pierwszego.

Wieloletnie doświadczenie PSOUU w kompleksowym wspieraniu osób z niepełnosprawnością intelektualną prowadzi do wniosku, że realizacja ich statusu prawnego poprzez dostęp do wymiaru sprawiedliwości jest ograniczona. Pojęcie prawa do sądu, jego zakres podmiotowy i przedmiotowy omawia Krzysztof Kurowski w rozdziale drugim. Potwierdza on również obawy PSOUU - brak działań państwa w zakresie wdrożenia art. 13 Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami, zgodnie z którym „Państwa Strony zapewnią osobom z niepełnosprawnościami, na zasadzie równości z innymi osobami, skuteczny dostęp do wymiaru sprawiedliwości, w tym poprzez wprowadzenie dostosowań proceduralnych i dostosowań odpowiednich do ich wieku, w celu ułatwienia skutecznego udziału,

bezpośrednio lub pośrednio, zwłaszcza jako świadków, we wszelkich postępowaniach prawnych, w tym na etapie śledztwa i innych form postępowania przygotowawczego. (...) Państwa Strony będą popierać odpowiednie szkolenia osób pracujących w wymiarze sprawiedliwości, w tym w policji i więziennictwie”. W chwili obecnej brak jest rozwiązań systemowych zapewniających osobom z niepełnosprawnościami, w tym również z niepełnosprawnością intelektualną, skuteczną ochronę prawną. W rozdziale drugim poddałam analizie - z perspektywy przepisów Konwencji - znane cywilistom instytucje zdolności prawnej, zdolności do czynności prawnych oraz zdolności procesowej, zwracając uwagę na najczęstsze problemy w dostępie do wymiaru sprawiedliwości i brak adekwatnych do szczególnych potrzeb osób z niepełnosprawnościami instytucji procesowych.

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną stanowią najbardziej bezbronną, bezradną i wykluczoną społecznie grupę spośród osób z niepełnosprawnościami. Mając na uwadze charakter niepełnosprawności i jej konsekwencji w funkcjonowaniu we wszystkich sferach życia, osobom z niepełnosprawnością intelektualną powinna być zapewniona odpowiednia do ich potrzeb i możliwości reprezentacji ochrona prawna, jak również specjalistyczne wsparcie na każdym etapie postępowania sądowego, przed organami ścigania oraz innymi organami ochrony prawa. Wieloletnie doświadczenie w przystępowaniu PSOUU do postępowań z udziałem osób z niepełnosprawnością intelektualną potwierdza znaczenie tej formy rzecznictwa dla poszanowania ich praw, o czym pisze w rozdziale trzecim Michał Orzechowski. Profesjonalne wspieranie, rolę osoby wspierającej, która może się okazać niezbędna w postępowaniu z udziałem osoby z niepełnosprawnością intelektualną, omawia Dorota Tomaszewska. Jednym z problemów uczestnictwa w postępowaniach sądowych i przed innymi organami jest komunikacja z osobą z niepełnosprawnością intelektualną. O alternatywnych metodach komunikacji pisze Aleksandra Buchholz, która prezentuje najnowsze rozwiązania w tym zakresie, z powodzeniem stosowane w pedagogice i codziennym życiu wielu osób z problemami w porozumiewaniu się. Barbara Abramowska wyjaśnia zasady przygotowania i cele tworzenia tekstu łatwego do czytania i rozumienia.

Już we wstępie, należy wyjaśnić kilka istotnych dla podejmowanego tematu kwestii. Oryginalny tytuł Konwencji, będącej motywem przewodnim rozważań, to ***Convention on The Rights of Persons with Disabilities***. Polska przetłumaczyła tytuł dokumentu jako: Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych¹. Zamieszczony w niniejszej publikacji tekst Konwencji² posługuje się terminem „osoby

1 Dz. U. 2012, poz. 1169. Konwencja obowiązuje w Polsce od dnia 25 października 2015 r.

2 Por. Załącznik nr 1, str. 173

z niepełnosprawnościami” („persons with disabilities”). Termin nie tylko pozostaje w zgodności z oryginalnym brzmieniem tekstu Konwencji, ale także jest wyrazem jej zasad i wartości, uwzględnia i podkreśla szacunek dla podmiotowości i godności każdego indywidualnego człowieka i oddziela niepełnosprawność od osoby.

Ponadto, w zamieszczonej wersji Konwencji oraz w rozważaniach w poszczególnych rozdziałach uwzględniono również następujące, zgodne z jej celem, tłumaczenia oryginalnych wyrażień:

- W **Artykule 2 Definicje**: termin „reasonable accomodation” oficjalnie przetłumaczony został jako „racjonalne usprawnienia”, a nie jak powinien „racjonalne dostosowanie”. Usprawnienia odnoszą się do osoby, a zgodnie z Konwencją w całym tym dokumencie chodzi o dostosowanie życia społecznego do potrzeb osób z niepełnosprawnościami.
- W **Artykule 12 Równość wobec prawa**: pojęcie „legal capacity” oficjalnie przetłumaczono jako „zdolność prawna” (która oznacza zdolność do bycia podmiotem praw i obowiązków), natomiast Konwencja uznaje „zdolność do czynności prawnych” osoby z niepełnosprawnością, czyli zdolność do nabywania praw i zaciągania zobowiązań, gwarantując wsparcie, jakie może być potrzebne w korzystaniu z niej. To zdolność do czynności prawnych jest warunkiem realizacji prawa do samostanowienia, autonomii decyzyjnej i niezależnego życia osoby z niepełnosprawnością, o którym mówi Konwencja.
- **Artykułowi 26** przywrócono źródłowy tytuł: **Habilitacja i rehabilitacja** (*Habilitation and rehabilitation*), korzystając z poniższej definicji, zredagowanej przez prof. dr Annę Firkowską-Mankiewicz i Krystynę Mrugalską:
Habilitacja - pojęcie wywodzące się z koncepcji praw człowieka oraz zasad psychologii rozwojowej i psychologii uczenia się. Oznacza stały proces rozwijania umiejętności i wspierania rozwoju osób z niepełnosprawnościami w kierunku samostanowienia, aktywności i maksymalnie pełnego uczestnictwa w życiu społecznym, celem zapewnienia jak najwyższej jakości życia. U podstaw tego procesu leży przekonanie, że osoby z niepełnosprawnościami mają prawo być takimi jakimi są, a więc wzrastać i uczyć się we własnym tempie i na swój własny sposób.

W przypadku osoby z niepełnosprawnością od urodzenia, trudno mówić o rehabilitacji (czyli procesie *przywracania pełnej lub maksymalnej sprawności*); tych osób dotyczy właśnie habilitacja, uwzględniona w oryginalnym tekście Konwencji.

Na koniec wypadła przypomnieć, że Polska podpisała Konwencję 30 marca 2007 roku, ale jej ratyfikacja nastąpiła dopiero 6 września 2012 roku. Niestety, Polska nie zdecydowała się podpisać załączonego do Konwencji Protokołu Fakultatywnego gwarantującego system skargowy do Komitetu ONZ ds. praw osób z niepełnosprawnościami. Jednocześnie Polska wniosła zastrzeżenia oraz oświadczenie interpretacyjne do Konwencji³ i to zarówno w chwili jej podpisania, jak i w momencie złożenia dokumentu ratyfikacyjnego. Zgodnie z wniesionym przez Polskę oświadczeniem interpretacyjnym: „Rzeczpospolita Polska oświadcza, że interpretuje art. 12 Konwencji w sposób zezwalający na stosowanie ubezwłasnowolnienia, w okolicznościach i w sposób określony w prawie wewnętrznym, jako środka, o którym mowa w art. 12 ust. 4, w sytuacji, gdy wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego lub innego rodzaju zaburzeń psychicznych osoba nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem”. Oświadczenie ma ogromne znaczenie dla podejmowanej w niniejszej publikacji tematyki - wpływa na korzystanie przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną ze zdolności do czynności prawnych. Budzi ono wiele wątpliwości, zarówno przedstawicieli doktryny, jak i środowiska osób z niepełnosprawnościami, o czym szczegółowo w rozdziale drugim.

Pragniemy podkreślić, że ze względu na ramy opracowania, niniejsza publikacja w żadnym wypadku nie wyczerpuje podjętego tematu, a jedynie podkreśla zagadnienia kierunkowe, mające największe znaczenie dla poszanowania prawa do sądu osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Dr Monika Zima-Parjaszewska

*Wiceprezeska Zarządu Głównego
Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym*

³ Por. Załącznik nr 3, s.197.

Wykaz skrótów

Akty prawne

- EKPC – europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.)
- k.c. – ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn. Dz. U. z 2014 r., poz. 121)
- k.p.c. – ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn. Dz. U. z 2014 r. poz. 101 z późn. zm.)
- k.r.o. – ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jedn. Dz. U. z 2012 r. poz. 788 z późn. zm.)
- k.k. – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. z 1997 r., Nr 88, poz. 553, z późn. zm)
- k.p.k. – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. z 1997 r., Nr 89, poz. 559, z późn. zm.)
- Konstytucja RP – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.)
- Konwencja wiedeńska – Konwencja wiedeńska o prawie traktatów, sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r. (Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439)
- KPON (Konwencja) – Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz. U. z 2012 r. poz. 1169); ang. Convention on the rights of persons with disabilities (Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami)
- KPP – Karta praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012, s. 391)
- MPPOiP – Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167 załącznik)

Organy i instytucje

- ETPC (Trybunał) – Europejski Trybunał Praw Człowieka
- FRA – Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej
- KKPC – Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego
- ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych
- PSOUU – Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym
- RPO – Rzecznik Praw Obywatelskich
- SN – Sąd Najwyższy
- TK – Trybunał Konstytucyjny
- UE – Unia Europejska

I.

*Niepełnosprawność
intelektualna
- wymiar społeczny i prawny*

Agnieszka Wołowicz-Ruszkowska

1 Niepełnosprawność intelektualna - wielowymiarowość zjawiska

Niepełnosprawność jest zjawiskiem, które nabiera coraz większego znaczenia dla funkcjonowania współczesnego społeczeństwa. Udział osób z niepełnosprawnościami w populacji globalnej w poszczególnych krajach sięga od kilkunastu procent do jednej piątej ogółu ludności (szacunki zależą przede wszystkim od zastosowanej definicji terminu „niepełnosprawność” oraz sposobu gromadzenia i klasyfikowania danych)⁴. Osoby z niepełnosprawnościami to największa grupa mniejszościowa. Jednym z rodzajów niepełnosprawności jest niepełnosprawność intelektualna.

Niepełnosprawność intelektualna to pojęcie stosunkowo nowe, które pojawiło się wypierając stygmatyzujące i wartościujące określenia „niedorozwój umysłowy” czy „upośledzenie umysłowe”. Niepełnosprawność intelektualna charakteryzuje się przede wszystkim utrudnieniami w sferze percepcyjnej i poznawczej, powodując wolniejsze tempo uczenia się i opanowywania różnorodnych sprawności poznawczych i społecznych. Niepełnosprawność intelektualna nie jest chorobą psychiczną.

W ciągu ostatnich kilku dekad sytuacja osób z niepełnosprawnością intelektualną na świecie, a także w Polsce, uległa dużej zmianie. Stało się tak z kilku powodów.

Po pierwsze, zauważono, że poprawa jakości życia osób z niepełnosprawnością intelektualną wpływa na ich rozwój i umiejętności życia w integracji, co jest bardzo korzystne zarówno z punktu widzenia psychospołecznego, jak i ekonomicznego usamodzielnienia.

Po drugie, osoby te są znacznie rzadziej niż dawniej izolowane w ośrodkach zamkniętych (domach pomocy społecznej); alternatywą stają się nowoczesne formy wsparcia (m.in. mieszkania chronione), w których mają szansę na bardziej samodzielne, niezależne życie i realizację swoich potrzeb.

Po trzecie, osoby z niepełnosprawnością intelektualną coraz częściej są postrzegane jako podmioty wolności i praw, przestają być oceniane wyłącznie przez pryzmat niepełnosprawności, ograniczeń czy deficytów.

4 B. Gąciarz, J. Bartkowski, Położenie społeczno-ekonomiczne niepełnosprawnych w Polsce na tle sytuacji osób niepełnosprawnych w krajach Unii Europejskiej. Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania, 2/2014 (11).

Przyjmując takie rozumienie niepełnosprawności należy dłożyć wszelkich starań, aby umożliwić pełne uczestnictwo i wyrównywanie szans osób z niepełnosprawnościami oraz budować przestrzeń społeczną, w której osoby te będą mogły w pełni korzystać z przysługujących im praw na równi z innymi.

Warto wspomnieć o trwającej w Polsce dyskusji dotyczącej wskazania do użycia formy językowej „osoba z niepełnosprawnością” zamiast używanej powszechnie „osoba niepełnosprawna”. W debacie tej przyjmuje się „dyskursywną” argumentację, która przyjmuje za punkt wyjścia, że dyskurs, a zatem język w użyciu, jest nie tylko zbiorem znaków i reguł ich użycia, ale również, co znacznie ważniejsze, zespołem praktyk społecznych konstruujących rzeczywistość. W przypadku określenia „osoba niepełnosprawna” nie dość, że wyrażenie zamyka takie osoby w ich jednej cesze, to na dodatek stygmatyzuje je. Wyrażenia „osoba z niepełnosprawnością” czy „osoba z niepełnosprawnościami” unikają tego zamknięcia, na dodatek robią to bez deficytu semantycznego⁵.

Ponadto, osoby z niepełnosprawnościami często są postrzegane przez innych wyłącznie przez pryzmat przynależności do jednej grupy - osób z niepełnosprawnościami, co ignoruje fakt posiadania przez nie wielu aspektów tożsamości. Ludzie zwykle nie postrzegają samych siebie jako wyłącznie kobiety lub mężczyzn, osoby z niepełnosprawnością lub bez niepełnosprawności. Tożsamość jest wielowymiarową „puzzlową” strukturą⁶ odzwierciedlającą przynależność i identyfikację z wieloma grupami i kręgami i składa się z wielu komponentów. W zależności od sytuacji niektóre identyfikacje czy role stają się ważniejsze, ale nigdy nie zawierają w sobie wielowymiarowości tożsamości. Stąd, wraz ze wzrostem w społeczeństwach poziomu wiedzy i świadomości oddziaływania mechanizmów wykluczeń, odchodzi się od używania zamazujących wielowymiarowość tożsamości terminów takich, jak „niepełnosprawny”. By akcentować wieloaspektowość tożsamości i unikać etykietowania, mówimy coraz częściej „osoba z niepełnosprawnością”. Określenie to sygnalizuje, że poza cechą niepełnosprawności, taka osoba posiada jeszcze inne aspekty swojej osoby, a niepełnosprawność nie określa całości jej tożsamości.

Co to jest niepełnosprawność intelektualna?

Precyzyjne zdefiniowanie podstawowych pojęć związanych z niepełnosprawnością nie jest łatwym i skończonym zadaniem. Definicje niepełnosprawności różnią się między sobą pod względem:

5 D. Galasiński, Osoby niepełnosprawne, czy osoby z niepełnosprawnością? Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania, 4(9)/2013.

6 A. Titkow, Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość, zmiana, konteksty. Wyd. IFIS PAN, Warszawa 2008.

- a) stopnia, w jakim kładą nacisk na konkretny model niepełnosprawności (np. medyczny, społeczny),
- b) stosowania opisów interdyscyplinarnych lub opisów pojedynczych dyscyplin (np. medycyna, w celu określenia prawa do świadczenia i usług),
- c) statusu definicji niepełnosprawności (definicje mogą być chronione przez prawo lub stanowić tylko część mechanizmu administracyjnego),
- d) celu (np. do celów rentowych).

Znajomość najnowszych ustaleń terminologicznych i ich ciągła aktualizacja mają duże znaczenie dla specjalistów zajmujących się problematyką niepełnosprawności.

Podjmując próbę zdefiniowania niepełnosprawności należy zaznaczyć, że w ostatnich latach zmienił się paradygmat postrzegania osób z niepełnosprawnościami (od medycznego do społecznego), co spowodowało zmianę wizerunku tych osób – z podopiecznego do pełnoprawnego uczestnika życia społecznego. W modelu medycznym osoby z niepełnosprawnościami określane były jedynie przez pryzmat biologicznych uwarunkowań i medycznych zdarzeń, i oceniane jako niezdolne do pełnienia ról społecznych. Niepełnosprawność była rozumiana jako tragedia osobista, okrutne doświadczenie, co w konsekwencji doprowadziło do ustanowienia zdeteterminowanego przez medycynę podejścia do niepełnosprawności. Problemy, na jakie napotykały osoby z niepełnosprawnościami, w modelu medycznym postrzegane były jako bezpośrednia konsekwencja ich choroby, czy uszkodzenia. W ujęciu tym niepełnosprawność postrzegana jest jako problem na poziomie jednostkowym i sprowadzana do indywidualnego ograniczenia sprawności⁷. Można stwierdzić, że model medyczny przyczynił się do „ukrycia” niepełnosprawności, ponieważ jego konsekwencją było umieszczanie osób z niepełnosprawnościami (pacjentów) w instytucjach zamkniętych. Głównymi działaniami skierowanymi do tej grupy były usprawnianie i pomoc, mające na celu dostosowanie osoby z niepełnosprawnością do funkcjonowania w sposób zgodny z panującymi normami społecznymi. Społeczne (systemowe) ujęcie niepełnosprawności akcentuje natomiast, że niepełnosprawność jest rezultatem barier na jakie człowiek napotyka w społeczeństwie. Zadaniem systemu wsparcia jest zatem eliminowanie, zmniejszanie i kompensowanie barier tak, aby każdej osobie umożliwić korzystanie z dóbr publicznych, respektując jednocześnie jej prawa i przywileje⁸.

7 C. Barnes, G. Mercer, *Exploring Disability*. Palgrave, Cambridge 2008.

8 Tamże.

Ze zmianą modelu ujmowania niepełnosprawności wiążą się określone konsekwencje. Po pierwsze: nastąpiło odbiologizowanie zjawiska niepełnosprawności, co zmniejszyło rangę uszkodzenia organizmu. Po drugie: przeniesiono punkt ciężkości na zachowanie możliwości człowieka, czego następstwem jest postrzeganie w pierwszej kolejności osoby, a nie niepełnosprawności. Po trzecie: podkreślono kontekst społeczny, czego konsekwencją jest budowanie systemu wsparcia społecznego. Po czwarte: ustalono zmianę w podejściu do granic i możliwości rozwoju osoby z niepełnosprawnością⁹.

W porządkowaniu definicji dotyczących niepełnosprawności ważną rolę odgrywa Światowa Organizacja Zdrowia (World Health Organization, WHO). Trzydzieści pięć lat temu, w 1980 roku WHO sformułowała oficjalną definicję niepełnosprawności, zawartą w Międzynarodowej Klasyfikacji Uszkodzeń, Niepełnosprawności i Upośledzeń (ICIDH - International Classification of Impairments Disabilities and Handicaps), która podkreśla trzy jej aspekty:

- Uszkodzenie (*impairment*), które oznacza utratę lub odstępstwo od norm struktury albo funkcji psychicznej, fizjologicznej lub anatomicznej na skutek wady wrodzonej, choroby lub urazu.
- Niepełnosprawność (*disability*) to ograniczenia lub brak zdolności wykonywania jakiejś czynności w sposób lub w zakresie uważanym za normalny dla człowieka.
- Upośledzenie (*handicap*) oznacza niekorzystną dla danej jednostki sytuację, wynikającą z ograniczania lub niepełnosprawności, która zmniejsza lub uniemożliwia pełnienie ról społecznych uznanych za normalne dla danej jednostki.

Ta typologia zakłada istnienie fizycznej i psychicznej „normalności”. Niepełnosprawność jest tutaj odstępstwem od obowiązujących norm dotyczących fizycznego i psychicznego funkcjonowania człowieka¹⁰. Definicja WHO była krytykowana za to, że problemy tej grupy osób sprowadzała do zagadnień medycznych i nie zawierała aspektów społecznych.

W wyniku poszukiwań definicji podkreślającej możliwości i zdolności człowieka oraz uznania, że niepełnosprawność jest interakcją ograniczeń fizycznych lub/i psychicznych z czynnikami społecznymi i środowiskowymi, w 2001 roku powstała Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia¹¹ (International Classification of Functioning Disability and Health, ICF).

9 R. Kijak, Niepełnosprawność intelektualna. Między diagnozą a działaniem. Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2013.

10 M. Garbat, Definiowanie niepełnosprawności. Niepełnosprawność i Rehabilitacja, 1/2014.

11 International Classification of Functioning Disability and Health, ICF, World Health Organization, 2001.

Niepełnosprawność została tutaj określona jako **wielowymiarowe zjawisko wynikające ze wzajemnych oddziaływań pomiędzy ludźmi a ich fizycznym i społecznym otoczeniem**. Niepełnosprawność nie jest tylko właściwością osoby, lecz zespołem warunków środowiska społecznego i fizycznego, które powodują trudności i ograniczenia osoby z niepełnosprawnością. Od czasu opublikowania Klasyfikacji, wiele krajów w Europie zaczęło ją stosować przy definiowaniu niepełnosprawności w medycynie, polityce społecznej i statystyce. ICF, przedstawiając „uniwersalny” model niepełnosprawności stanowi ważny instrument przy analizie różnic w definiowaniu niepełnosprawności, szczególnie dla celów rehabilitacji zawodowej i zatrudnienia. Prezentowane w nim ujęcie niepełnosprawności stanowi bardzo obszerny zbiór opisów i opiera się na biopsychospołecznej koncepcji, która zakłada, że człowiek jest istotą biologiczną, ale również osobą wykonującą określone czynności i zadania życiowe oraz członkiem określonych grup społecznych. Biopsychospołeczna koncepcja niepełnosprawności uwzględnia w odpowiednich proporcjach zarówno aspekt biologiczny, jak i społeczny w powstawaniu niepełnosprawności. Wskazując na istotę niepełnosprawności, jako ograniczenie działania indywidualnego i uczestnictwa w życiu społecznym, daje podstawę do odpowiednich interwencji w kierunku zmniejszenia tych ograniczeń. Zatem, najbardziej charakterystyczną cechą sytuacji osoby z niepełnosprawnością jest nieadekwatność wymagań społecznych względem możliwości ich spełniania, co powoduje powstanie braku równowagi pomiędzy warunkami zewnętrznymi, a możliwościami człowieka¹².

Społeczna koncepcja niepełnosprawności nie została w pełni inkorporowana do polityki społecznej w Polsce, co sprawia, że integracja społeczna jako jej cel pozostaje w dużym stopniu wyłącznie celem deklaracyjnym, a nie faktycznym.

Nowa definicja osoby z niepełnosprawnością wprowadzona została do polskiego prawa przez ratyfikowaną w 2012 roku Konwencję Narodów Zjednoczonych o prawach osób z niepełnosprawnościami, według której to nie indywidualne ograniczenia, ale zewnętrzne bariery utrudniające uczestniczenie w życiu czynią człowieka niepełnosprawnym¹³. W myśl Konwencji do tej grupy zalicza się osoby, które mają **długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów, co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami.**

12 S. Kowalik, Psychologia rehabilitacji, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007.

13 Szczegółowo na temat Konwencji w podrozdziale drugim.

Ratyfikowanie przez Polskę Konwencji może doprowadzić do daleko idących zmian dotyczących zarówno podejścia do osób z niepełnosprawnościami, jak i zakresu zobowiązań władz publicznych, o ile zostaną z tego wyciągnięte wszystkie konsekwencje prawne oraz związane z koniecznością ukształtowania na nowo praktyki w różnych obszarach życia społecznego.

Zasadniczym problemem w Polsce jest to, jak ogólne założenia polityki wobec osób z niepełnosprawnościami spełniające wymagania nowoczesnego podejścia do tego zagadnienia, są przekładane na legislację i praktykę administracyjną. W regulacjach ustawowych obowiązujących w Polsce mamy do czynienia z fragmentaryzacją pojęcia „niepełnosprawność”, jej specyficznym określeniem ze względu na cel danej regulacji ustawowej oraz ze względu na obszar życia społecznego, który jej podlega. **Brakuje więc jednoznacznych ustaleń definicyjnych, nie ma aktu prawnego, który kompleksowo określałby w sposób powszechnie obowiązujący rozumienie niepełnosprawności oraz zobowiązania władz publicznych wobec osób z niepełnosprawnościami.**

Pierwszą funkcjonującą w Polsce definicją jest definicja dotycząca prawnej podstawy kwalifikacji do grupy osób z niepełnosprawnościami, zgodna z zapisami Ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych¹⁴ opierająca się przede wszystkim na ocenie społecznych i zawodowych ograniczeń. W myśl ustawy, osobami niepełnosprawnymi nazywamy osoby, których „stan fizyczny, psychiczny lub umysłowy trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza bądź uniemożliwia wypełnianie ról społecznych, a w szczególności zdolność do wykonywania pracy zawodowej” (art.1). Ustawa ta wprowadziła trzy stopnie niepełnosprawności: lekki, umiarkowany, znaczny, określając je w sposób następujący:

- do **lekkiego stopnia niepełnosprawności** zalicza się osobę o naruszonej sprawności organizmu, powodującej w sposób istotny obniżenie zdolności do wykonywania pracy, w porównaniu do zdolności, jaką wykazuje osoba o podobnych kwalifikacjach zawodowych z pełną sprawnością psychiczną i fizyczną, lub mająca ograniczenia w pełnieniu ról społecznych dające się kompensować przy pomocy wyposażenia w przedmioty ortopedyczne, środki pomocnicze lub środki techniczne.
- do **umiarkowanego stopnia niepełnosprawności** zalicza się osobę z naruszoną sprawnością organizmu, niezdolną do pracy albo zdolną do pracy jedynie w warun-

¹⁴ Dz.U. z 1997 r., nr 123 poz. 776 z późn. zm.

kach pracy chronionej lub wymagającą czasowej albo częściowej pomocy innych osób w celu pełnienia ról społecznych.

- do **znacznego stopnia niepełnosprawności** zalicza się osobę z naruszoną sprawnością organizmu, niezdolną do pracy albo zdolną do pracy jedynie w warunkach pracy chronionej i wymagającą, w celu pełnienia ról społecznych, stałej lub długotrwałej opieki i pomocy innych osób w związku z niezdolnością do samodzielnej egzystencji (art. 4, pkt. 1,2,3.)

Ustawa nie wskazuje sfer życia, na które ma mieć wpływ niepełnosprawność - posługuje się jedynie ogólnym pojęciem „wypełniania ról społecznych”. Ponadto, z prawnego punktu widzenia, aby dana osoba była traktowana jako niepełnosprawna, istotny jest nie sam obiektywny fakt istnienia niesprawności, ale otrzymanie orzeczenia o stopniu niepełnosprawności (orzeczenia o niepełnosprawności w odniesieniu do młodzieży poniżej 16. roku życia) ustalonego przez powiatowy zespół do spraw orzekania o niepełnosprawności. Tak więc, dla uzyskania statusu osoby niepełnosprawnej trzeba przejść odpowiednią procedurę administracyjną oraz posiadać niesprawność przynajmniej w stopniu lekkim według definicji ustawy oraz rozporządzenia Ministra Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej z dnia 15 lipca 2003 roku w sprawie orzekania o niepełnosprawności i stopniu niepełnosprawności¹⁵.

Natomiast druga definicja niepełnosprawności przyjmowana jest przez akty prawne związane z pomocą społeczną czy uprawnieniami do pomocy społecznej. Jest to definicja osoby z niepełnosprawnością zorientowana na kwestie pracy. W Ustawie z dnia 14 czerwca 1996 r. o zmianie ustawy o pomocy społecznej oraz ustawy o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu¹⁶ stwierdzono, że jest to „stan fizyczny, psychiczny lub umysłowy, powodujący trwałe lub okresowe utrudnienie, ograniczenie bądź uniemożliwienie samodzielnej egzystencji”. Analogicznie Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych¹⁷ posługuje się pojęciem osoby niezdolnej do podjęcia pracy zarobkowej: „Niezdolną do pracy w rozumieniu ustawy jest osoba, która całkowicie lub częściowo utraciła zdolność do pracy zarobkowej z powodu naruszenia sprawności organizmu i nie rokuje odzyskania zdolności do pracy po przekwalifikowaniu”.

15 Dz. U. 2003 r., nr 139, poz. 1328.

16 Dz. U. 1996 r., nr 100, poz. 459 z późn.zm.

17 Dz. U. 2004 r., nr 39, poz. 353.

Charakterystyczną cechą tych regulacji jest nacisk na ekonomiczny aspekt niepełnosprawności: zdolność do pracy i możliwość samodzielnego uzyskiwania środków utrzymania, co jest wynikiem celów, dla jakich są one ustanowione. Drugą istotną cechą ujęcia niepełnosprawności w tych aktach prawnych jest koncentracja na samej osobie niepełnosprawnej, jej deficytach osobistych oraz możliwościach działania i dostosowania się do wymogów społecznych. Społeczna koncepcja niepełnosprawności akcentuje społeczny wymiar tego zjawiska (przede wszystkim w odniesieniu do kwestii normalnego pełnienia ról społecznych i zawodowych) oraz przyjmuje integrację społeczną za główny cel i obowiązek władz publicznych. Równocześnie ustawodawstwo i praktyka administracyjna nadal pozostały w kręgu koncepcji polityki społecznej, która opiera się na dążeniu do maksymalnego dostosowania osoby z niepełnosprawnością do wymogów i oczekiwań otoczenia społecznego, a działania zmierzające do dostosowania otoczenia społecznego do wymagań tych osób nadal traktowane są jako mniej ważne lub w ogóle są pomijane.

W obowiązującej nadal w praktyce diagnostycznej klasyfikacji ICD-10 wciąż używane jest określenie „upośledzenie umysłowe” i w tej formie stosuje się je w medycynie oraz rehabilitacji. Wiąże się to z dużym rozpowszechnieniem tego nazewnictwa w międzynarodowej nomenklaturze, co pozwala na zrozumienie ich przez różne środowiska w wielu krajach. Jednakże współczesna literatura przedmiotu, międzynarodowe akty prawne oraz istniejąca już klasyfikacja DSM-V, używają terminu „niepełnosprawność intelektualna”.

Powszechnie uznawana i stosowana w Polsce jest definicja Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego – Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders (DSM). DSM-V zalicza niepełnosprawność intelektualną do grupy zaburzeń neurorozwojowych. Nowe kryteria zalecają testowanie współczynnika inteligencji z jednoczesnym uwzględnieniem deficytów w funkcjonowaniu adaptacyjnym, ponieważ to one wpływają na osobistą niezależność i społeczną odpowiedzialność jednostki oraz w znacznym stopniu odpowiadają za problemy z wypełnianiem standardów rozwojowych i socjokulturowych¹⁸. W najnowszej edycji DSM funkcjonowanie adaptacyjne odnosi się do trzech obszarów, które determinują radzenie sobie z codziennymi zadaniami:

- **Sfera koncepcyjna**, do której zalicza się zdolności i umiejętności w zakresie języka, czytania, pisania, matematyki, myślenia, wiedzy i pamięci.

18 A. Żyła, Niepełnosprawność intelektualna – najnowsze zmiany terminologiczne i diagnostyczne w świetle DSM-5, ICD-11 oraz AAIDD. Niepełnosprawność i Rehabilitacja, 1/2014.

- **Sfera społeczna** odnosząca się do funkcjonowania społecznego, empatii, komunikacyjnych zdolności interpersonalnych, zdolności do zawierania i podtrzymywania kontaktów społecznych.
- **Sfera praktyczna** dotycząca samodzielności w opiece osobistej, odpowiedzialności w pracy, umiejętności gospodarowania pieniędzmi, czasem wolnym, czy organizowania zadań szkolnych¹⁹.

W DSM-V zaznacza się, że aby zdiagnozować niepełnosprawność intelektualna symptomy muszą pojawić się w okresie rozwojowym i opierać się o poważne deficyty w funkcjonowaniu adaptacyjnym²⁰.

Natomiast według definicji zawartej w Międzynarodowej Klasyfikacji Uszkodzeń, Niepełnosprawności i Upośledzeń (ICD-10): *upośledzenie umysłowe* ujmowane jest jako *zahamowanie lub niepełny rozwój umysłowy, wyrażający się przede wszystkim w upośledzeniu umiejętności, które ujawniają się w okresie rozwojowym i stanowią o ogólnym poziomie inteligencji, tzn. zdolności poznawczych, mowy, motorycznych i umiejętności społecznych. Może występować samodzielnie lub z innymi zaburzeniami psychicznymi i fizycznymi.*

Obie klasyfikacje uwzględniają ilościowe kryterium ilorazu inteligencji określone przez wartość uzyskaną za pomocą przeprowadzenia jednego lub kilku wystandaryzowanych testów na inteligencję. Przy doborze testów oraz interpretacji wyników należy brać pod uwagę czynniki, które mogą ograniczać jego wykonanie np. tło społeczno-kulturowe i rozwój jednostki. W DSM-V i ICD-10 wyróżnia się cztery stopnie niepełnosprawności intelektualnej: lekki, umiarkowany, znaczny i głęboki. W literaturze dotyczącej zagadnienia niepełnosprawności spotyka się charakterystykę funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami w różnym stopniu. Jest to narzędzie klasyfikacyjne, służące organizacji informacji o osobach z niepełnosprawnościami, jednakże nie oddaje rzeczywistego potencjału tych osób. **Należy podkreślić, że obecnie odchodzi się od sztywnej kategoryzacji ze względu na stopień niepełnosprawności, przyjmując jako główne kryterium funkcjonowanie osoby.** Podkreśla się również wartość wsparcia, którego należy udzielić każdej osobie z niepełnosprawnością intelektualną, aby miała szansę na pełny rozwój i uczestnictwo w życiu społecznym. Niezależnie od stopnia niepełnosprawności wszystkie dotknięte nią osoby są zdolne do rozwoju i funkcjonują tym lepiej, im wcześniej zapewni się im i ich rodzinom odpowiednią pomoc i wsparcie. Systematyczne pobudzanie do rozwoju, konsekwentny system wymagań

19 Tamże, s. 23.

20 American Psychiatric Association, Desk reference to the diagnostic criteria from DSM-5. APA, Arlington 2013.

prowadzi do aktywizacji i rozwijania możliwości tych osób. Niepełnosprawność intelektualna nie jest chorobą, która minie, gdy zastosuje się odpowiedni sposób leczenia. Osoba z niepełnosprawnością intelektualną nigdy nie przestanie być niepełnosprawna, jednak jak wszyscy inni może rozwijać się i zmieniać. Dostrzeganie i realizowanie dynamicznego ujęcia obniżonej sprawności intelektualnej stwarza nowe, realne szanse rozwoju osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz organizowania celowego wspierania.

Coraz częściej podawana jest również w wątpliwość przydatność (zwłaszcza prognostyczna) oraz wartość diagnostyczna ilorazu inteligencji. W DSM-V podkreśla się co prawda potrzebę stosowania kompleksowych testów badających inteligencję ale z zaznaczeniem, że wykorzystywanie wyłącznie kryterium IQ jest niewystarczające. Ich wyniki nie mogą być uwzględniane bez zastosowania kryterium poziomu funkcjonowania przystosowawczego człowieka. Rozwój osób z niepełnosprawnością intelektualną, bez względu na jej stopień, podlega tym samym prawom, co osób o prawidłowym rozwoju.

Najnowsza definicja niepełnosprawności intelektualnej została stworzona przez zespół specjalistów American Association on Intellectual and Developmental Disabilities (AAIDD), którego przewodniczącym był Robert L. Schalock²¹. Według niej **niepełnosprawność intelektualna charakteryzuje się znacznymi ograniczeniami w funkcjonowaniu intelektualnym (dotyczącym ogólnych zdolności umysłowych, takich jak: rozumowanie, uczenie się, rozwiązywanie problemów) oraz równocześnie w zachowaniach przystosowawczych (które obejmują codzienne umiejętności społeczne i praktyczne). Niepełnosprawność ta ujawnia się przed 18 rokiem życia.** Zachowania adaptacyjne to zestaw zdolności i umiejętności koncepcyjnych (język, czytanie, pisanie, rozumienie, używanie pojęcia pieniędzy, czasu, liczb, kierowanie swoim postępowaniem), społecznych (zdolności interpersonalne, społeczna odpowiedzialność, poczucie własnej godności, ostrożność, poziom łatwości, naiwności, przestrzeganie praw i zasad, aktywne unikanie bycia ofiarą przestępstw oraz rozwiązywanie problemów społecznych) i praktycznych (aktywności dnia codziennego, umiejętności zawodowe, używanie pieniędzy, zachowanie bezpieczeństwa, korzystanie z opieki zdrowotnej, transportu, telefonu, umiejętności planowania dnia codziennego)²².

Definicja ta zakłada, że ograniczenia w obecnym funkcjonowaniu muszą uwzględniać kontekst typowego środowiska społecznego jednostki w określonym

21 R.L. Schalock i in., *Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Supports*. American Association on Intellectual and Developmental Disabilities, Washington 2010.

22 Por. A. Żyta, *Niepełnosprawność intelektualna...*, op.cit.

wieku i kulturze. Ponadto ocena funkcjonowania uwzględnia zarówno różnorodność kulturową, językową, jak i różnice w komunikowaniu się, czynniki sensoryczne, motoryczne, behawioralne. Zakłada również, że każdy człowiek oprócz ograniczeń ma mocne strony a ważnym celem opisu ograniczeń jest stworzenie profilu potrzebnego wsparcia. Podkreśla także, że życiowe funkcjonowanie osób z niepełnosprawnością intelektualną może ulec poprawie, jeśli będą one otrzymywać przez dłuższy czas dobrze dobrane wsparcie²³.

Stereotypy

Niepełnosprawność intelektualna jest obarczona największą liczbą mitów i stereotypów, nie mających nic wspólnego z rzeczywistymi cechami indywidualnych osób. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną budzą najsilniejsze negatywne reakcje społeczne. Mówi się, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną „nie rozumieją, niczego nie mogą się nauczyć”, że „upośledzenie umysłowe prowadzi do przestępczości i ubóstwa”, że „jest karą za grzechy kogoś z rodziny”, że „osoby te są agresywne i zagrażające”. Ponadto, często mylnie utożsamiana jest z chorobą psychiczną. Stereotypy na temat niepełnosprawności intelektualnej, a przede wszystkim ten dotyczący braku możliwości rozwoju oraz celowości podejmowania różnorodnych aktywności życiowych, mają destrukcyjny wpływ na postawy społeczne, sposób postrzegania i traktowania osób z niepełnosprawnością intelektualną, a także na szanse rozwojowe i wyrównujące, jakie się im stwarza. Tymczasem, zgodnie z obowiązującym społecznym modelem niepełnosprawności, to właśnie sprzyjające postawy społeczne, tzn. wiedza, pozytywne nastawienie emocjonalne i konkretne działania, są czynnikami niezbędnymi do tworzenia osobom z niepełnosprawnością intelektualną warunków samodzielnego, niezależnego i aktywnego życia.²⁴

Sytuacja społeczna osób z niepełnosprawnością intelektualną

Wczesna dorosłość to okres dużych zmian w życiu człowieka, prowadzących do osiągnięcia osobistej niezależności oraz wzrostu możliwości decydowania o sobie. Samostanowienie ściśle wiąże się ze stopniem kontroli, jaki mamy nad własnym życiem, a szczególnie istotne są te obszary, które sami oceniamy jako ważne i na które chcielibyśmy mieć wpływ. Osoby dorosłe z umiarkowaną, znaczną i głęboką niepełnosprawnością intelektualną mają obecnie dwie możliwości w dorosłym życiu. Po śmierci rodziców mogą liczyć na to, że rodzeństwo włączy ich do własnych

²³ R.L. Schalock i in., *Intellectual Disability...*, op.cit.

²⁴ Niepełnosprawność intelektualna - nowe podejście, w: *Spółczesność dla Wszystkich*, Nr 1, s. 7, PSOUU, Warszawa 1998.

rodzin a szansa na takie rozwiązanie jest tym większa, im osoba z niepełnosprawnością jest lepiej przygotowana do samodzielnego życia. Druga możliwość polega na skorzystaniu z instytucjonalnego wsparcia i umieszczeniu dorosłej osoby z niepełnosprawnością intelektualną w domu pomocy społecznej. W Polsce brakuje zatem systemowych rozwiązań oraz całościowej koncepcji uczestnictwa osób z niepełnosprawnościami w życiu społecznym.

Niepełnosprawność intelektualna może wpływać na rozwój zdolności i umiejętności potrzebnych do samostanowienia oraz na zakres decydowania o sobie²⁵. Należy jednak podkreślić, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają prawo do dokonywania wyborów i podejmowania decyzji. Wszelkie rozważania powinny zatem dotyczyć tego, jak można je wspierać w rozwijaniu swoich zdolności i umiejętności w tym zakresie, a nie tego, czy w ogóle należy to czynić.

Bariery w kształtowaniu samostanowienia mogą wynikać z ograniczeń w funkcjonowaniu, wynikających z natury niepełnosprawności intelektualnej lub zaburzeń współwystępujących, takich jak zaburzenia widzenia, słyszenia, poruszania się, porozumiewania, czy procesów poznawczych. Mogą także odnosić się do problemów związanych ze zdrowiem, wymagających mniej lub bardziej intensywnej opieki medycznej i wiążących się z dyskomfortem oraz koniecznością korzystania z pomocy. Dochodzą do tego przeszkody architektoniczne i komunikacyjne, ograniczające szanse na osiągnięcie niezależności²⁶. Jednak w świetle, opisywanego wcześniej, społecznego modelu niepełnosprawności głównym źródłem nierówności są interakcje między osobą a jej otoczeniem i w tej interakcji właśnie upatruje się rzeczywistych powodów niepełnosprawności. Mimo powszechnej zgody co do słuszności tezy o społecznych uwarunkowaniach niepełnosprawności, w rzeczywistości niewiele się robi dla przezwyciężenia zjawisk leżących u jej podłoża.

Niepełnosprawność intelektualna jest przyczyną szczególnie dużej stygmatyzacji i uprzedzeń, które negatywnie wpływają na zakres i charakter życiowych doświadczeń osób z niepełnosprawnością. Postawy wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną cechuje paternalizm, często też odrzucenie i silna niechęć, które stają się podłożem dyskryminacji²⁷. Dorosłość osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną jest negowana w opinii społecznej, w oczach profesjonalistów i samych rodziców. Nie wszystkie osoby wspierające podzielają pogląd

25 E. Pisula, *Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną - szanse i zagrożenia*, PSOUU, Warszawa 2008.

26 L.E. Powers, A. Turner, R. Ellison, J. Matuszewski, R. Wilson, A. Phillips, C. Rein, *A multi-component intervention to promote adolescent self-determination*. *Journal of Rehabilitation*, 67/ 2001, s. 13-19.

27 H. Hahn, *Antidiscrimination laws and social research on disability: The minority group perspective*. *The Law and Behavioral Sciences*, 14/1996, s. 1-19.

o potrzebie pozostawienia obszaru wolności dla osób z niepełnosprawnością intelektualną. Opiekunowie spostrzegają je jako niezdolne do bycia niezależnymi i często traktują niezgodnie z wiekiem metrykalnym, jakby były młodsze niż są w rzeczywistości, co przejawia się m.in. w nadmiernym angażowaniu się w codzienne sytuacje, ingerowaniu i kontrolowaniu wszelkich form społecznej aktywności, podejmowaniu za nich podstawowych decyzji, nie stwarzaniu warunków do samodzielnego podejmowania różnych działań (ograniczanie dostępu do miejsc, przedmiotów i ludzi). W rezultacie, osoby z niepełnosprawnością intelektualną często izolowane są od normalnego nurtu życia, a więc również samodzielnego, spontanicznego doświadczania go. Jak zauważa Lausch-Żuk, „na ogół nie uczestniczą w gospodarstwie domowym, nie posiadają tam stałych obowiązków, nawet jeśli są one na miarę ich umiejętności i możliwości. Nieczęsto uczestniczą w rozmowie na zasadzie partnerstwa. Oczekuje się od nich przede wszystkim posłuszeństwa, ściśle związanego z biernością. Traktowanie ich ze strony pełnosprawnych, zwłaszcza dorosłych, ma najczęściej charakter protekcyjny. Można nawet zauważyć zmienianie tonu głosu, przesadne akcentowanie słów, posługiwanie się typowo dziecięcymi sformułowaniami (zdrobnieniami) w mówieniu do tych osób”²⁸. Takie działania prowadzą do doświadczania **zredukowanej dorosłości** przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną, ponieważ utrudniają im, bądź uniemożliwiają pełnienie dorosłych ról społecznych, np. pracownika czy partnera.

Założenie rodziny stanowi istotną wartość i cel dla wielu ludzi, jest też, w powszechnej opinii, jednym z głównych przywilejów i zadań okresu dorosłości. Bagatelizowanie lub ignorowanie potrzeb seksualno-emocjonalnych osób z niepełnosprawnością intelektualną jest częstą praktyką²⁹, mimo, że wiele z nich posiada marzenia, wyobrażenia oraz plany związane z przyszłością w założonej przez siebie rodzinie³⁰. Dorośli różnią się jednak zakresem dostępu do instytucji małżeństwa i rodzicielstwa. Wizja „błędnego koła cierpienia” jest często przyczyną zaniechania edukacji seksualnej i stymulacji prorodzinnej względem osób z niepełnosprawnością intelektualną. **Dorośle osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie zawsze mają zatem szansę, by zaistnieć w społeczeństwie jako osoba faktycznie dorosła.**

28 J. Lausch-Żuk, *Terapia czy wychowanie?*, [w:] *Wczesna diagnoza i terapia dzieci z utrudnieniami w rozwoju. Interdyscyplinarne problemy*, Wrocław 2004, s. 422-423. *problemy*, Wrocław 2004, s. 422-423.

29 G. Fairbairn, D. Rowley, *Etyczne aspekty seksualności osób z niepełnosprawnością intelektualną*. [w:] A. Firkowska-Mankiewicz (red.) *XXVIII Sympozjum Naukowe – Życie emocjonalne i rodzinne osób z niepełnosprawnością intelektualną w aspekcie seksualności*, Warszawa 2003.

30 Z. Gajdzica, *Status rodzinny i zawodowy osób z lekkim upośledzeniem umysłowym na tle zmiany społecznej*. [w:] Z. Janiszewska-Nieścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną*, Tom II, Kraków 2004.

W Polsce prawie nic nie wiadomo na temat indywidualnych doświadczeń rodziców z niepełnosprawnością intelektualną. Jednakże w dostępnych badaniach międzynarodowych jednoznacznie wskazuje się, że w stosunku do osób z niepełnosprawnościami dochodzi do szeregu nadużyć i zaniedbań w zakresie praw reprodukcyjnych. Badacze alarmują, że na całym świecie prawa rodzinne osób z niepełnosprawnościami, a zatem prawo do zakładania rodziny i życia w związkach zgodnie z własną wolą, prawo do decyzji prokreacyjnych i rodzicielstwa oraz dostępu do nowoczesnej wiedzy nie są respektowane, głównie z powodu funkcjonowania stereotypów i silnych uprzedzeń³¹. Zgodnie z nimi osoby z niepełnosprawnościami przedstawiane są jako osoby zależne od innych, bierne, słabe i samotne, niezdolne do podejmowania ról rodzinnych i opiekuńczych, do wzięcia na siebie odpowiedzialności za życie innych osób³². Ma to znaczący wpływ na ich poczucie wartości, podmiotowości, sprawczości. Z raportów European Disability Forum³³ oraz Inclusion Europe³⁴ wynika, że tego rodzaju obawy i lęki skutkują nakierowaniem wielu działań rodzin na przejmowanie kontroli nad życiem i decyzjami osób z niepełnosprawnością w tym obszarze, co przekłada się na ich nadmierną zależność, brak samodzielności, prywatności, a w końcu także samostanowienia i podejmowania decyzji o kształcie własnego życia. Niepełnosprawni rodzice są przedmiotem sceptycznych poglądów w zakresie ich zdolności do opieki nad dziećmi. Niepełnosprawność intelektualna automatycznie prowadzi do wykluczenia z rodzicielstwa, niezależnie od indywidualnych umiejętności. Tymczasem okazuje się, że odpowiednio ułożone zasoby i spójny system wsparcia pozwala osobom z niepełnosprawnością intelektualną w satysfakcjonujący sposób realizować się w rolach rodziców³⁵.

Również w dostępie do zatrudnienia osoby z niepełnosprawnością intelektualną napotykają na więcej barier niż osoby z innymi rodzajami niepełnosprawności, wliczając w to negatywne postawy pracodawców i innych pracowników. Obecnie zdecydowana większość osób z niepełnosprawnością intelektualną

-
- 31 S. Arnade, S. Haefner, (2011). Standard interpretation of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) from a female perspective. Pobrane z: http://www.kompre.de/brk/attachments/article/74/100_crpd_interpretation_women_and_gender_provisions_nw3-de_2011.pdf
- 32 M.A. Nosek, C.A. Howland, D.H. Rintala, M.E. Young, M.S. Chanpong, Vulnerabilities for abuse among women with disabilities. *Sexuality and Disability*, 19(3)/2011, 177-189.
- 33 European Disability Forum (2011). 2nd Manifesto on the rights of women and girls with disabilities in the European Union. A toolkit for activists and policymakers. Pobrano z: <http://www.uildm.org/wp-content/uploads/2011/11/2ndmanifestoEN.pdf>
- 34 Inclusion Europe Raport (2002). Let us open our lives for them: People with intellectual disability and their families in Poland. Pobrano z: <http://www.inclusion-europe.org/en/more-information/position-papers#sthash.zCLcFwRJ.dpuf>
- 35 G. Llewellyn, R. Traustadottir, D. McConnell, H. Bjorg Sigurjonsdottir, *Parents with Intellectual Disabilities: Past, Present and Futures*, West Sussex, 2010.

pracuje na rynku zamkniętym nie mając dostępu do jakiejkolwiek formy zatrudnienia na otwartym rynku pracy. Dostępne statystyki dotyczące osób z niepełnosprawnością intelektualną pokazują, że większość to osoby długotrwale biernie zawodowo, a ich poziom zatrudnienia i aktywności ekonomicznej jest zdecydowanie niższy w porównaniu z innymi rodzajami niepełnosprawności.

W Polsce istnieją dwie główne formy zatrudnienia chronionego: zakłady pracy chronionej i zakłady aktywności zawodowej. Chociaż większość funduszy publicznych przeznaczana jest na wspieranie zakładów pracy chronionej, zatrudniają one względnie małą liczbę osób z niepełnosprawnością intelektualną i w większości z lekkim stopniem niepełnosprawności. Zakłady te mają segregacyjny charakter i w niewielkim stopniu rozwijają umiejętności potrzebne do zatrudnienia na otwartym rynku pracy. Zakłady aktywności zawodowej, odgrywają ważną rolę w zapewnieniu szkolenia i zatrudnienia osobom ze znaczną niepełnosprawnością, jednak jest ich zdecydowanie zbyt mało. Ich głównym celem jest zatrudnianie osób z niepełnosprawnością oraz przygotowanie ich do życia w otwartym środowisku poprzez rehabilitację społeczną i zawodową oraz udzielenie pomocy w realizacji pełnego, niezależnego i aktywnego życia (na miarę ich indywidualnych możliwości). Ostatnią możliwością stałej aktywności o charakterze zawodowym dla osób z niepełnosprawnością intelektualną są warsztaty terapii zajęciowej, które stanowią rodzaj placówek dziennego pobytu zapewniających terapię zajęciową. Często prowadzone są przez organizacje pozarządowe lub samorządy lokalne. Nie są one miejscami zatrudnienia, ale zapewniają uczestnictwo w rehabilitacji społecznej i zawodowej. Niestety, mimo że warsztaty te wyszkoliły obecnie wielu uczestników zdolnych do podjęcia zatrudnienia, w większości przypadków nie ma dostępnych dla nich miejsc pracy. Główną przyczyną takiego stanu jest brak systemowych rozwiązań w zakresie zatrudnienia wspomaganego w Polsce. Jednym z najważniejszych kroków, które rząd mógłby podjąć na rzecz promocji zatrudnienia osób z niepełnosprawnością intelektualną, jest zatem wprowadzenie przepisów w sprawie zatrudnienia wspomaganego. Dałoby to podstawy do stworzenia krajowego systemu zatrudnienia wspomaganego, który wreszcie zapewniłby osobom z niepełnosprawnością intelektualną rzeczywiste możliwości zatrudnienia, a przez to przyczynił się do ich pełniejszego społecznego włączenia.

2 Status prawny osoby z niepełnosprawnością intelektualną w świetle Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawach osób z niepełnosprawnościami i innych aktów prawa międzynarodowego

Ostatnie lata przyniosły wiele zmian w definiowaniu niepełnosprawności³⁶, poszukiwaniu efektywnych form wsparcia osób z niepełnosprawnościami, a jednocześnie potwierdziły prawo osób z niepełnosprawnościami do pełnego uczestnictwa w życiu społecznym na zasadach równości z innymi. Ogromną rolę w procesie budowania nowoczesnego, społecznego paradygmatu niepełnosprawności odegrała społeczność międzynarodowa, która w ramach różnych systemów ochrony praw człowieka, tj. Organizacji Narodów Zjednoczonych, Rady Europy oraz Unii Europejskiej, początkowo sygnalizowała³⁷, a następnie wprowadzała konkretne gwarancje przestrzegania wszystkich wolności i praw człowieka wobec osób z niepełnosprawnościami. I chociaż pierwsze regulacje międzynarodowe odnoszące się do osób z niepełnosprawnościami dotyczyły przede wszystkim konieczności opieki nad nimi, zapewnienia im prawa do leczenia i rehabilitacji, to z czasem działania organizacji międzynarodowych pozwoliły uznać, iż niepełnosprawność nie jest jedynie pochodną praw socjalnych i zabezpieczenia społecznego lub też przedmiotem polityki społecznej państwa, ale jako jeden z elementów tożsamości człowieka, dotyczy wszystkich jego praw i wolności, a status prawny osoby z niepełnosprawnością powinien być określony w świetle zasad godności, wolności i równości. To z kolei doprowadziło do przekonania, że osoby z niepełnosprawnościami nie są jedynie podmiotami praw, ale powinny

36 Szczegółowo na ten temat np. B. Gąciarz: Przemysł niepełnosprawność na nowo. Od instytucji państwa opiekuńczego do integracji i aktywizacji społecznej, *Studia Socjologiczne*, 2/2014 (213), s. 15 i n.; K. Kurowski: Niepełnosprawność i osoba niepełnosprawna - od medycznego do społecznego modelu niepełnosprawności, (w:) *Najważniejsze wyzwania po ratyfikacji przez Polskę Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych*, Warszawa 2012, s. 8 i n.

37 Tematyka niepełnosprawności była wprowadzana do dyskursu międzynarodowego poprzez deklaracje, stanowiska, komunikaty, zalecenia, które nie miały mocy powszechnie obowiązujących przepisów prawa, a stanowiły jedynie wyraz celów, kierunków działań w zakresie sytuacji osób z niepełnosprawnościami.

mieć faktyczną możliwość korzystania z nich. I choć niepełnosprawność jako cecha prawnie chroniona, pojawiła się w międzynarodowych katalogach przesłanek zakazanej dyskryminacji stosunkowo niedawno, to począwszy od lat 70. XX w. akty prawa międzynarodowego podkreślają często w odrębnych dokumentach konieczność zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do pełnego korzystania z wolności i praw człowieka. Oznacza to, że to władza publiczna i społeczeństwo są zobowiązane do dostosowania się do potrzeb i możliwości konkretnej osoby z niepełnosprawnością, tak by mogła ona uczestniczyć w życiu rodzinnym, zawodowym, publicznym, społecznym. Nie jest to dobra wola państwa, to jego obowiązek.

Konsekwencją, a jednocześnie wyrazem zachodzących zmian było przyjęcie przez ONZ w dniu 13 grudnia 2006 roku Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami, pierwszego tak obszernego aktu na świecie, wyznaczającego standardy stosowania wolności i praw człowieka wobec osób z niepełnosprawnościami. Fenomen Konwencji polega na tym, że jej przepisy nie dotyczą niepełnosprawnych, ani osób niepełnosprawnych. Konwencja obejmuje swoim zakresem osoby z niepełnosprawnościami³⁸ i nie jest to jedynie inne terminologicznie ujęcie tematu. Sformułowanie „osoba z niepełnosprawnością” dotyczy osoby, która w pełni uczestniczy w życiu społecznym, ma rodzinę, znajomych, pracę, życie osobiste, marzenia i plany, a niepełnosprawność jest po prostu jednym z elementów jej tożsamości. Osoba z niepełnosprawnością nie może być postrzegana jedynie przez pryzmat swojej niepełnosprawności, a do tego najczęściej prowadzą sformułowania „niepełnosprawny”, a nawet „osoba niepełnosprawna”, które nie widzą człowieka, a jedynie jego niepełnosprawność. Dlatego Konwencja jest pierwszym aktem prawnym o życiu osób z niepełnosprawnościami.

Zachodzące zmiany w definiowaniu niepełnosprawności, a przede wszystkim konsekwencje postanowień Konwencji mają szczególne znaczenie dla osób z niepełnosprawnością intelektualną, które spotykają się z największym niezrozumieniem ze strony społeczeństwa, a przez to często stają się ofiarami niedozwolonej dyskryminacji we wszystkich sferach życia. Niepełnosprawność intelektualna, określana wcześniej pejoratywnymi pojęciami „niedorozwój umysłowy”, „upośledzenie umysłowe”, jest jednym z rodzajów niepełnosprawności. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną są podmiotami wszystkich wolności i praw człowieka. I chociaż społeczeństwo często podaje w wątpliwość np. prawo do życia osobistego, prawo do autonomii decyzyjnej, prawa reprodukcyjne osób z niepełnosprawnością

³⁸ W opracowaniu termin „osoba niepełnosprawna” pojawia się jedynie w odniesieniu do cytowanych przepisów prawa, które się nim posługują.

intelektualną, to Konwencja nie tylko potwierdza te prawa, ale wskazuje w jaki sposób mają być realizowane przez państwo.

Międzynarodowa droga do Konwencji³⁹

Analiza prawa międzynarodowego ONZ, Rady Europy oraz Unii Europejskiej, dotyczącego praw człowieka wskazuje, że wśród osób z niepełnosprawnościami, te z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną pozostawały w szczególnym zainteresowaniu organizacji międzynarodowych. Wynika to przede wszystkim z tego, że właśnie w odniesieniu do tych osób najtrudniej mówić o prawach człowieka i realizować je. Trzeba też zauważyć, że społeczność międzynarodowa długo nie używała wobec nich terminu „osoby niepełnosprawne”, ale „upośledzone umysłowo”, „chore psychicznie”. Pozostawało to oczywiście w zgodzie z medyczną nomenklaturą XX wieku, ale jednocześnie wprowadzało podziały i niebezpieczeństwo wykluczenia tych osób z głównego nurtu działań w obszarze niepełnosprawności. Tym większe znaczenie ma włączająca, osadzona mocno w społecznym paradygmacie definicja niepełnosprawności wprowadzona w Konwencji, która obejmuje swoim zakresem – obok osób z niepełnosprawnością ruchową, sensoryczną, również osoby z niepełnosprawnością intelektualną jak i psychiczną.

Sytuacja osób z niepełnosprawnościami nie została bezpośrednio uwzględniona w pierwszych dokumentach prawnocząłowieczych ONZ: brak jej w Karcie Narodów Zjednoczonych⁴⁰, Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1948 r.⁴¹ i Międzynarodowych Paktach Praw Człowieka z 1966 r. (MPPOiP, MPPGSiK)⁴². Wprawdzie dokumenty te odnosiły się do wszystkich ludzi, czyli także do osób z niepełnosprawnościami, ale klauzule antydyskryminacyjne, określające zakaz dyskryminacji w korzystaniu z tych praw ze względu np. na rasę, kolor skóry, język, nie wymieniały niepełnosprawności jako cechy prawnie chronionej. Nie zawiera jej również art. 14 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r. (EKPC)⁴³, najczęściej powoływana międzynarodowa klauzula antydyskryminacyjna w systemie Rady Europy.

39 Opracowanie nie wyczerpuje analizy międzynarodowych aktów prawnych odnoszących się do osób z niepełnosprawnościami, a sygnalizuje jedynie te najistotniejsze. Szczegółowo na ten temat: K. Kurowski: *Wolności i prawa człowieka i obywatela z perspektywy osób z niepełnosprawnościami*, Warszawa 2014.

40 Karta Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 r., Dz. U. z 1947 r., Nr 23, poz. 90.

41 Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych z dnia 10 grudnia 1948 r. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka.

42 Międzynarodowy Pakt Praw Politycznych i Obywatelskich z 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1997, Nr 38, poz. 167; Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1997 r., Nr 38, poz. 169.

43 Europejska Konwencja o ochronie podstawowych praw i wolności z 4 listopada 1950 r., Dz. U. z 1993 r., Nr. 61, poz. 284.

Niepełnosprawność pojawiła się dopiero w Europejskiej Karcie Społecznej z 18 października 1961 r.⁴⁴, w której osobom z niepełnosprawnościami przyznano prawo do rehabilitacji zawodowej i społecznej, oraz w znowelizowanej Karcie w 1996 r., która w art. 15 gwarantuje „bez względu na wiek, przyczynę i charakter niepełnosprawności, prawo do samodzielności, integracji społecznej i do udziału w życiu wspólnoty”⁴⁵. Przełomowe jak na lata 70. wydają się być postulaty Deklaracji Praw Osób Upośledzonych Umysłowo⁴⁶ oraz Deklaracji Praw Osób Niepełnosprawnych⁴⁷ uchwalonych w 1971 oraz 1975 r. przez ONZ. Co ciekawe, pierwsza z nich została nazwana Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons, co oznacza, że wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną nie używano wtedy terminu „niepełnosprawność”. Mimo tego, Deklaracja daje wyraz ogromnej potrzeby właśnie tej grupy osób do poszanowania ich praw. I choć wskazuje z pewnym dystansem, że „Osoba z upośledzeniem umysłowym ma, w możliwie największym stopniu, te same prawa co inni ludzie”, to dzięki Deklaracji osoby najbardziej dyskryminowane w grupie osób z niepełnosprawnościami, zaistniały w świadomości międzynarodowej.

Deklaracja Praw Osób Niepełnosprawnych z 1975 r. (Declaration on the Rights of Disabled Persons) potwierdziła z kolei, iż osoby z niepełnosprawnościami mają „wrodzone prawo do poszanowania ludzkiej godności” i przypominała, że „uprawnienia osób niepełnosprawnych powinny im umożliwić osiągnięcie możliwie dużej niezależności”. Zaangażowanie ONZ w tematykę osób z niepełnosprawnościami doprowadziło w 1976 r. do proklamowania roku 1981 jako Międzynarodowego Roku Osób Niepełnosprawnych, a następnie przyjęcia Światowego programu działań na rzecz osób niepełnosprawnych⁴⁸, który podkreślał, że mimo różnych warunków ekonomicznych, społecznych, odmiennych kultur, na władzach publicznych spoczywa obowiązek poprawy warunków życia, które często prowadzą do niepełnosprawności. Niewątpliwie stanowiło to mocny akcent w formułowaniu społecznego modelu niepełnosprawności, sygnalizowało, że realizacja wolności i praw człowieka wobec osób z niepełnosprawnościami wiąże się z aktywnością

44 Europejska Karta Społeczna z dnia 18 października 1961 r., Dz. U. z 1999 r., Nr 8, poz. 67.

45 W tym celu państwa powinny zapewnić osobom z niepełnosprawnościami poradnictwo, kształcenie i szkolenie zawodowe, popierać ich dostęp do zatrudnienia oraz zapewnić środki techniczne umożliwiające pokonywanie różnych barier.

46 Uchwała Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych z dnia 20 grudnia 1971 r., 2856 (XXVI) – Deklaracja praw osób upośledzonych umysłowo.

47 Uchwała Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych z dnia 9 grudnia 1975 r., 3447 (XXX) – Deklaracja Praw Osób Niepełnosprawnych.

48 Uchwała Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych z dnia 3 grudnia 1982 r., 37/52 – Światowy program działań na rzecz osób niepełnosprawnych.

państwa. Ponadto, Program wskazywał propozycje jego realizacji, np.: promowanie kształcenia osób z niepełnosprawnościami w ramach ogólnego systemu szkolnego, zwiększanie udziału osób z niepełnosprawnościami w podejmowaniu decyzji w ich sprawach, zachęcanie do kwotowego zatrudnienia. Mimo, iż dokumenty te nie miały mocy powszechnie obowiązującego prawa, a ich faktyczna realizacja zależała od dobrej woli państw, to jednak pozycja, autorytet ONZ wpływał na świadomość państw członkowskich, a także motywował do działania.

Pierwszą umową międzynarodową uchwaloną przez ONZ, w której nastąpiło odwołanie do osób z niepełnosprawnościami, była Konwencja o prawach dziecka. Konwencja w art. 23 uznaje, że dziecko - jak zostało zapisane - niepełnosprawne umysłowo bądź fizycznie (*mentally or physically disabled child*) powinno mieć zapewnioną pełnię normalnego życia w warunkach gwarantujących mu godność, umożliwiających osiągnięcie niezależności oraz ułatwiających aktywne uczestnictwo w życiu społecznym. Na uwagę zasługuje termin *mentally disabled* przetłumaczony w Polsce jako „psychicznie niepełnosprawne”, mimo iż Deklaracja ONZ z 1971 r. posługująca się terminem *mentally retarded* została przetłumaczona jako „upośledzonych umysłowo”. Te trudności terminologiczne pokazują jak ogromne zmiany zaszły w ostatnich latach w postrzeganiu osób z niepełnosprawnościami, szczególnie osób z niepełnosprawnością intelektualną lub z niepełnosprawnością psychiczną.

Potrzebę skoordynowanych działań na rzecz osób z niepełnosprawnościami podkreślały Wytyczne ONZ dla działań w rozwoju zasobów ludzkich w dziedzinie niepełnosprawności⁴⁹, które potwierdziły, że „jako pełnoprawni obywatele, osoby niepełnosprawne mają te same prawa i obowiązki, jak inni członkowie społeczności”. Rok później ONZ zdecydowała się podjąć temat dotyczący sytuacji osób z niepełnosprawnością psychiczną, uchwalając Zasady ochrony osób chorych psychicznie oraz polepszenia psychiatrycznej opieki zdrowotnej z 1991 r. (*Principles for the protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care*)⁵⁰. Wprawdzie po raz kolejny ONZ nie posłużyła się terminem *disability* w odniesieniu do tej grupy osób, jednak podkreśliła prawa osób z niepełnosprawnością psychiczną i wskazała na potrzebę rzetelnej i obiektywnej procedury ubezwłasnowolnienia tych osób.

49 Uchwała Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych z dnia 15 marca 1990 r., 44/70 Wytyczne dla działań z rozwoju zasobów ludzkich w dziedzinie niepełnosprawności.

50 Uchwała Zgromadzenie Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych z dnia 17 grudnia 1991., 46/119 Zasady ochrony osób z chorobą psychiczną i poprawa opieki chorych psychicznie.

Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych (*The Standard Rules for the Equalization of Opportunities of Persons with Disabilities*) przyjęte przez ONZ 20 grudnia 1993 r. nakładają z kolei na państwo obowiązek zagwarantowania osobom z niepełnosprawnościami opieki w pełnym zakresie służb wspierających, włącznie ze wszelkimi urządzeniami pomocniczymi w celu pomocy w podnoszeniu poziomu niezależności w życiu codziennym oraz w egzekwowaniu przysługujących im praw. Wprawdzie dokument ten nie stał się źródłem przepisów prawa, to jednak przez wiele lat wyznaczał kierunki działań na rzecz osób z niepełnosprawnościami i stał się milowym krokiem do podjęcia prac nad Konwencją o prawach osób z niepełnosprawnościami.

Nie tylko ONZ podejmowała tematykę ochrony praw osób z niepełnosprawnościami, w tym z niepełnosprawnością intelektualną. Mimo braku „niepełnosprawności” jako cechy prawnie chronionej w katalogu z art. 14 EKPC, Europejski Trybunał Praw Człowieka uwzględnia ją w swoim orzecznictwie⁵¹. Niepełnosprawność pojawiła się w Europejskiej Karcie Społecznej z 18 października 1961 r., choć nie została wymieniona we wstępie jako przesłanka zakazująca dyskryminacji. W art. 15 Karty osobom z niepełnosprawnościami przyznano prawo do rehabilitacji i readaptacji zawodowej i społecznej, a ponadto nałożono na władzę publiczną obowiązek podjęcia koniecznych środków w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami ułatwień szkoleniowych, w tym, jeżeli to konieczne, utworzenie wyspecjalizowanych instytucji publicznych lub prywatnych, a także środków w celu zatrudniania osób z niepełnosprawnościami, takie jak wyspecjalizowane służby pośrednictwa pracy, ułatwianie podejmowania pracy chronionej oraz środki dla zachęcania pracodawców do zatrudniania osób z niepełnosprawnościami.

W znowelizowanej Karcie z 1996 r. zagwarantowano osobom z niepełnosprawnościami prawo do samodzielności, integracji społecznej i do udziału w życiu wspólnoty⁵². Państwa Rady Europy zwróciły także w roku 1984 uwagę na konieczność spójnej polityki rehabilitacji osób z niepełnosprawnościami⁵³, którą - jako ochronę ich integracji w życiu zawodowym i społecznym - uznano za obowiązek społeczeństwa i gwarancję poszanowania godności człowieka. Powyższa Rezolucja została zastąpiona Zaleceniem Komitetu Ministrów Rady Europy z 9 kwietnia 1992 r. w sprawie spójnej polityki wobec osób niepełnosprawnych. Poza prawem do rehabilitacji, Rada Europy podjęła w latach dziewięćdziesiątych XX w. tematykę

51 Opis przykładowych orzeczeń w dalszej części.

52 Polska podpisała, ale nie ratyfikowała znowelizowanej Europejskiej Karty Społecznej.

53 Rezolucja Komitetu Rady Ministrów z 17 września 1984 r. o spójnej polityce rehabilitacji osób niepełnosprawnych.

podmiotowości prawnej osób z niepełnosprawnościami. Rekomendacja Rady Europy z 23 lutego 1999 r. w sprawie zasad dotyczących prawnej ochrony niekompetentnych osób dorosłych⁵⁴ odnosi się przede wszystkim do osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną i omawia zasady ustanawiania dla osób, które mają trudności z samodzielnym podejmowaniem decyzji przedstawicieli prawnych, w tym asystentów. Rekomendacja stanowczo podkreśla, że jakiegokolwiek środki ochrony prawnej osób nazywanych niekompetentnymi lub ich majątku, muszą być dostosowane do indywidualnych potrzeb konkretnej osoby, stopnia i rodzaju jej niepełnosprawności, a także zróżnicowanego w czasie wpływu niepełnosprawności na zdolność do podejmowania decyzji. W żadnym wypadku nie można stosować automatycznego ubezwłasnowolnienia, w sytuacji gdy istnieją inne środki prawne, ograniczające w jak najmniejszym stopniu autonomię osoby. Istotne jest również, by stosowane przez państwa członkowskie środki, pozostawiały osobie z niepełnosprawnością prawo do współdecydowania przy działaniach i decyzjach dotyczących jej życia.

W Rekomendacji Komitetu Ministrów Rady Europy z dnia 5 kwietnia 2006 r., w sprawie Planu Działania Rady Europy na lata 2006-2015 dotyczącego promowania praw oraz pełnego udziału osób z niepełnosprawnościami w życiu społecznym: poprawa jakości życia osób z niepełnosprawnościami w Europie⁵⁵, potwierdzono postulat, by zastosowane środki wobec osoby niezdolnej do samodzielnego podejmowania decyzji, w jak najmniejszym stopniu ograniczały jej autonomię oraz nie odbierały jej zdolności do czynności prawnych. Zwrócono też uwagę na konieczność stosowania środków adekwatnych do rzeczywistych potrzeb konkretnej osoby. Głównym celem Planu jest „dostarczenie praktycznych narzędzi dla tworzenia i realizacji realnych strategii na rzecz pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu społecznym, a ostatecznie na rzecz wprowadzenia we wszystkich obszarach polityki państw członkowskich kwestii niepełnosprawności. Plan Działań stara się przełożyć cele Rady Europy w zakresie praw człowieka, niedyskryminacji, równych szans i pełnego udziału osób niepełnosprawnych w życiu obywatelskim i społecznym na ramową politykę europejską w zakresie niepełnosprawności na następne dziesięciolecie”. Włączający charakter działań na rzecz osób z niepełnosprawnościami zmobilizował państwa Rady Europy do ponownego podjęcia tematyki zdolności do czynności prawnych. Rezolucja Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z dnia 26 stycznia 2009 r., Dostęp do praw osób niepełnosprawnych oraz ich pełna i aktywna partycypacja w życiu

54 Rekomendacja nr Rec (99)4

55 Rekomendacja nr Rec (2006)5

społecznym⁵⁶ wskazuje, że zmiana obowiązujących regulacji w zakresie zdolności do czynności prawnych ma charakter priorytetowy. Warto wskazać również na Deklarację „Dążenie do pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych jako obywateli”⁵⁷, w której zauważono potrzebę opracowania strategii mającej na celu likwidację wszelkich form dyskryminacji osób z niepełnosprawnościami, a także podkreślono znaczenie edukacji i równego dostępu do zatrudnienia jako kluczowych elementów integracji społecznej.

Postulowane rozwiązania znajdowały odzwierciedlenie w stanowiskach ETPC, który w wielu orzeczeniach miał możliwość analizy instytucji ubezwłasnowolnienia⁵⁸ i zwracał uwagę na konieczność zapewnienia jak największej autonomii osobom z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną. Wprawdzie Trybunał nie ocenił dotychczas instytucji ubezwłasnowolnienia jako naruszającej postanowienia EKPC, ale w wyrokach: z dnia 27 marca 2008 r. w sprawie Shtukaturov przeciwko Rosji (skarga nr 44009/05), z dnia 13 października 2009 r. w sprawie Salontaji-Drobnjak przeciwko Serbii (skarga nr 36500/05), z dnia 20 maja 2010 r. w sprawie Kiss przeciwko Węgrom (skarga nr 38832/06), z dnia 3 listopada 2011 r. w sprawie X i Y przeciwko Chorwacji (skarga nr 5193/09), z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie Stanev przeciwko Bułgarii (skarga nr 36760/06), konsekwentnie przyjmował, iż niektóre aspekty procedury ubezwłasnowolnienia stanowią często zbyt daleko idącą ingerencję w życie jednostki i ograniczają jej wolność. Ponadto, Trybunał odnosił się do praw materialnych: np. prawo do zawarcia związku małżeńskiego, prawo wyboru miejsca zamieszkania, prawa wyborcze, których pozbawiane są osoby ubezwłasnowolnione, a ponadto podważał zasadność stosowania tej instytucji w wybranych sprawach.

Unia Europejska również nie pozostawała obojętna na faktyczne problemy osób z niepełnosprawnościami. Wypada przy tym zaznaczyć, że charakter tej organizacji wiąże się z konkretnymi środkami władczego oddziaływania na państwa członkowskie oraz różnorodnością wydawanych aktów prawnych, zarówno tych obowiązujących bezpośrednio, jak i dyrektyw wymagających wdrożenia, zaleceń, rekomendacji, stanowisk, komunikatów. Po drugie, państwa unijne rozpoczęły dyskusję na temat sytuacji osób z niepełnosprawnościami od kwestii zatrudnienia, edukacji, barier architektonicznych, stopniowo odnosząc

56 Rezolucja 1642 (2009).

57 Deklaracja podjęta podczas Drugiej Europejskiej Konferencji Ministrów odpowiedzialnych za integracyjną politykę na rzecz osób z niepełnosprawnościami, w dniach 7-8 maja 2003 r. w Maladze.

58 Szczegółowo na ten temat: D. Pudzianowska: Zagadnienie ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, (w:) *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, red. D. Pudzianowska, Warszawa 2014, s. 45 i n.

się również do wolności i praw osobistych i politycznych. W 1986 r. Rada Wspólnot Europejskich przyjęła Zalecenie w sprawie Zatrudnienia Osób Niepełnosprawnych we Wspólnocie⁵⁹, zwracając uwagę na konieczność tworzenia nowych miejsc pracy dla osób z niepełnosprawnościami. Analizując sytuację zakładów pracy chronionej, Rada dostrzegła także potrzebę rozwoju warsztatów o przejściowym charakterze jako ośrodków oceny i rozwoju osobowego, sytuujących się między podstawową edukacją lub okresem bezrobocia a wejściem na ogólny rynek pracy oraz wagę ograniczenia segregacji poprzez rozwijanie chronionych stanowisk pracy lub grup chronionych w zwykłych przedsiębiorstwach lub rozwijanie spółdzielni mieszanych. W Zaleceniu potwierdzono także prawo do edukacji i ustawicznego kształcenia osób z niepełnosprawnościami, potrzebę wspierania przez ustawodawstwa krajowe: budowania i urządzania odpowiednich mieszkań (za każdym razem, kiedy to możliwe, w ramach ogólnie dostępnego budownictwa), odpowiednich środków transportu do miejsc szkolenia i miejsc pracy, ułatwień w dostępie do miejsca pracy oraz przemieszczania się w miejscu pracy, zwłaszcza w pracy biurowej.

Zalecenie stało się podstawą do opracowania przez Komisję Europejską raportu, nad którym obradowała Rada Wspólnot Europejskich 12 czerwca 1989 r. W raporcie wskazano, że wprowadzie Zalecenie przyczyniło się do przeglądu krajowych środków dotyczących zatrudnienia i szkolenia zawodowego osób z niepełnosprawnościami i stworzyło wspólnotowe ramy bazowe dla środków krajowych, to jednak, pomimo wysiłków państw członkowskich, osoby z niepełnosprawnościami w dalszym ciągu mają trudności z równoprawnym dostępem do szkolenia zawodowego i zatrudnienia oraz że ich stopa bezrobocia jest znacznie wyższa niż ogólna stopa bezrobocia ludności. Podkreślając znaczenie edukacji dla sytuacji zawodowej, Rada Wspólnot Europejskich uchwaliła w dniu 31 maja 1990 r. Rezolucję w sprawie integracji dzieci i młodych osób niepełnosprawnych w zwykłych systemach edukacji.

30 lipca 1996 r. Komisja Europejska wydała Komunikat w sprawie równych szans osób niepełnosprawnych: „Nowa strategia Wspólnoty Europejskiej w odniesieniu do osób niepełnosprawnych”. Strategia wskazywała zarówno zdiagnozowane bariery w osiągnięciu równych szans przez osoby z niepełnosprawnościami, np. wykluczenie wielu dzieci z niepełnosprawnościami z powszechnego szkolnictwa, bezrobocie wśród osób z niepełnosprawnościami, bariery architektoniczne i bariery w infrastrukturze, ale także wyjaśniła na czym powinna polegać polityka wobec osób z niepełnosprawnościami oparta na zasadzie równych szans,

59 86/379/EWG.

a ponadto określiła metody, które powinny być w tym celu stosowane. Niezwykle istotny jest kierunek, jaki został wyznaczony przez Strategię - zamiast działań kompensacyjnych o charakterze charytatywnym - pełna partycypacja i włączenie osób z niepełnosprawnościami w procesy gospodarcze i społeczne.

W Traktacie z Amsterdamu 2 października 1997 r. zmieniającym Traktat o Unii Europejskiej, Traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie oraz niektóre związane z nimi akty⁶⁰ wprowadzono zakaz dyskryminacji i wśród cech prawnie chronionych pojawiła się niepełnosprawność. Ponadto, art. 13 Traktatu umożliwia Radzie Unii Europejskiej na wniosek Komisji Europejskiej i po konsultacji z Parlamentem Europejskim, podjęcie środków niezbędnych w celu zwalczania wszelkiej dyskryminacji ze względu na płeć, rasę lub pochodzenie etniczne, religię lub przekonania, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną. W roku 2000 Komisja Europejska przedstawiła komunikat „Ku Europie bez barier dla osób z niepełnosprawnością”, a Rada Unii Europejskiej przyjęła 27 listopada 2000 r. Dyrektywę w sprawie ustanowienia ogólnych ram dla równego traktowania w zatrudnieniu i pracy (2000/78/WE) wprowadzającą definicje różnych rodzajów zakazanej dyskryminacji m. in. ze względu na niepełnosprawność, a także obowiązek zapewnienia przez pracodawcę racjonalnych dostosowań dla osoby z niepełnosprawnością, aby umożliwić jej dostęp do zatrudnienia, wykonywanie pracy lub awansowania, szkolenia. Wraz z Dyrektywą, Rada wydała Decyzję Ustanawiającą Wspólnotowy Program Działania w Zakresie Zwalczania Dyskryminacji na lata 2001-2006, m. in. ze względu na niepełnosprawność.

Pierwszym dokumentem Unii Europejskiej kompleksowo opisującym wolności i prawa człowieka jej obywateli była Karta Praw Podstawowych, uchwalona i podpisana w dniu 7 grudnia 2000 r. podczas szczytu Rady Europejskiej w Nicei. Wprawdzie moc wiążąca została nadana Karcie dopiero poprzez traktat lizboński z 13 grudnia 2007 r. (wszedł w życie 1 grudnia 2009 r.), to jednak przez kilka lat wyznaczała kierunek, określała istotę w działaniach na rzecz osób z niepełnosprawnościami i dawała szansę na bezpośrednie stosowanie jej przepisów. Art. 21 Karty wskazuje, że zakazana jest wszelka dyskryminacja ze względu na płeć, rasę, kolor skóry, pochodzenie etniczne lub społeczne, cechy genetyczne, język, religię lub światopogląd, opinie polityczne lub wszelkie inne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną. Natomiast w art. 26 Karty Unia uznaje i szanuje prawo osób z niepełnosprawnościami do korzystania ze środków mających zapewnić im niezależność, integrację społeczną i zawodową oraz udział w życiu społeczności.

60 Traktat wszedł w życie 1 maja 1999 r., wobec Polski 1 maja 2004 r., Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/31.

W grudniu 2001 roku Rada Unii Europejskiej ogłosiła rok 2003 Europejskim Rokiem Osób Niepełnosprawnych. W celu stworzenia wspólnych ram programowych dla dalszych działań, w roku 2002 w Madrycie odbył się Europejski Kongres na rzecz Osób Niepełnosprawnych, który pośród postulatów nowego spojrzenia na niepełnosprawność wymienił przede wszystkim konieczność odejścia od traktowania osób z niepełnosprawnościami jako przedmiotu działań charytatywnych i postrzeganie ich jako podmiotu praw, jako niezależnych obywateli. Przedstawiciele Kongresu proklamowali Deklarację Madrycką, której tekst jest wynikiem porozumienia pomiędzy Europejskim Forum Niepełnosprawności (*European Disability Forum*), Hiszpańską Prezydenturą Unii Europejskiej oraz Komisją Europejską. Deklaracja Madrycka, jako akt końcowy Kongresu, kreśli wizję społeczeństwa dla wszystkich, w którym 50 milionów niepełnosprawnych Europejczyków będzie się cieszyć nie tylko pełnią praw obywatelskich, lecz także potrzebnym wsparciem i pomocą. W Deklaracji dostrzeżono potrzebę dokonania przeglądu legislacji na poziomie całej Wspólnoty i poszczególnych państw pod kątem zwalczania praktyk dyskryminacyjnych na polu edukacji, zatrudnienia i dostępu do dóbr i usług przez osoby z niepełnosprawnościami oraz przyczyniania się do poprawy sytuacji tych osób, poprzez uczynienie społecznego włączenia osób z niepełnosprawnościami celem polityki rozwoju i współpracy na poziomie poszczególnych krajów.

30 listopada 2006 r. Parlament Europejski uchwalił Rezolucję w sprawie sytuacji osób z niepełnosprawnościami w rozszerzonej Unii Europejskiej: Europejski Plan Działania na lata 2006 - 2007 (2006/2105 (INI)). Podsumowano w niej działania Unii na rzecz osób z niepełnosprawnościami. Wezwano Państwa Członkowskie do uchylecia wszystkich obowiązujących w ich krajowych systemach prawnych regulacji dyskryminujących osoby z niepełnosprawnościami. 17 marca 2008 r. Rada Unii Europejskiej przyjęła Rezolucję (2008/C 75/01) w sprawie sytuacji osób niepełnosprawnych w Unii Europejskiej, w której m.in. zwrócono się do państw członkowskich i Komisji aby, w zakresie ich kompetencji, zapewniły osobom z niepełnosprawnościami korzystanie w pełni z praw człowieka poprzez m.in. ratyfikację i zawarcie, a następnie wprowadzenie w życie Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami, w tym także poprzez wspólne europejskie rozwiązania w ramach spójnego i skoordynowanego podejścia do wprowadzania w życie Konwencji. W listopadzie 2008 r. Komitet ds. Wolności Cywilnych, Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych Unii Europejskiej wydał opinię, w której zarekomendował przejście od decydowania za osoby niekompetentne przez opiekunów prawnych (*substitute decision-making*) do wspieranego podejmowania

decyzji (*supported decision-making*), jako metody zapobiegającej dehumanizacji osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną oraz konfliktom między stronami, a także gwarantującej poszanowanie godności osób potrzebujących wsparcia (*vulnerable persons*)⁶¹. Opinia stała się podstawą do przyjęcia przez Parlament Europejski w dniu 18 grudnia 2008 r. rekomendacji w sprawie transgranicznych implikacji prawnej ochrony dorosłych (2008/2123(INI)). Rezolucja m.in. wzywa państwa członkowskie do ratyfikacji Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami oraz do zapewnienia w swoich systemach prawnych stosowania proporcjonalnych do potrzeb osób z niepełnosprawnościami form ochrony prawnej, aby w wypadkach gdy posiadają one faktyczną zdolność do korzystania ze swoich praw, nie była im odbierana zdolność do czynności prawnych.

UE ratyfikowała Konwencję w dniu 26 listopada 2009 r. (decyzja 210/48/EC, weszła w życie wobec Unii w dniu 22 stycznia 2011 r.) i jednocześnie wezwała do jej ratyfikacji państwa członkowskie. Ponadto, Komisja Europejska ogłosiła Komunikat do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Spraw Ekonomicznych i Socjalnych oraz Komitetu Regionów - Europejska Strategia w sprawie Niepełnosprawności 2010-2020: Odnowione Zobowiązanie do Budowania Europy bez Barrier (COM(2010) 636 final). Strategia zawiera zobowiązanie do promowania wśród państw członkowskich wprowadzenia regulacji dotyczących zdolności do czynności prawnych zgodnie z ideą zawartą w art. 12 Konwencji.

Konwencja - szansa na zmiany systemowe

Podsumowując opisane powyżej działania społeczności międzynarodowej na rzecz osób z niepełnosprawnościami należy podkreślić, że uchwalenie Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami stanowi zwieńczenie procesu budowania systemu ochrony wolności i praw osób z niepełnosprawnościami. Konwencja, jak wskazywano już wielokrotnie, jest zbiorem nie tylko praw, ale także zasad, wartości i kierunków dla nowych rozwiązań, mających decydujący wpływ na jakość życia każdej osoby z niepełnosprawnością i jej miejsce w społeczeństwie. Raz jeszcze należy przypomnieć, że Konwencja wyznacza standardy stosowania praw człowieka względem osób z niepełnosprawnościami. Jest to niewątpliwie także dokument edukacyjny i powinien być wykorzystywany w kształtowaniu świadomości społecznej na temat wolności i praw oraz ich dochodzenia przez osoby z niepełnosprawnościami. To dlatego rozważania na temat zapewnienia

61 Report with recommendations to the Commission on cross-border implications of the legal protection of adults, A6-0460/2008, European Parliament, 2008.

prawa do sądu osobom z niepełnosprawnością intelektualną, należy rozpocząć właśnie od zaprezentowania postanowień Konwencji.

Konwencja została uchwalona 13 grudnia 2006 r., a otwarta do podpisu w dniu 30 marca 2007 r. Do Konwencji dołączony został Protokół Fakultatywny, na podstawie którego państwo podpisujące i ratyfikujące go uznaje kompetencje Komitetu praw osób z niepełnosprawnościami w zakresie przyjmowania i rozpatrywania doniesień bezpośrednio lub w imieniu osób lub grupy osób podlegających jurysdykcji tego państwa, które podają się za ofiary naruszenia przez to państwo któregośkolwiek z praw wymienionych w Konwencji. Postanowienia Protokołu przewidują, że Komitet poinformuje drogą poufną właściwe państwo o każdym doniesieniu, a państwo w ciągu sześciu miesięcy przedstawi Komitetowi w formie pisemnej wyjaśnienia lub stwierdzenia informujące o sprawie i o środkach zaradczych ewentualnie przez nie podjętych. Po rozpatrzeniu zawiadomienia Komitet przekazuje zainteresowanemu państwu oraz autorowi doniesienia swoje opinie na jego temat wraz z ewentualnymi zaleceniami. Na szczególną uwagę zasługuje regulacja z art. 6 Protokołu, zgodnie z którą, jeżeli Komitet otrzyma wiarygodne informacje wskazujące na poważne bądź systematyczne łamanie przez państwo praw wymienionych w Konwencji, zwróci się on do państwa z prośbą o współpracę przy rozpatrywaniu tych informacji, a w tym celu także o przedstawienie uwag na ich temat. Procedura rozpatrywania sprawy obejmuje na przykład przeprowadzenie śledztwa, wizytę na terytorium państwa. Postanowienia Protokołu przewidują także, że państwo w chwili podpisywania lub ratyfikowania Protokołu bądź przystępowania do niego może oświadczyć, że nie uznaje kompetencji Komitetu.

Polska ratyfikowała Konwencję w dniu 6 września 2012 r., od dnia 25 października 2012 r. stała się ona powszechnie obowiązującym prawem. Środowisko osób z niepełnosprawnościami oraz organizacje działające na ich rzecz od momentu podpisania Konwencji przez Polskę 30 marca 2007 r. podnosiły, że polskie przepisy prawa wymagają wielu istotnych zmian, by spełnić standardy w zakresie wolności i praw osób z niepełnosprawnościami. Rząd Polski przekonywał, że ratyfikacja Konwencji to dopiero początek pracy nad zmianą sytuacji osób z niepełnosprawnościami oraz że jest jeszcze wiele do zrobienia. Mimo wielu pozytywnych działań podjętych w ostatnim czasie, np. zmiany kodeksu wyborczego, ustawa o języku migowym, podjęte prace nad zmianą przepisów o ubezwłasnowolnieniu, niestety faktyczna realizacja wszystkich praw człowieka wobec osób z niepełnosprawnościami pozostaje wciąż nieosiągalna. Jednocześnie, Konwencja jest umową międzynarodową, ratyfikowaną za uprzednią zgodą wyrażoną w ustawie,

a to oznacza, że zgodnie z art. 91 ust. 2 Konstytucji RP, ma pierwszeństwo przed ustawą, jeżeli ustawy tej nie da się pogodzić z jej treścią. Niestety, dotychczas Polska nie podpisała Protokołu Fakultatywnego dołączonego do Konwencji.

Konwencja oparta na społecznym modelu niepełnosprawności wskazuje, iż „niepełnosprawność jest pojęciem ewoluującym i wynika z interakcji między osobami z dysfunkcjami (trudnościami) a barierami wynikającymi z postaw ludzkich i środowiskowymi, które utrudniają tym osobom pełny i skuteczny udział w życiu społeczeństwa, na zasadzie równości z innymi osobami”. Artykuł 1 Konwencji do osób z niepełnosprawnościami zalicza te osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami. Oznacza to, że niepełnosprawność to nie jest problem medyczny, biologiczny człowieka. Niepełnosprawność rozpoczyna się tam, gdzie bariery istniejące w życiu społecznym, utrudniają osobom w różnym problemami fizycznymi, intelektualnymi, psychicznymi (przetłumaczonymi w polskiej wersji Konwencji jako umysłowe), sensorycznymi, korzystanie z życia społecznego - czyli pełny i skuteczny udział w nim.

Konsekwencją społecznego modelu niepełnosprawności jest potwierdzenie i zagwarantowanie w Konwencji wszystkich wolności i praw człowieka, które na równi z innymi przysługują osobom z niepełnosprawnościami, nawet osobom ze sprzężonymi niepełnosprawnościami, tym które potrzebują najbardziej intensywnego wsparcia. Przekonuje o tym już preambuła Konwencji, która podkreśla: „równe i niezbywalne prawa wszystkich (...)” oraz wskazuje, że „każdy ma prawo do korzystania ze wszystkich praw i wolności (...) bez jakiegokolwiek rozróżnienia” oraz, że „dyskryminacja kogokolwiek ze względu na niepełnosprawność jest pogwałceniem przyrodzonej godności i wartości osoby ludzkiej”. Wśród zasad ogólnych, na których oparta jest Konwencja, Artykuł 3 wymienia zasadę „poszanowania przyrodzonej godności, autonomii osoby, w tym swobody dokonywania wyborów, a także poszanowania niezależności osoby”, zasadę niedyskryminacji oraz „pełnego i skutecznego udziału i włączenia w społeczeństwo (...)”.

Konwencja zobowiązuje państwa do zapewnienia i popierania pełnej realizacji wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności wszystkich osób z niepełnosprawnościami, bez jakiegokolwiek dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność. Należy zatem podkreślić, iż Konwencja potwierdza prawa człowieka wobec każdej osoby z niepełnosprawnością, nawet z głęboką, wieloraką niepełnosprawnością. W realizacji tego celu, Konwencja wprowadza obowiązek stosowania racjonalnych dostosowań i uniwersalnego projektowania, jako środków zmierzających

do likwidacji barier w życiu społecznym. Racjonalne dostosowania to konieczne i odpowiednie modyfikacje i dostosowania niepowodujące za sobą nieproporcjonalnych i niepotrzebnych obciążeń, jeśli są potrzebne w określonych przypadkach dla zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami możliwości egzekwowania i korzystania z wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności. Uniwersalne projektowanie odnosi się do takich rozwiązań, które są użyteczne dla wszystkich ludzi, w jak najszerszym zakresie, bez potrzeby adaptacji lub specjalistycznych zmian. Termin ten odnosi się do produktów, środowisk, programów i usług, i nie wyklucza urządzeń pomocniczych dla poszczególnych grup osób niepełnosprawnych.

Artykuł 4 Konwencji wśród zobowiązań ogólnych nakłada na państwa strony m.in. obowiązek przeprowadzania i promowania badań i rozwoju produktów, usług, sprzętu i udogodnień, zaprojektowanych w sposób uniwersalny, wymagających minimalnych kosztów i dostosowania, aby sprostać potrzebom osób z niepełnosprawnościami promować ich dostępność i wykorzystywanie, oraz promować projektowanie uniwersalne w opracowywaniu standardów i wytycznych. Tak więc zasadą powinno być takie konstruowanie środowiska społecznego, by było ono dostępne dla każdego człowieka (niezależnie od wieku, płci, stanu zdrowia czy sytuacji rodzinnej), bez konieczności jego specjalnego dostosowywania do potrzeb osób z niepełnosprawnościami.

Konwencja wprowadza definicję „komunikacji”, która obejmuje języki, wyświetlanie tekstu, alfabet Braille'a, komunikację przez dotyk, dużą czcionkę, dostępne multimedia, jak i sposoby, środki i formy komunikowania się na piśmie, przy pomocy słuchu, języka uproszczonego, lektora oraz formy wspomagające (augmentatywne) i alternatywne, w tym dostępną technologię informacyjno-komunikacyjną. „Język” z kolei według Konwencji obejmuje język mówiony i język migowy oraz inne formy przekazu niewerbalnego.

Szczególne znaczenie w Polsce, w świetle braku dobrych i efektywnych przepisów antidyskryminacyjnych poza sferą zatrudnienia, ma definicja dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność, która zgodnie z Konwencją oznacza jakiegokolwiek różnicowanie, wykluczanie lub ograniczanie ze względu na niepełnosprawność, którego celem lub skutkiem jest naruszenie lub zniweczenie uznania, korzystania z lub wykonywania wszelkich praw człowieka i podstawowych wolności w dziedzinie polityki, gospodarki, społecznej, kulturalnej, obywatelskiej lub w jakiegokolwiek innej, na zasadzie równości z innymi osobami. Obejmuje to wszelkie przejawy dyskryminacji, w tym odmowę racjonalnego dostosowania.

Zatem osoba z niepełnosprawnością intelektualną:

- jest uprawniona bez jakiegokolwiek dyskryminacji, do jednakowej ochrony prawnej;
- jest uprawniona do jednakowych korzyści wynikających z prawa;
- ma zagwarantowaną przez państwo jednakową dla wszystkich i skuteczną ochronę przed dyskryminacją z jakichkolwiek względów;
- powinna mieć zapewnione racjonalne dostosowania.

Artykuł 5 wyraźnie wskazuje, że jakakolwiek dyskryminacja ze względu na niepełnosprawność powinna być zakazana, a celem racjonalnych dostosowań jest popieranie równości i likwidacja dyskryminacji. Aktywność władzy publicznej w polityce antydyskryminacyjnej ma ogromne znaczenie w zapewnieniu faktycznej równości. Państwa powinny podjąć odpowiednie środki, aby umożliwić osobom z niepełnosprawnościami niezależne życie i pełny udział we wszystkich sferach życia, czyli dostęp do środowiska fizycznego, środków transportu, informacji i komunikacji, w tym technologii i systemów informacyjno-komunikacyjnych, a także do innych urządzeń i usług, powszechnie dostępnych lub powszechnie zapewnianych, zarówno na obszarach miejskich, jak i wiejskich.

Artykuł 12, o którym szczegółowo będzie mowa w kolejnym rozdziale, potwierdza, że osoby z niepełnosprawnościami mają prawo do uznania ich za podmioty prawa i mają zdolność do czynności prawnych, na zasadzie równości z innymi osobami, we wszystkich aspektach życia. Ponadto, państwo powinno zapewnić osobom z niepełnosprawnościami dostęp do wsparcia, którego mogą potrzebować przy korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych. Wsparcie to nie powinno jednak polegać na pozbawianiu zdolności do czynności prawnych i zastępowaniu osoby z niepełnosprawnością, a powinno respektować prawa, wolę i preferencje osoby z niepełnosprawnością, być proporcjonalne i dostosowane do sytuacji danej osoby, stosowane przez możliwie najkrótszy czas i podlegać stałemu przeglądowi przez właściwe, niezależne i bezstronne władze lub organ sądowy. Konwencja wprowadza zatem model wspieranego podejmowania decyzji (*supported decision-making*) w miejsce modelu zastępczego podejmowania decyzji (*substitute decision-making*). Model wspieranego podejmowania decyzji polega na tym, że osoba z niepełnosprawnością nie jest pozbawiona zdolności do czynności prawnych na rzecz ustanowionego przedstawiciela ustawowego, ale udzielane jest jej wsparcie w podejmowaniu takich decyzji, w których wsparcie jest jej potrzebne.

Zgodnie z Artykułem 13 Konwencji, państwa powinny zapewnić, na zasadzie równości z innymi osobami, skuteczny dostęp osób z niepełnosprawnościami do wymiaru sprawiedliwości, w tym poprzez wprowadzenie dostosowań proceduralnych i dostosowań odpowiednich do ich wieku, w celu ułatwienia skutecznego udziału, bezpośrednio lub pośrednio, zwłaszcza jako świadków, we wszelkich postępowaniach prawnych, w tym na etapie śledztwa i innych form postępowania przygotowawczego.

Artykuł 16 Konwencji zwraca uwagę na konieczność podjęcia wszelkich odpowiednich środków ustawodawczych, administracyjnych, społecznych, w dziedzinie edukacji i inne w celu ochrony osób z niepełnosprawnościami, zarówno w domu jak i poza nim, przed wszelkimi formami wykorzystywania, przemocy i nadużyć, w tym związanymi z płcią.

Wyrazem społecznego modelu niepełnosprawności jest Artykuł 19 Konwencji, zgodnie z którym uznaje się równe prawo wszystkich osób z niepełnosprawnościami do życia w społeczeństwie, wraz z prawem dokonywania wyborów, na równi z innymi osobami. Artykuł ten nakłada na państwa obowiązek podjęcia skutecznych i odpowiednich środków w celu ułatwienia pełnego korzystania przez osoby z niepełnosprawnościami z tego prawa oraz ich pełnego włączenia i udziału w społeczeństwie, w tym poprzez zapewnienie, że osoby z niepełnosprawnościami będą miały m.in.: możliwość wyboru miejsca zamieszkania i podjęcia decyzji co do tego, gdzie i z kim będą mieszkać, na zasadzie równości z innymi osobami, a także, że nie będą zobowiązywane do mieszkania w szczególnych warunkach; dostęp do szerokiego zakresu usług wspierających świadczonych w domu lub w placówkach zapewniających zakwaterowanie oraz do innych usług wspierających, świadczonych w społeczności lokalnej, w tym do pomocy osobistej niezbędnej do życia i włączenia w społeczność oraz zapobiegającej izolacji i segregacji społecznej. W kontekście trudności komunikacyjnych osób z niepełnosprawnością intelektualną Konwencja wyraźnie stwierdza, że państwo powinno zapewnić, by osoby z niepełnosprawnościami mogły korzystać z prawa do wolności wypowiedzenia się i wyrażania opinii, w tym wolności poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania informacji i poglądów, na zasadzie równości z innymi osobami i poprzez wszelkie formy komunikacji, według ich wyboru.

Konwencja gwarantuje również każdej osobie z niepełnosprawnością prawo do założenia rodziny, zawarcia związku małżeńskiego, decydowaniu o posiadaniu dzieci i ich wychowania (o czym bardziej szczegółowo w dalszej części publikacji).

Działania rzecznicze organizacji pozarządowych doprowadziły do zmiany błędnego tłumaczenia Artykułu 24 Konwencji, który uznaje prawo osób z niepełnosprawnościami do edukacji - bez dyskryminacji i na zasadach równych szans. Polska przez kilka lat tłumaczyła termin „inclusive education” jako edukację integracyjną. Dopiero tuż przed ratyfikacją zmieniono brzmienie tego artykułu i wprowadzono termin „edukacja włączająca”, obejmująca wszystkie poziomy edukacji, kształcenia ustawicznego i rozumiana jako włączenie dzieci, młodzieży i dorosłych osób w główny nurt edukacji, do placówek ogólnodostępnych, przy zapewnieniu oczywiście odpowiedniego wsparcia i racjonalnych dostosowań.

Artykuł 26 zapewnia osobom z niepełnosprawnościami prawo do habilitacji i rehabilitacji, co zostało przetłumaczone w Polsce wyłącznie jako prawo do rehabilitacji. Habilitacja oznacza skuteczne i odpowiednie środki, uwzględniając wzajemne wsparcie, w celu umożliwienia osobom z niepełnosprawnościami uzyskania i utrzymania możliwie największej niezależności, pełnych zdolności fizycznych, umysłowych, społecznych i zawodowych oraz pełnego włączenia i udziału we wszystkich aspektach życia.

Artykuł 27 Konwencji zwraca uwagę na prawo osób z niepełnosprawnościami do pracy, na zasadzie równości z innymi osobami; obejmuje to prawo do możliwości zarabiania na życie poprzez pracę swobodnie wybraną lub przyjętą na rynku pracy oraz w otwartym, integracyjnym i dostępnym dla osób z niepełnosprawnościami środowisku pracy. Ponadto, Konwencja uznaje prawo osób z niepełnosprawnościami do odpowiednich warunków życia ich samych i ich rodzin, włączając w to odpowiednie wyżywienie, odzież i mieszkanie oraz prawo do stałego polepszania warunków życia, zobowiązując państwa, że podejmą odpowiednie kroki w celu zagwarantowania i popierania realizacji tych praw bez dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność.

Artykuł 29 Konwencji odnosi się do praw politycznych i możliwości korzystania z nich przez osoby z niepełnosprawnościami na zasadzie równości z innymi osobami.

*Agnieszka Wołowicz-Ruszkowska
Monika Zima-Parjaszewska*

3 Nowoczesne formy wspierania osób z niepełnosprawnością intelektualną

Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami potwierdziła niepodzielność i powszechność wolności i praw człowieka w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną. Wprawdzie wszystkie wcześniejsze dokumenty międzynarodowe z zakresu ochrony praw człowieka uznawały osoby z niepełnosprawnościami za podmioty tych praw, to jednak w stosunku do osób z niepełnosprawnością intelektualną gwarancje te były niewystarczające. Realizacja statusu wolnościowego osoby z niepełnosprawnością intelektualną, czyli faktyczne korzystanie z praw człowieka, możliwe jest jedynie przy zapewnieniu zindywidualizowanego wsparcia. Jak wynika z rozważań podrozdziału 1, każda osoba z niepełnosprawnością intelektualną - przy zapewnieniu adekwatnego do potrzeb wsparcia - ma możliwość rozwoju, nabywania nowych umiejętności, uczenia się niezależności, a przez to korzystania z życia społecznego. Niektóre osoby z niepełnosprawnością intelektualną, właśnie ze względu na swoją niepełnosprawność, mogą mieć pewne trudności z realizowaniem wolności i praw im zagwarantowanych, przede wszystkim prawa do samostanowienia. Jednakże stanowczo należy podkreślić, że nie oznacza to, że osoby te nie są zdolne do tego. Trudności pojawiające się w życiu osoby z niepełnosprawnością intelektualną w podejmowaniu samodzielnych wyborów, w szczególności jeśli są to decyzje wywołujące skutki prawne, wynikają z braku możliwości praktykowania swoich wolności i praw. Często, oprócz uprzedzeń społecznych wpływ na to mają również problemy z wyartykułowaniem podjętych decyzji, na przykład jeśli osoba z niepełnosprawnością nie potrafi pisać, a prawo wymaga formy pisemnej do wyrażenia woli. Wydaje się jednak, że trudnością podstawową jest wyegzekwowanie realizacji ich wolności i praw lub ich poszanowanie od innych osób. A przecież wraz z rozwojem nowego podejścia do niepełnosprawności, osoby z niepełnosprawnością intelektualną nabywają coraz więcej umiejętności społecznych, dzięki czemu zaczynają być coraz lepiej przygotowane do samodzielnego życia w społeczeństwie. Potwierdzić trzeba, że istnieją w życiu osób z niepełnosprawnością intelektualną sytuacje, w których potrzebują one wsparcia, ale takiego, którego wyrazem jest dążenie

do pełnego respektowania świadomej woli osoby z niepełnosprawnością intelektualną, a nie jej zastępowanie w procesie decyzyjnym. Przy odpowiednim wsparciu, asyście może i powinna ona funkcjonować w społeczeństwie na ogólnych zasadach odnoszących się do wszystkich ludzi. Dlatego też koniecznością jest poszukiwanie form wspierania osób z niepełnosprawnością intelektualną w codziennym, w miarę możliwości niezależnym i aktywnym życiu, w decydowaniu o swoich sprawach oraz wypowiedaniu się we własnym imieniu.

Konwencja zalegitymizowała wiele działań prowadzonych dotychczas przede wszystkim przez organizacje pozarządowe i wskazała je jako formy wsparcia osób z niepełnosprawnościami, a obowiązek ich realizacji nałożyła na władzę publiczną. Formy faktycznego i prawnego wsparcia mają ogromne znaczenie dla osób z niepełnosprawnością intelektualną, pozwalają im wpływać na swoją egzystencję. W pierwszej kolejności należy wymienić self-adwokaturę, która zarówno jako nowoczesne narzędzie edukacyjne, jak i sposób wyrażania swoich potrzeb i ich realizacji, jest podstawą przemiany osoby z niepełnosprawnością intelektualną z przedmiotu działań innych, w podmiot wolności i praw człowieka. Dostęp do informacji dzięki self-adwokaturze, zdobyta wiedza, coraz większa świadomość, ułatwiają osobie z niepełnosprawnością skorzystanie ze wspieranego podejmowania decyzji. Poprzez trenera pracy zwiększają się szanse na jej zatrudnienie. Asystentura pomoże odnaleźć się w roli mieszkańca mieszkania chronionego czy wspomaganego. To z kolei wpłynie na zmianę wizerunku osoby z niepełnosprawnością intelektualną w społeczeństwie, przekreśli mity i stereotypy na jej temat, a także da możliwość praktykowania nabytych umiejętności. PSOUU od wielu lat dostrzega efekty realizacji tych form wsparcia zamiast rozwiązań instytucjonalnych.

Self-adwokatura⁶²

Self-adwokatura (ang. self-advocacy) - rzecznictwo własnych praw i spraw, jak i spraw i praw całego środowiska tych osób - to wypowiedanie się na temat swoich praw, ich realizacja i często walka o ich ochronę, to możliwość rozwoju osoby z niepełnosprawnością intelektualną, nabywania przez nią nowych umiejętności i przez to wpływania na swoje życie. Self-adwokatura jest szansą na faktyczne włączenie osób z niepełnosprawnością intelektualną we wszystkie sfery życia i ma na celu wzmocnienie osób z niepełnosprawnością intelektualną poprzez wspieranie ich działalności i umożliwienie im przejmowania odpowiedzialności

62 Szczegółowo na ten temat: M. Zima-Parjaszewska: Scenariusze zajęć dla self-adwokatów. Poradnik metodyczny dla profesjonalistów, PSOUU, Warszawa 2014, s. 5-6.

za kolejne, z czasem wszystkie dziedziny życia. Poprzez self-adwokaturę osoby z niepełnosprawnością intelektualną walczą o realizację niepodważalnego prawa do włączenia w życie społeczne, w tym zawodowe, rodzinne, realizację prawa do życia osobistego.

Self-adwokatura jest także wyrazem praktycznej realizacji Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawach osób z niepełnosprawnościami. Self-adwokaci, dzięki uzyskanej wiedzy i nabytym umiejętnościom mają szansę na realizację swoich praw.

Inicjatorem powstania i rozwoju self-adwokatury i ruchu self-adwokatów w Polsce jest Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym. To PSOUU dostrzegło, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną są zdolne i gotowe do wzięcia odpowiedzialności za swoje życie i rozpoczęło proces ich włączania w każdą sferę życia jako podmiotu, a nie przedmiotu działań. Już w 1995 roku Stowarzyszenie zorganizowało pod auspicjami Międzynarodowej Ligi Stowarzyszeń na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym (dziś: Inclusion International) konferencję „Prawa człowieka a osoby z upośledzeniem umysłowym w krajach Europy Centralnej i Wschodniej” z udziałem przedstawicieli 39 krajów, ONZ i Parlamentu Unii Europejskiej, podczas której osoby z niepełnosprawnością intelektualną zabrały głos w ważnych dla nich sprawach.

W 2001 roku Zarząd Główny PSOUU zorganizował w Łucznicy (koło Pilawy) w Ośrodku Animacji Kultury, pierwsze „warsztaty prawne” dla dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną z zakresu wiedzy o prawach i obowiązkach każdego człowieka, w którym udział wzięli także studenci Kliniki Prawa z Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Warsztaty te rozpoczęły zupełnie nowe spojrzenie na osoby z niepełnosprawnością intelektualną, były organizowane co roku, w zależności od środków finansowych i zaczęły budować historię polskiego ruchu self-adwokatów. Dzięki warsztatom, przeszkolonych i wzmocnionych zostało ok. 150 self-adwokatów. Pokazanie, że ludzie są równi i mają takie same prawa, pozwoliło osobom z niepełnosprawnością intelektualną podnieść głowy, nabrać pewności siebie, poczucia, że są ważni, tak jak każdy inny człowiek.

„Warsztaty w Łucznicy” potwierdziły nie tylko, że są niezbędne w procesie budowania ruchu self-adwokatów, ale także, że **self-adwokatura jest nowoczesnym narzędziem edukacyjnym**, rozwijającym i wspierającym proces samodoskonalenia osób z niepełnosprawnością intelektualną. Jej efekty były bardzo szybko zauważalne - self-adwokaci brali udział w coraz większej liczbie wydarzeń, konferencji dotyczących sytuacji osób z niepełnosprawnościami, występowali publicznie, załatwiali swoje sprawy urzędowe, szukali pracy, nawiązywali kontakty towarzyskie - zaczęli być widoczni w społeczeństwie.

Wspierane podejmowanie decyzji

Model wspieranego podejmowania decyzji (*supporting decision-making*) oparty jest na wsparciu osoby, która z powodu na przykład swojej niepełnosprawności, potrzebuje tego wsparcia w różnych dziedzinach życia, ale nie prowadzi on do zastępowania osoby z niepełnosprawnością. Model ten przeciwstawiany jest systemowi opieki prawnej (*substitute decision-making*), w którym osoba z niepełnosprawnością zastępowana jest przez opiekuna prawnego i nie może sama podejmować żadnych decyzji dotyczących jej życia, a mających znaczenie prawne. **Rozróżnienie pojęć: wsparcia i opieki, wpływa na realizację przez osoby z niepełnosprawnością wolności i praw konstytucyjnych.** W języku potocznym są to pojęcia często używane jako synonimy. Według Słownika Języka Polskiego wsparcie definiowane jest jako pomoc udzielana komuś, natomiast opieka jako działanie podjęte dla dobra innej osoby, jako dbanie o kogoś⁶³. W literaturze przedmiotu podkreśla się jednak ich odmienność i kładzie nacisk na wsparcie - jako pojęcie najbliższe najnowszym tendencjom w podejściu do osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Opieka oznacza podejmowanie pewnych działań przez opiekuna w celu wyłączenia osoby z niepełnosprawnością. A zatem czyjeś działanie zastępuje autonomiczne decyzje jednostki. AAIDD wsparciem nazywa „różne sposoby i indywidualne strategie, mające na celu wspomaganie rozwoju, wychowania, zainteresowań i osobistego dobrostanu jednostki z niepełnosprawnością intelektualną, które podnoszą poziom jej funkcjonowania”⁶⁴, natomiast R. Piotrowicz określa wspieranie osób niepełnosprawnych jako „proces aktywizacji uczestnictwa osób niepełnosprawnych w dostosowanych do ich możliwości (kompetencji) formach rehabilitacji leczniczej, edukacyjnej, społeczno-zawodowej. Obecnie istniejące indywidualne metody, formy oddziaływania na jednostki niepełnosprawne oraz strategie i systemy instytucjonalnego wsparcia mają na celu przygotowanie osoby z niepełnosprawnością do pełnienia określonych ról społecznych w sposób godny, zapewniający samorealizację. Ich zadaniem jest zintegrowanie jednostki niepełnosprawnej ze społecznością lokalną, wykorzystanie jej potencjału zawodowego, odciążenie rodziny w zapewnieniu opieki”⁶⁵. Wsparcie to także jedna z form rehabilitacji – „rehabilitacji ku autonomii”, która zakłada potrzebę uczestniczenia osób z niepełnosprawnością intelektualną w różnego rodzaju wyborach, wspieraniu ich w tym tak, by później mogły one w miarę swoich możliwości same ich dokonywać.

63 Słownik Języka Polskiego, dostępny na stronie internetowej: <http://sjp.pwn.pl>.

64 J. Kostrzewski: Niepełnosprawność umysłowa: poglądy, metody diagnozy i wsparcia, (w:) Psychologiczne wspomaganie rozwoju psychicznego dziecka, pod red. A. Czapigi, Wrocław 2006, s. 31.

65 R. Piotrowicz: Jakość życia w subiektywnej ocenie osób niepełnosprawnych intelektualnie jako podstawa konstruowania programów rehabilitacji społecznej, Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo 2005, Nr 2, s. 150 i n.

Warto także przytoczyć różnice między wsparciem a opieką, na jakie zwraca uwagę K. Mrugalska. Po pierwsze, wspieranie opiera się na udzielaniu pomocy w samodzielności, natomiast opieka w powyższym rozumieniu polega na zastępowaniu. Po drugie, wspieranie dotyczy działań niezbędnych i częściowych, wszystko co potrafi zrobić osoba z niepełnosprawnością pozostaje do jej samodzielnego wykonania, w przypadku opieki osoba opiekuna bierze na siebie odpowiedzialność za „słabszego”. Kolejną różnicą jest fakt, iż wspieranie nastawione jest na osobę, opieka natomiast na zadania. Wsparcie to przede wszystkim relacje partnerskie, zainteresowany może sam dokonać wyboru, jakie relacje najbardziej mu odpowiadają, a w przypadku opieki relacja to podległość. Ostatnią różnicą jest to, że wsparcie daje siłę, odwagę, przyczynia się do rozwoju, poczucia sprawstwa, niezależności, poprawy sprawności funkcjonalnej, natomiast opieka uzależnia i osłabia⁶⁶.

Wspierane podejmowanie decyzji to model, który należy traktować nie tylko jako sposób na uczestnictwo osób z niepełnosprawnością intelektualną w życiu społecznym, ale jako alternatywę dla ubezwłasnowolnienia.

Wspierane podejmowanie decyzji to proces podejmowania decyzji, który składa się z kilku etapów:

- 1) osoba musi zrozumieć dostępne informacje na dany temat;
- 2) osoba musi być w stanie ocenić skutki swoich działań;
- 3) na bazie informacji o sytuacji i skutkach ewentualnych decyzji - musi być w stanie podjąć swobodną decyzję;
- 4) na koniec, musi być w stanie przekazać swoją wolę innym, a więc swoją decyzję zakomunikować w zrozumiały dla innych sposób.

Na każdym z tych etapów, o ile dana osoba z niepełnosprawnością tego potrzebuje, można ją wesprzeć różnymi sposobami (wsparcie osobowe, techniczne), aby pomóc jej przejść przez tę fazę procesu decyzyjnego. Doprowadzi to do podjęcia konkretnej decyzji przez osobę z niepełnosprawnością, bez konieczności decydowania za nią i w jej imieniu. Właśnie taka pomoc, w rozumieniu informacji i konsekwencji zachowań, w podejmowaniu decyzji, w interpretowaniu ich lub w ich komunikowaniu innym, nosi nazwę wspieranego podejmowania decyzji.

Instytucja wspieranego podejmowania decyzji zakłada, że każda osoba przytomna jest w stanie zrozumieć rzeczywistość, o ile zostanie ona jej zaprezentowana w odpowiedni – dopasowany do jej indywidualnych potrzeb – sposób.

66 K. Mrugalska: Wykład: Zmiana podejścia w postrzeganiu osób niepełnosprawnych, (w:) Materiały szkoleniowe: Podnoszenie umiejętności pracowników WTZ świadczących usługi osobom niepełnosprawnym, Paprotnia, 14-17 lutego 2007, niepublikowany.

Komunikacja z osobą z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu znacznym, może przebiegać z udziałem alternatywnych metod komunikacji, komunikacji za pomocą komputera, dźwięku lub obrazu. To osoba wspierająca odczytuje komunikat i interpretuje go, ale nie podejmuje decyzji za osobę z niepełnosprawnością. Oczywiście wspierane podejmowanie decyzji zakłada, iż w sytuacji, gdy żadne środki nie są w stanie umożliwić osobie z niepełnosprawnością przejścia przez wszystkie etapy procesu decyzyjnego w odniesieniu do konkretnej decyzji, można zastosować instytucję substytutu, który decydowałby w jej imieniu, w tej konkretnej sytuacji⁶⁷.

Zatrudnianie wspomagane⁶⁸

Zatrudnienie wspomagane jest płatną pracą wykonywaną przez osoby z niepełnosprawnościami na otwartym rynku pracy, przy wsparciu ze strony innych osób. Zatrudnienie wspomagane obejmuje pomoc i wsparcie tzw. trenera pracy lub asystenta pracy (job coach)⁶⁹. **Trener pracy** to specjalista, który pomaga osobie z niepełnosprawnością w znalezieniu pracy, opanowaniu umiejętności zawodowych i ich wykonywaniu oraz w utrzymaniu stałego miejsca zatrudnienia. Trener pracy to stosunkowo nowa profesja na rynku pracy, będąca kwintesencją modelu zatrudnienia wspomaganego.

Światowe Stowarzyszenie Zatrudnienia Wspomaganego (WASE) ujęło bardzo prosto sedno zatrudnienia wspomaganego jako: „pracę zarobkową w zintegrowanym środowisku na otwartym rynku pracy, przy zapewnieniu pracownikowi niepełnosprawnemu stałego wspomaganie. Praca zarobkowa oznacza taką samą zapłatę za taką samą pracę jak w przypadku pracownika pełnosprawnego⁷⁰”.

Koncepcja zatrudnienia wspomaganego jako egzemplifikacja nowego podejścia w budowaniu ofert pracy dla osób z niepełnosprawnościami opiera się na niepodważalnych prawach tej grupy społecznej do: samostanowienia i godności, niezależności i podmiotowości, rozwoju umiejętności społecznych, poprawy jakości

67 M. Bach, Legal Capacity, Personhood and Supported Decision Making, Canadian Association for Community Living, January 2006, s. 5; B. Geller, E. Sugrue Hyman, Maintaining and Achieving Legal Autonomy, The Arc Michigan, <http://www.michiganallianceforfamilies.org/inf/alt.gua.htm#alt>, M. Bach, Supported Decision Making under Article 12 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Questions and Challenges, Notes for Presentation to Conference on Legal Capacity and Supported Decision Making Parents' Committee of Inclusion Ireland Athlone, Ireland – November 3, 2007, s. 4.

68 Materiały zawarte w tym podrozdziale zostały wykorzystane w publikacji: B. Cytowska, A. Wołowicz-Ruszkowska, Trener pracy. Dokument uwzględniający wiedzę zastaną na temat funkcjonowania trenera pracy, na podstawie polskich i zagranicznych opracowań, PFON, Warszawa 2013.

69 M. Kamp, C. Lynch, Handbook – Supported Employment, A WASE and ILO CD ROM, Geneva 1993, s. 4.

70 T. Majewski, Zatrudnienie wspomagane osób niepełnosprawnych, Dział Wydawnictw Krajowej Izby Gospodarczo-Rehabilitacyjnej, Warszawa 2006, s. 79.

życia, nawiązywania nowych kontaktów międzyludzkich, uczestnictwa społecznego oraz wyboru i podejmowania decyzji w sprawie swojej aktywności zawodowej⁷¹. Zatrudnienie wspomagane powstało jako alternatywna forma do zatrudnienia osób z niepełnosprawnością w specjalnych zakładach pracy – zakładach pracy chronionej. Ważnym argumentem przemawiającym za stworzeniem koncepcji zatrudnienia wspomaganego były niskie wskaźniki zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami na otwartym rynku pracy.

Zatrudnienie wspomagane nie jest w Polsce uregulowane ustawowo. Nie ma też wiarygodnego, precyzyjnego wskazania, jakich osób ma dotyczyć takie rozwiązanie, ale przyjmuje się, że odnosi się ono do osób, którym ze względu na rodzaj i stopień niepełnosprawności najtrudniej jest znaleźć i utrzymać zatrudnienie. Zatrudnienie wspomagane jest więc w Polsce realizowane w bardzo zróżnicowanych formach i na bardzo różnych zasadach w stosunku do osób z wieloma rodzajami niepełnosprawności, w tym przede wszystkim w stosunku do osób z niepełnosprawnością intelektualną i chorobami psychicznymi, ale także w stosunku do osób z niepełnosprawnościami sprzężonymi, takimi jak osoby głuchoniewidome. Instrument ten dotychczas realizowany był wyłącznie przez organizacje pozarządowe, działające na rzecz osób z niepełnosprawnością.

Istnieją różne propozycje dotyczące etapów zatrudnienia wspomaganego. Mając na uwadze konieczność zapewnienia zindywidualizowanego wsparcia ze względu na różnorodne potrzeby osób z niepełnosprawnościami, każda z organizacji zajmująca się zatrudnianiem wspomaganym proponuje inne jego etapy. W trakcie poszukiwania skutecznych rozwiązań ukierunkowanych na pełne włączanie osób z niepełnosprawnością intelektualną w główny nurt życia społecznego, Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym wypracowało całościową koncepcję wielospecjalistycznego systemu wsparcia osób z niepełnosprawnością intelektualną w wejściu i utrzymaniu się na rynku pracy, opartą na idei zatrudnienia wspomaganego. Koncepcja ta była efektem wielu lat działań edukacyjnych w tym zakresie, a dopracowana została w trakcie realizacji kolejnych projektów. PSOUU realizuje ideę aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnością intelektualną według następujących etapów:

1. diagnoza funkcjonalna, identyfikacja potrzeb, diagnoza preferencji i dyspozycji zawodowych beneficjenta; stworzenie Indywidualnego Planu Działania (IPD);

Działania na tym etapie ukierunkowane są na jak najlepsze rozpoznanie potrzeb beneficjenta, czyli zebranie o nim jak najwięcej informacji, które

71 B. Cytowska, A. Wołowicz-Ruszkowska, Trener pracy..., op.cit.

mogą mieć wpływ na ustalenie stanowiska, a także na późniejsze funkcjonowanie beneficjenta w zakładzie pracy. Z osobą z niepełnosprawnością intelektualną spotyka się zespół specjalistów (doradca zawodowy, psycholog). Podczas pierwszego spotkania doradca zawodowy przeprowadza z przyszłym pracownikiem indywidualną rozmowę doradczą, a także wypełnia kwestionariusz osobowy, będący zbiorem podstawowych informacji o kandydacie do zatrudnienia. Pytania zadawane przez doradcę dotyczą kilku obszarów, np. stanu zdrowia i istoty niepełnosprawności (możliwości fizycznych), pobieranych świadczeń (co może mieć znaczenie przy późniejszym ustalaniu wymiaru etatu i wysokości wynagrodzenia); wykształcenia (również przebytych kursów, szkoleń i warsztatów zawodowych), doświadczenia zawodowego (staży, uczestnictwa w zajęciach różnych placówek). Psycholog ma na celu uzyskanie informacji na temat poszczególnych sfer funkcjonowania osoby (umiejętności samoobsługowe, procesy poznawcze, poziom funkcjonowania codziennego w najbliższym otoczeniu, kompetencje społeczne), jego umiejętności i mocnych/słabych stron oraz motywacji do podjęcia aktywności zawodowej. Kolejnym elementem tego etapu jest skonstruowanie Indywidualnego Planu Działania, czyli osobistego programu poszukiwania pracy tworzonego dla każdego kandydata, przygotowywanego na podstawie prostego schematu tzw. „kroków”, które powinna wykonać osoba z niepełnosprawnością, aby wejść na rynek pracy i stać się jego aktywnym uczestnikiem.

2. edukacyjne wsparcie psychologiczno-doradcze: organizacja warsztatów z zakresu kompetencji społecznych oraz aktywnego poruszania się po rynku pracy;
3. pośrednictwo pracy, w tym organizacja indywidualnych zajęć praktycznych, zatrudnienie oraz monitorowanie zatrudnienia⁷².

Wśród przyczyn, które predestynują osoby z niepełnosprawnością intelektualną do wspomaganiania (przez trenera pracy) w procesie zatrudniania i w sytuacji pracy, wskazuje się:

- problemy z dostrzeganiem, interpretowaniem i rozumieniem bardziej skomplikowanych zjawisk i sytuacji występujących w trakcie wykonywania pracy;
- trudności z komunikowaniem się z innymi osobami, szczególnie z rozumieniem terminów i słów o charakterze symbolicznym;

72 M. Zakrzewska, Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym - prekursorem metody zatrudnienia wspomaganego w Polsce, (w:) Niepubliczna agencja doradztwa zawodowego i pośrednictwa pracy dla osób z niepełnosprawnością intelektualną. Raport z realizacji projektu Centrum DZWONI w Warszawie w okresie od 1 października 2010 r. do 31 października 2012 r., PSOUU, Warszawa.

- kłopoty z przyswajaniem wiedzy i bardziej skomplikowanych umiejętności zawodowych; osoby te mogą wymagać częstego powtarzania i przypominania przekazywanych informacji i wiadomości;
- słabe umiejętności w planowaniu, podejmowaniu decyzji oraz rozwiązywaniu problemów i trudnych sytuacji, szczególnie dotyczy to sytuacji, które niespodziewanie pojawią się w trakcie wykonywania pracy i wymagają natychmiastowej reakcji; w rozwiązywaniu problemów i trudnych sytuacji osoby te nie zawsze potrafią efektywnie wykorzystywać zdobyte już doświadczenie zawodowe;
- problemy z adaptacją społeczno-zawodową w początkowym okresie zatrudnienia - dotyczy to przystosowania się do funkcjonowania w nowym fizycznym i społecznym środowisku pracy oraz przestrzegania obowiązujących w nim zasad i zachowań, w zasadzie po początkowym okresie adaptacji są one zdolne do osiągania wyników pracy zgodnie z oczekiwaniami pracodawców⁷³.

Forma zatrudnienia wspomaganego różni się od innych modeli rehabilitacji i zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami tym, że doprowadza wprost do zatrudnienia, zapewnia szkolenie w trakcie wykonywania pracy i wspomaga danego pracownika tak długo, jak jest to konieczne. Wspomaganie prowadzone jest przez odpowiednio przygotowanych specjalistów odpowiedzialnych za organizację całego procesu zatrudnienia wspomaganego każdej pojedynczej osoby z niepełnosprawnością.

Mieszkalnictwo chronione i wspomagane

Model mieszkalnictwa chronionego wspiera ideę społecznego włączenia i normalizacji życia osób z niepełnosprawnością intelektualną. Wspiera, choć nie w pełni realizuje. **Mieszkania chronione** są w Polsce formą pomocy społecznej. W mieszkaniach tych przebywają osoby, które ze względu na trudną sytuację życiową, w tym niepełnosprawność, potrzebują wsparcia w funkcjonowaniu w codziennym życiu, ale nie wymagają usług w zakresie świadczonym przez instytucję całodobowej opieki. Intensywność wsparcia asystenta jest nie mniejsza niż 3 godziny dziennie. W mieszkaniach, w których zamieszkuje nie mniej niż 3 osoby, decyzja o współlokatorze nie należy do mieszkańca a kryterium doboru jest podobieństwo potrzeb wspólnego realizowania celów określonych w programie usamodzielniania lub programie wspierania. Mieszkania chronione, podobnie jak domy

⁷³ Majewski, Jak zatrudniać osoby niepełnosprawne? Poradnik dla pracodawców, Krajowa Izba Gospodarczo-Rehabilitacyjna, Warszawa 2007, s. 69.

pomocy społecznej są zinstytucjonalizowaną formą zamieszkania dorosłych osób z niepełnosprawnościami. Ustawodawca nie przewidział ani możliwości samodzielnego zamieszkania, ani mieszkania w parze, założył również, że świadczone wsparcie musi być realizowane każdego dnia a osoba z niepełnosprawnością musi mieć codzienny kontakt z asystentem.

W odróżnieniu od tej formy wsparcia, mieszkalnictwo wspomagane zakłada wspieranie w realizowaniu rzeczywistych potrzeb osób z niepełnosprawnościami, dostosowując zakres i formę wsparcia do aktualnych możliwości mieszkańca⁷⁴.

Mieszkalnictwo wspomagane to forma rehabilitacji społecznej, której odbiorcą może być każda pełnoletnia osoba z niepełnosprawnością intelektualną, która wyraża gotowość opuszczenia domu rodzinnego i samodzielnego zamieszkania, niezależnie od stopnia niepełnosprawności. Wsparcie asystenta świadczone jest według potrzeb od kilku godzin miesięcznie do wsparcia całodobowego. Osoba z niepełnosprawnością decyduje o współlokatorze, zatem kryterium doboru współmieszkańca jest wola mieszkańca do współdzielenia przestrzeni z innymi osobami. W mieszkaniach wspomaganych osoby z niepełnosprawnością intelektualną przebywają na stałe i wychodzą z nich do pracy lub na zajęcia w placówkach dziennego pobytu, a osoby starsze przebywają cały czas.

Mieszkanie wspomagane ma zapewnić życie osobom z niepełnosprawnością intelektualną w warunkach zbliżonych do rodzinnych, w przyjaznym, otwartym środowisku w odróżnieniu od dużych placówek całodobowej opieki (np. domów pomocy społecznej). Dom prowadzą sami mieszkańcy przy wsparciu profesjonalnych asystentów. Lokatorzy - obu płci - nie tylko wspólnie dbają o dom i siebie nawzajem, m.in. sprzątaj, gotują, podają posiłki, robią zakupy, ale także spędzają wolny czas w mieszkaniu i poza nim. Celem mieszkań wspomaganych jest przygotowanie mieszkańców do prowadzenia samodzielnego życia oraz zapewnienie warunków samodzielnego funkcjonowania.

Proces nabywania kompetencji społecznych wspierających niezależność i autonomię osób z niepełnosprawnością intelektualną rozpoczyna się w placówkach realizujących różne formy wsparcia dla dorosłych osób z niepełnosprawnościami. Jednak wykorzystanie nabytych kompetencji następuje dopiero wówczas, gdy osoby te mają możliwość przebywania w warunkach pozainstytucjonalnych. Mieszkanie w takim domu pozwala osobom z niepełnosprawnością intelektualną na „praktykowanie” życia, dając poczucie, że są dorosłymi ludźmi i pełnoprawnymi obywatelami. Pierwszą tego typu placówką w Polsce jest utworzony w 1992 r.

74 N. Marciniak-Madejska, Mieszkalnictwo wspomagane dla osób z niepełnosprawnością intelektualną, *Niepełnosprawność i Rehabilitacja*, 1/2010.

przez Warszawskie Koło PSOUU Dom Rodzinny im. Czesławy Rzymowskiej. Interesującym przykładem mieszkania wspomaganego jest projekt prowadzony przez Koło PSOUU w Stargardzie Szczecińskim. Tamtejsze Towarzystwo Budownictwa Społecznego, budując dwa nowe bloki, część lokali w każdym z nich przeznaczyło na samodzielne mieszkania dla osób z niepełnosprawnością intelektualną. Każdy z mieszkańców dysponuje pokojem z łazienką a salon i kuchnia są wspólne. W bloku mieszkają także osoby bez niepełnosprawności, których zadaniem jest wspieranie niepełnosprawnych lokatorów w takich sytuacjach jak np. formalności bankowe, wezwanie lekarza.

Mieszkalnictwo wspomagane jest narzędziem włączenia społecznego. W domowych warunkach, w odróżnieniu od instytucjonalnych, pełen zakres zadań życiowych odbywa się w naturalnym porządku dnia codziennego. Przestrzeń podporządkowana jest potrzebom jednostki, zapewnia intymność i możliwość kontroli przez osobę z niepełnosprawnością. Planowanie zadań i wykonywanie obowiązków jest oddolne, prace domowe planowane i realizowane są przez mieszkańców (przy wsparciu asystentów)⁷⁵. Prowadzenie samodzielnego życia w warunkach pozarodzinnych i pozainstytucjonalnych pozwala osobom z niepełnosprawnością intelektualną wyjść z roli dziecka i wejść w rolę samodzielnej, odrębnej i niezależnej osoby dorosłej.

Mieszkania treningowe natomiast służą osobom z niepełnosprawnością intelektualną do przygotowania się do samodzielnego życia, zamieszkania poza rodziną i są wieloosobową placówką opieki całodobowej. Trening dla jednej osoby trwa od 3 do 7 dni, jest zwykle realizowany w warunkach naturalnych (w mieszkaniu poza rodziną i poza placówką terapeutyczną) i jest zazwyczaj cyklicznie powtarzany do chwili uzyskania trwałych efektów. W tym samym czasie, w jednym mieszkaniu przebywa kilka osób wraz z trenerem, który uczy i ćwiczy z lokatorami codzienne czynności, jak np. planowanie dnia – od pobudki po sen, dbanie o porządek, gotowanie posiłków, zakupy, zarządzanie wydatkami. W mieszkaniach treningowych następuje weryfikacja umiejętności nabytych w placówkach terapeutycznych, do których wcześniej uczęszczały osoby z niepełnosprawnością intelektualną oraz poszerzenie katalogu czynności dnia codziennego, które osoba jest w stanie wykonywać bez pomocy terapeuty. Rolą asystenta – trenera jest diagnoza rzeczywistych kompetencji osoby z niepełnosprawnością związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego, modelowanie prawidłowego wykonywania czynności i asystowanie podczas zadań przekraczających możliwości

75 N. Marciniak-Madejska, *Mieszkalnictwo wspomagane...*, op.cit.

percepcyjne czy fizyczne osoby z niepełnosprawnością. Istotnym elementem treningu mieszkaniowego jest też nauka planowania zadań życiowych, zarówno w perspektywie długoterminowej (np. opłacanie rachunków), jak i w perspektywie krótkoterminowej (np. przygotowywanie posiłków, dbanie o porządek)⁷⁶.

Problemem wciąż pozostaje stałe finansowanie działalności takich placówek. Pobyt osoby z niepełnosprawnością intelektualną w domu pomocy społecznej opłacany jest przez ich rodziny, albo jeśli bliskich zabraknie – przez państwo. W mieszkaniach chronionych, wspomaganych i treningowych przebywają osoby, które pobierają różnego rodzaju świadczenia socjalne (np. rentę socjalną, rodzinną, zasiłki), często uczęszczając jednocześnie do warsztatów terapii zajęciowej (WTZ) lub do środowiskowych domów samopomocy (ŚDS), albo pracując w przedsiębiorstwach na tzw. rynku chronionym (np. w zakładach aktywności zawodowej - ZAZ, zakładach pracy chronionej - ZPCh) lub na tzw. rynku otwartym – w instytucjach publicznych i firmach, które prowadzą zatrudnienie wspomagane. Ich świadczenia i wynagrodzenia są zazwyczaj tak niewielkie (osoby te pracują na część etatu, aby nie stracić renty), że nie stać ich na kupienie oddzielnego mieszkania oraz utrzymanie go. Odpłatność za pobyt lokatorów w mieszkaniach chronionych ustalana jest przez Ośrodki Pomocy Społecznej, które kierują tam osobę z niepełnosprawnością intelektualną. W mieszkaniach wspomaganych lokatorzy z własnych środków opłacają czynsz i wykorzystane media (gaz, energię, wywóz nieczystości itp.). Z kolei w mieszkaniach treningowych opłaty za wynajem lokalu, czynsz, media i zatrudnienie wspierających ich osób finansowane są ze środków publicznych. Lokatorzy ponoszą koszty zakupu jedzenia, ubrań, środków higieny osobistej i środków czystości, indywidualnego wyposażenia swoich pokoi.

Asystent osoby z niepełnosprawnością

W Polsce zawód „asystenta osoby niepełnosprawnej” został wprowadzony w 2001 roku. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 29 marca 2001 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie klasyfikacji zawodów szkolnictwa zawodowego (Dz. U. z 2001 r. Nr 34, poz. 405) do grupy zawodów oznaczonych symbolem 346 - Pracownicy pomocy społecznej i pracy socjalnej wprowadziło zawód asystenta.

Asystent jest zewnętrznym wsparciem, które umożliwia osobie z niepełnosprawnością samodzielne, niezależne życie, pomagając pokonywać trudności dnia

76 N. Marciniak-Madejska, *Mieszkalnictwo wspomagane...*, op.cit.

codziennego. Asystent jest wsparciem osobistym, co oznacza, że asysta powinna być dostosowana do jednostkowych potrzeb każdej osoby z niepełnosprawnością. Zadaniem asystenta jest wspieranie osoby z niepełnosprawnością w realizacji programu rehabilitacji społecznej i zawodowej a zatem wspieranie w wykonywaniu czynności dnia codziennego, pomoc w uzyskaniu jak największej samodzielności oraz współpraca z instytucjami i organizacjami społecznymi w celu zapewnienia optymalnych warunków do rehabilitacji.

Dotychczasowe doświadczenia z działań asystentów osób z niepełnosprawnością pozwalają zauważyć wielkowsmiarowość zadań zawodowych tej grupy profesjonalistów:

- współtworzenie programów rehabilitacji i wsparcia osoby z niepełnosprawnością,
- doradzanie i wspieranie w zaspokajaniu podstawowych potrzeb i rozwiązywaniu problemów życiowych,
- doradzanie w zakresie usług medycznych, rehabilitacyjnych, aktywności zawodowej, kontaktów społecznych, usług kulturalnych, rekreacji i integracji ze środowiskiem,
- diagnozowanie warunków życia i dążenie do usuwania wszelkiego typu barier (psychologicznych, społecznych, architektonicznych, komunikacyjnych itp.),
- pobudzanie aktywności osoby z niepełnosprawnością oraz jej rodziny w celu zaspokojenia potrzeb biologicznych, psychicznych i społecznych,
- planowanie, kontrolowanie i ocenianie indywidualnego programu, planu wsparcia,
- włączanie osoby z niepełnosprawnością w programy instytucji i placówek świadczących usługi rehabilitacyjne,
- współdziałanie z pracownikiem socjalnym oraz innymi specjalistami w podnoszeniu jakości życia osoby z niepełnosprawnością.

Przy tak zarysowanych zadaniach asystenci realizują katalog ról we wspieraniu osób z niepełnosprawnością. Najbardziej oczywistą jest rola opiekuna (najbardziej przypominająca te funkcje, które do tej pory były pełnione przez opiekunki środowiskowe), polegająca na wspieraniu osób pozbawionych możliwości samodzielnej realizacji bieżących potrzeb (zakupy, przygotowywanie posiłków, załatwianie drobnych spraw administracyjnych itp.) Inną rolą jest rola koordynatora, mającego łączyć potencjał sił różnych grup zawodowych w celu komplementarnego wspierania osób z niepełnosprawnością. Asystent odpowiada za kooperację różnych specjalistów, którzy są zaangażowani w rozwiązywanie problemów doświadczanych przez osoby z niepełnosprawnościami. Asystent realizuje również ideę merytorycznego doradztwa w różnych obszarach codziennego

życia, ideę aktywizacji osoby z niepełnosprawnością poprzez wydobywanie i wykorzystywanie posiadanego potencjału, motywowanie do zdobywania wiedzy, kompetencji i umiejętności. W takim rozumieniu asystent realizuje działania diagnostyczne, mające na celu określenie istniejącego potencjału osoby z niepełnosprawnością, jak również obszarów deficytowych wymagających specjalistycznego wsparcia⁷⁷.

Idea osobistej asystencji osób z niepełnosprawnościami wywodzi się ze Stanów Zjednoczonych, z inicjatywy o charakterze samopomocowym pod nazwą Independent Living (niezależne życie), która ma swoje początki w końcu lat sześćdziesiątych i na początku siedemdziesiątych. Także w Unii Europejskiej od szeregu lat promowana jest koncepcja niezależnego życia, polegająca na udzielaniu osobom z niepełnosprawnościami wsparcia w uzyskaniu kontroli nad własnym życiem. Realizacja usług asystenckich staje się konieczna ze względu na wymogi Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami dotyczące pomocy osobistej (art.19 pkt.b.) oraz poszanowania godności osób z niepełnosprawnościami (art.1).

Formy prawnego wsparcia - Kurator dla osoby z niepełnosprawnością

Jak wspomniano wcześniej, istnieje w polskim ustawodawstwie instytucja, która mogłaby się stać podstawą dla systemu wspieranego podejmowania decyzji. Jest to instytucja kuratora dla osoby niepełnosprawnej, ustanawiana na podstawie art. 183 k.r.o. Do dnia 6 października 2007 r., tj. do dnia wejścia w życie nowelizacji przepisów kodeksu rodzinnego i opiekuńczego kurator ten nazywany był kuratorem dla osoby ułomnej. Powołania takiego kuratora przez sąd opiekuńczy mogła żądać osoba ułomna, jeżeli potrzebowała pomocy do prowadzenia wszelkich spraw albo spraw określonego rodzaju. Wprawdzie żaden z przepisów nie precyzował pojęcia „osoba ułomna”, to jednak powszechną była opinia, że pojęcie to nie powinno być rygorystycznie traktowane, a raczej odnoszone do wielu różnych sytuacji życiowych, w których osoba fizyczna nie czuje się na siłach prowadzić wszelkich lub niektórych swoich spraw. Niewątpliwie sformułowanie to obejmowało swoim zakresem także osobę z niepełnosprawnością, jednak było odbierane jako pejoratywne, zniechęcało osoby z niepełnosprawnościami do występowania z wnioskami o ustanowienie kuratora na podstawie art. 183 k.r.o. Nie można także było wykluczyć ustanowienia takiego kuratora dla osoby z niepełnosprawnością

⁷⁷ Szerzej o rolach realizowanych przez asystentów pisze A. Żukiewicz, *Asystent osoby z niepełnosprawnością w służbie społecznej, Niepełnosprawność i Rehabilitacja*, 1/2014.

intelektualną, pod warunkiem jednak, że jej „niedorozwój umysłowy” nie uzasadniał jej ubezwłasnowolnienia⁷⁸.

Zgodnie z dokonaną nowelizacją wprowadzono do przepisu zobiektywizowane określenie „osoba niepełnosprawna”, które zastąpiło termin „osoba ułomna”. Miało to także służyć ujednoczeniu terminologii prawnej. Wśród argumentów przemawiających za tym stanowiskiem pojawiły się przykłady aktów prawnych, posługujących się terminem „niepełnosprawność”. W powoływanej już uchwale Sejmu RP z dnia 1 sierpnia 1997 r. – Karta Praw Osób Niepełnosprawnych za osoby niepełnosprawne uznano „osoby, których sprawność fizyczna, psychiczna lub umysłowa trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza lub uniemożliwia życie codzienne, naukę, pracę oraz pełnienie ról społecznych, zgodnie z normami prawnymi i zwyczajowymi, mają prawo do niezależnego, samodzielnego i aktywnego życia oraz nie mogą podlegać dyskryminacji”.

Niepełnosprawność według ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych⁷⁹, jest zdefiniowana jako „trwała lub okresowa niezdolność do wypełniania ról społecznych z powodu stałego lub długotrwałego naruszenia sprawności organizmu, w szczególności powodującą niezdolność do pracy” (art. 2 pkt 10). Zgodnie z dominującym poglądem niepełnosprawność („ułomność”) nie tylko fizyczna, lecz także psychiczna lub intelektualna, ale nieuzasadniająca ubezwłasnowolnienia, mogła stanowić przesłankę ustanowienia kurateli na podstawie art. 183 k.r.o.

Ustanowienie kuratora dla osoby z niepełnosprawnością na podstawie art. 183 k.r.o. nie powoduje utraty przez nią zdolności do czynności prawnych. Jak wynika z treści tego przepisu, ustanowienie kurateli ma jedynie na celu niesienie pomocy osobie niepełnosprawnej przy załatwianiu dotyczących jej spraw, przy czym nie chodzi tutaj o zastępstwo ustawowe w znaczeniu ustanowienia w osobie kuratora przedstawiciela ustawowego, lecz o ułatwienie takiej osobie załatwienia spraw ze względu na powstające z powodu niepełnosprawności trudności natury faktycznej.

Osoba z niepełnosprawnością ma zatem pełną zdolność do czynności prawnych, a jakiegokolwiek jej ograniczenia przez sąd opiekuńczy ustanawiający kuratora, są niedopuszczalne. Kurator nie ma upoważnienia do reprezentacji osoby z niepełnosprawnością, ale też nie jest wymagana jego zgoda na czynności prawne dokonywane przez podopiecznego.

78 Orzeczenie SN z dnia 5 maja 1949 r., sygn. Po.C.67/49, PN 1949, nr 11-12, s. 523.

79 Dz. U. 1997, Nr 123, poz. 776, z późn. zm.

Zakres pomocy kuratora dla podopiecznego określa sąd, należą do nich przede wszystkim czynności faktyczne z zakresu zarządu majątkiem oraz doradztwo przy czynnościach prawnych. O ogromne znaczenie ma możliwość ustanowienia kuratora na podstawie obecnie obowiązującego art. 183 k.r.o. także w celu udzielenia osobie z niepełnosprawnością pomocy do załatwienia jednej sprawy, mającej dla takiej osoby istotne życiowe znaczenie. Zlecenie dokonania czynności prawnej może nastąpić poprzez udzielenie kuratorowi pełnomocnictwa.

Kuratela zostaje uchylona przez sąd na żądanie osoby, dla której została ustanowiona a sąd może przyznać kuratorowi na jego żądanie wynagrodzenie, uiszczane z majątku osoby, dla której został ustanowiony.

Ponadto, zgodnie z wprowadzonymi zmianami w art. 600 k.p.c., kuratora dla osoby z niepełnosprawnością sąd opiekuńczy ustanawia nie tylko na jej wniosek, ale także na wniosek organizacji społecznych, do których zadań statutowych należy ochrona praw osób z niepełnosprawnością, udzielanie pomocy takim osobom lub ochrona praw człowieka. Wniosek organizacji może być złożony tylko za zgodą osoby z niepełnosprawnością. Ustanowienie kurateli mimo sprzeciwu osoby z niepełnosprawnością nie byłoby celowe, gdyż taka kuratela, ze względu na dopuszczalny zakres kompetencji kuratora, nie funkcjonowałaby należycie.

W sytuacji, gdy stan osoby z niepełnosprawnością wyłącza możliwość złożenia wniosku lub wyrażenia zgody, sąd może ustanowić kuratora z urzędu, co w poprzednim stanie prawnym nie było możliwe. Wydaje się, że instytucja kuratora dla osoby z niepełnosprawnością, do tej pory mało znana i wykorzystywana, jest odpowiedzią na rzeczywiste potrzeby osób z niepełnosprawnością intelektualną, przy jednoczesnym nie ingerowaniu w ich prawo do posiadania inicjatywy w zakresie własnych spraw, dlatego szczegółowo na ten temat w dalszej części publikacji.

II.

*Prawo do sądu
osób z niepełnosprawnością
intelektualną
– teoria i praktyka*

1

Prawo do sądu osób z niepełnosprawnością intelektualną w świetle Konstytucji RP, Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami oraz orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka⁸⁰

Prawo do sądu oznacza możliwość wystąpienia przez osobę w każdej sprawie (sytuacji) do sądu z roszczeniem o ustalenie (określenie) swojego statusu prawnego. Może to nastąpić nie tylko w przypadku zaistniałego naruszenia lub zakwestionowania jej wolności lub praw, lecz także w razie odczuwanych przez nią niepewności, niejasności, a w szczególności obawy wystąpienia takiego naruszenia. Uprawnieniu jednostki odpowiada obowiązek sądu „rozpatrzenia” przedstawionej sprawy⁸¹.

Prawo do sądu ujęte zostało w pierwszych dokumentach międzynarodowych dotyczących wolności i praw człowieka, które konsekwentnie rozróżniały prawo dostępu do sprawiedliwego procesu, rozpatrzenia sprawy przez niezależny, bezstronny sąd, możliwość ograniczenia jawności rozprawy, i odrębnie ujmowały prawo do obrony osoby oskarżonej o popełnienie przestępstwa. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela gwarantuje, że „Każdy człowiek ma prawo do skutecznego odwoływania się do kompetentnych sądów krajowych przeciw czynom stanowiącym pogwałcenie podstawowych praw przyznanych mu przez konstytucję lub przez prawo”, a także, że „Każdy człowiek ma na warunkach całkowitej równości prawo, aby przy rozstrzyganiu o jego prawach i zobowiązaniach lub o zasadności wysuwanego przeciw niemu oskarżenia o popełnienie przestępstwa być słuchanym sprawiedliwie i publicznie przez niezależny i bezstronny sąd”.

Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych w art. 47 wskazuje, że „Wszyscy ludzie są równi przed sądami i trybunałami. Każdy ma prawo do

80 Wybrane tezy orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w zakresie prawa do sądu, omówione są także w podrozdziałach 2 i 3 rozdziału II.

81 P. Sarnecki, Komentarz do art. 45, [w:] L. Garlicki [red.], Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, Warszawa 2003, s. 2.

sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia sprawy przez właściwy, niezależny i bezstronny sąd, ustanowiony przez ustawę, przy orzekaniu co do zasadności oskarżenia przeciw niemu w sprawach karnych bądź co do jego praw i obowiązków w sprawach cywilnych”. Wyrazem prawa do sądu jest artykuł 6 ust 1 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolnościach (EKPC), który stanowi, że „Każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą przy rozstrzygnięciu o jego prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym albo o zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej. Postępowanie przed sądem jest jawne, jednak prasa i publiczność mogą być wyłączone z całości lub części rozprawy sądowej ze względów obyczajowych, z uwagi na porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwowe w społeczeństwie demokratycznym, gdy wymaga tego dobro małoletnich lub gdy służy to ochronie życia prywatnego stron albo też w okolicznościach szczególnych, w granicach uznanych przez sąd za bezwzględnie konieczne, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości”.

W poszukiwaniu koncepcji prawa do sądu warto również wskazać art. 47 Karty Praw Podstawowych (Prawo do skutecznego środka prawnego i dostępu do bezstronnego sądu), zgodnie z którym „1. Każdy, kogo prawa i wolności zagwarantowane przez prawo Unii zostały naruszone, ma prawo do skutecznego środka prawnego przed sądem, zgodnie z warunkami przewidzianymi w niniejszym artykule. 2. Każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony uprzednio na mocy ustawy. Każdy ma możliwość uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i przedstawiciela. 3. Pomoc prawna jest udzielana osobom, które nie posiadają wystarczających środków, w zakresie w jakim jest ona konieczna dla zapewnienia skutecznego dostępu do wymiaru sprawiedliwości”. Z pewnością zakres prawa do sądu określony w Karcie Praw Podstawowych (KPP) jest szerszy niż ten wynikający chociażby z EKPC. KPP wyraźnie wskazuje, że prawo do sądu obejmuje także dostęp do pomocy prawnej, jako gwarancji zapewnienia dostępu do wymiaru sprawiedliwości.

Na tym tle, Konstytucja RP wskazuje w art. 45 ust.1, że „Każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd”. Prawo do sądu wyrażone jest również w pewnym zakresie w art. 42 ust. 2 i 3 Konstytucji, zgodnie z którymi każdy, przeciw komu prowadzone jest postępowanie karne, ma prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania. Szczegółowo o sytuacji oskarżonego

traktuje ust. 2 art. 6 EKPC: „Każdego oskarżonego o popełnienie czynu zagrożonego karą uważa się za niewinnego do czasu udowodnienia mu winy zgodnie z ustawą. 3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do: a) niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia; b) posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony; c) bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony - do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości; d) przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia oraz żądania obecności i przesłuchania świadków obrony na takich samych warunkach jak świadków oskarżenia; e) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie”.

Warto również wskazać na art. 77 ust. 2 Konstytucji, według którego „ustawa nie może nikomu zamykać drogi sądowej dochodzenia naruszonych wolności lub praw”.

Prawo do sądu - zakres

Prowadzone rozważania nie stanowią szczegółowej analizy prawa do sądu, ograniczają się jedynie do najistotniejszych elementów tego prawa mających znaczenie dla osób z niepełnosprawnością intelektualną. Z tego też względu warto podkreślić kilka kwestii.

Po pierwsze, prawo do sądu jest prawem o charakterze uniwersalnym, przysługującym każdemu człowiekowi niezależnie od jego cech, a więc także sprawności czy niepełnosprawności.

Po drugie, ma ono charakter szczególny, ponieważ z jednej strony ma być samoistny, podlegający ochronie niezależnie od naruszenia innych wolności i praw, ale z drugiej strony służy ochronie tychże praw i wolności⁸². Z tego względu prawo do sądu jest jednym z najważniejszych praw w systemie praw człowieka, a najważniejszym, jeżeli chodzi o jego kontekst proceduralno-funkcjonalny.

Po trzecie, ma ono również szczególne znaczenie dla osób z niepełnosprawnością intelektualną, ponieważ powinno być gwarancją skutecznej ochrony na drodze sądowej praw, które często są wobec nich naruszane. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną są narażone na dyskryminację w każdej sferze życia. Ochrona prawna zagwarantowana zarówno w Konstytucji RP jak i w aktach

82 A. Zieliński, Prawo do sądu i organizacja władzy sądowniczej, [w:] M. Zubik [red.], Księga XX-lecia orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, Warszawa 2006, s. 492.

prawa międzynarodowego powinna być skuteczna i efektywna, a co za tym idzie sposób jej realizacji musi uwzględniać specyfikę funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Po czwarte, analiza prawa do sądu powinna zostać przeprowadzona w świetle konstytucyjnych zasad: godności, równości i wolności (w tym proporcjonalności ingerencji ustawowej) jako przewodnich zasad wyznaczających kierunek interpretacji statusu wolnościowego jednostki.

Zgodnie z art. 30 Konstytucji „Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych.” Istotą godności w rozumieniu konstytucyjnym jest to, że organy publiczne nie mogą nikogo traktować instrumentalnie i muszą każdej osobie stworzyć warunki do funkcjonowania w danej sferze życia społecznego w sposób adekwatny do jej możliwości⁸³. Zasada równości zawarta w art. 32 Konstytucji „1. Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne, 2. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiegokolwiek przyczyny” oznacza z kolei, że wszystkie podmioty charakteryzujące się daną cechą istotną, mają być traktowane tak samo. Jednocześnie Trybunał Konstytucyjny podpowiada, że w zgodzie z regulacjami ustawowymi, sfera praw i obowiązków obywateli może, a czasami wręcz powinna być kształtowana w sposób zróżnicowany, warunkujący osiągnięcie przez poszczególne kategorie podmiotów faktycznej równości⁸⁴.

Zgodnie z art. 31 Konstytucji „1. Wolność człowieka podlega ochronie prawnej, 2. Każdy jest obowiązany szanować wolności i prawa innych. Nikogo nie wolno zmuszać do czynienia tego, czego prawo mu nie nakazuje”. Dla realizacji wolności i praw człowieka, w tym prawa do sądu, kluczowy jest ust. 3 art. 31, zgodnie z którym „Ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw”. Oznacza to zatem, że prawo do sądu nie ma bezwzględnego i absolutnego charakteru, a jego ograniczenia muszą pozostawać w zgodności z warunkami określonymi w powołanym przepisie.

83 K. Kurowski, *Wolności i prawa człowieka i obywatela z perspektywy osób z niepełnosprawnościami*, Warszawa 2014, s. 66-72.

84 Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 czerwca 1997 r. sygn. K. 24/96.

Przechodząc zatem do wskazania przyjętego przez orzecznictwo i doktrynę zakresu prawa do sądu, należy uznać, że prawo do sądu wyraża się w uprawnieniu każdego podmiotu do uzyskania ochrony jego praw podmiotowych **w drodze postępowania sądowego przeprowadzonego w odpowiedniej formie, zapewniającej bezstronność i prawo przedstawiania swojego stanowiska**. Przez odpowiednią formę należy rozumieć formę dostosowaną do potrzeb konkretnej osoby, która bierze udział w postępowaniu. Urzeczywistniana jest ona zarówno przez przepisy materialnoprawne, procesowe, jak i poprzez strukturę wymiaru sprawiedliwości⁸⁵. W związku z tym, na konstytucyjne prawo do sądu składają się cztery elementy:

- I. prawo dostępu do sądu, tj. prawo uruchomienia procedury przed sądem - organem o określonej charakterystyce (właściwym, niezależnym, bezstronnym i niezawisłym);
- II. prawo do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej, zgodnie z wymogami sprawiedliwości i jawności;
- III. prawo do wyroku sądowego, tj. prawo do uzyskania wiążącego rozstrzygnięcia danej sprawy przez sąd;
- IV. prawo do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji organów rozpoznających sprawę⁸⁶.

W kontekście osób z niepełnosprawnościami warto przyjrzeć się wymogowi sprawiedliwej procedury sądowej. Jak wskazuje Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 11 czerwca 2002 r.⁸⁷ „każde postępowanie przed sądem musi być ukształtowane zgodnie z zasadami sprawiedliwości. Sprawiedliwa procedura sądowa powinna zapewniać stronom uprawnienia procesowe stosowne do przedmiotu prowadzonego postępowania. W każdym wypadku ustawodawca powinien zapewnić jednostce prawo do wysłuchania. Jednostka musi uzyskać w szczególności możliwość przedstawienia swoich racji oraz zgłaszania wniosków dowodowych. Istotny element sprawiedliwej procedury sądowej stanowi prawo strony do osobistego udziału w czynnościach procesowych. Ustawodawca może ograniczyć udział stron w określonych czynnościach procesowych, ograniczenia takie powinny jednak zawsze posiadać odpowiednie uzasadnienie. Ocena konkretnych rozwiązań ustawowych z punktu widzenia wymogów sprawiedliwości proceduralnej powinna uwzględniać charakter spraw rozpoznawanych w danym postępowaniu”.

85 A. Krzywonos, J. Golaczyński, Prawo do sądu, [w:] B. Banaszak, A. Preisner, [red.], Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP, Warszawa 2002, s. 730.

86 Tamże, s. 484.

87 Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 czerwca 2002 r., sygn. SK 5/02.

W wyroku z dnia 16 stycznia 2006 r. Trybunał wyraźnie wskazał, że „sprawiedliwość proceduralna należy do istoty konstytucyjnego prawa do sądu, albowiem prawo do sądu bez zachowania standardu rzetelności postępowania byłoby prawem fasadowym (...). Pojęcie sprawiedliwości proceduralnej nie ma ściśle sprecyzowanego znaczenia. Różne koncepcje sprawiedliwości proceduralnej mają jednak wspólne jądro, sprowadzające się do:

1. możliwości bycia wysłuchanym;
2. ujawniania w czytelny sposób motywów rozstrzygnięcia, w stopniu umożliwiającym weryfikację sposobu myślenia sądu (i to nawet jeśli samo rozstrzygnięcie jest niezaskarżalne – legitymizacja przez przejrzystość), a więc unikania dowolności czy wręcz arbitralności w działaniu sądu;
3. zapewnienia przewidywalności dla uczestnika postępowania, przez odpowiednią spójność i wewnętrzną logikę mechanizmów, którym jest poddany”.

Przekładając powyższe rozważania na sytuację osób z niepełnosprawnością intelektualną należy stwierdzić, że konsekwencją zasady godności wyrażonej w art. 30 Konstytucji jest obowiązek organów wymiaru sprawiedliwości stworzenia każdej osobie z niepełnosprawnością intelektualną warunków do takiego udziału w procedurach wymiaru sprawiedliwości, żeby była traktowana podmiotowo a nie przedmiotowo, a więc w pierwszej kolejności rozumiała przyczynę i cel danej procedury. Zadaniem organów publicznych jest zapewnienie faktycznego równego dostępu do sądu wszystkich, w tym osób z niepełnosprawnością intelektualną. Mając na uwadze zasadę równości, organy publiczne mają obowiązek w taki sposób ukształtować procedury w postępowaniach przed sądami, organami ścigania, czy też przed notariuszem, żeby zapewniały one faktyczną równość wszystkich ich uczestników.

Odnosząc się do kwestii sprawiedliwości proceduralnej i prawa do bycia wysłuchanym, czyli przedstawiania przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną swojego stanowiska trzeba zauważyć, że art. 69 Konstytucji nakłada na władzę publiczną konkretne obowiązki w tym zakresie – „obowiązek udzielania osobom niepełnosprawnym pomocy w komunikacji społecznej”. Komunikacja społeczna nie oznacza wprawdzie jedynie komunikacji między osobami, ale to właśnie w tej komunikacji osoby z niepełnosprawnością intelektualną napotykały na ogromne trudności. W związku z tym, przedstawiciele wymiaru sprawiedliwości przy kontaktach z osobami z niepełnosprawnością intelektualną muszą dołożyć wszelkich możliwych starań w celu zapewniania prawidłowej komunikacji z nimi. W szczególności nie mogą w jakikolwiek sposób wykorzystywać problemów

komunikacyjnych, na przykład poprzez zadawanie podczas przesłuchiwania osób z niepełnosprawnością intelektualną podchwytliwych pytań, czy też wykorzystywanie niezrozumienia przez osobę przesłuchiwaną pytania. W przypadku trudności w tej materii organy wymiaru sprawiedliwości mają obowiązek skorzystać z pomocy osób doświadczonych w kontaktach z osobami z niepełnosprawnością intelektualną w celu zapewnienia odpowiedniej komunikacji. Dlatego w postępowaniach sądowych z ich udziałem dużą rolę może odegrać dopuszczenie wsparcia osoby trzeciej, którą osoba z niepełnosprawnością intelektualną zna i której ufa. Osoba taka, znając specyfikę niepełnosprawności intelektualnej, zapewni odpowiednie wsparcie, często umożliwiając przedstawienie swojego stanowiska przez osobę z niepełnosprawnością.

Konwencyjne prawo do sądu osób z niepełnosprawnościami

Jak wskazywano już w tym opracowaniu, Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami wyznacza standardy w zakresie stosowania praw człowieka. Również w odniesieniu prawa do sądu formułuje konkretne zadania pod adresem władzy publicznej. Zgodnie z art. 13 ust. 1 „Państwa Strony zapewnią osobom z niepełnosprawnościami, na zasadzie równości z innymi dostosowań proceduralnych i dostosowań odpowiednich do ich wieku, w celu ułatwienia skutecznego udziału, bezpośrednio lub pośrednio, zwłaszcza jako świadków, we wszelkich postępowaniach prawnych, w tym na etapie śledztwa i innych form postępowania przygotowawczego”. Konwencja nakłada na władzę publiczną obowiązek stosowania racjonalnych dostosowań, czyli „koniecznych i odpowiednich zmian i dostosowań, nie nakładających nieproporcjonalnego lub nadmiernego obciążenia, jeśli jest to potrzebne w konkretnym przypadku, w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami możliwości korzystania z wszelkich praw człowieka i podstawowych wolności oraz ich wykonywania na zasadzie równości z innymi osobami”.

Okazuje się zatem, że realizacja prawa do sądu przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną, dotychczas oparta na poglądzie o ich niekompetencji, braku wiarygodności i sprowadzana głównie do ich zastępstwa procesowego, powinna uwzględniać zapewnienie racjonalnych dostosowań dla tych osób. Nawet jeśli Polska nie jest na to przygotowana, to art. 2 Konwencji wprowadza definicję „dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność”, której nie rozpoznawały dotychczas przepisy krajowe. W rozumieniu Konwencji jest to „jakikolwiek różnicowanie, wykluczanie lub ograniczanie ze względu na niepełnosprawność, którego celem lub skutkiem jest naruszenie lub zniweczenie uznania, korzystania

z lub wykonywania wszelkich praw człowieka i podstawowych wolności w dziedzinie polityki, gospodarki, społecznej, kulturalnej, obywatelskiej lub w jakiegokolwiek innej, na zasadzie równości z innymi osobami. Obejmuje to wszelkie przejawy dyskryminacji, w tym odmowę racjonalnego dostosowania”. W związku z tym, istnieje obowiązek organów publicznych zapewnienia adekwatnego wsparcia osobom z niepełnosprawnością intelektualną na każdym etapie postępowania. Konwencja wprost nakazuje wprowadzenie dostosowań i ułatwień, które zapewnią osobom z niepełnosprawnością intelektualną równy z innymi osobami dostęp do wymiaru sprawiedliwości. Takimi dostosowaniami mogą być przykładowo różne formy komunikacji alternatywnej lub używanie języka łatwego do zrozumienia⁸⁸. Należy podkreślić, iż dostosowania te muszą być skuteczne, czyli gwarantować osobie z niepełnosprawnością intelektualną rzeczywisty, równy z innymi osobami dostęp do wymiaru sprawiedliwości. Do spełnienia tego warunku, niezbędne jest uwzględnienie indywidualnych potrzeb konkretnej osoby. W przepisach szczegółowych regulujących postępowania sądowe brak jest jednak norm odnoszących się do specyficznych potrzeb osób z niepełnosprawnościami, a te, które obowiązują często wykluczają bezpośrednio osobę z niepełnosprawnością intelektualną z udziału w procedurze.

Bez wątplenia w celu zapewnienia takich dostosowań i ułatwień konieczna jest nie tylko weryfikacja obowiązujących procedur i wprowadzenie odpowiednich unormowań szczegółowych, ale również posiadanie przez sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych, notariuszy, komorników, policjantów, funkcjonariuszy służb więziennych wiedzy na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną. W związku z tym, zgodnie z art. 13 ust. 2 Konwencji „aby wesprzeć gwarancje skutecznego dostępu osób z niepełnosprawnościami do wymiaru sprawiedliwości, na zasadzie równości z innymi osobami, Państwa Strony będą popierać odpowiednie szkolenia osób pracujących w wymiarze sprawiedliwości, w tym w policji i więziennictwie”. W oczekiwaniu na konkretne decyzje ministra sprawiedliwości kierującego działem administracji rządowej - sprawiedliwość, zadaniem prezesów sądów, organów samorządu adwokackiego, radcowskiego, notarialnego, komorniczego, komendantów policji i władz więziennictwa, jest zapewnienie wszystkim osobom pracującym w wymiarze sprawiedliwości szkoleń z zakresu wiedzy o niepełnosprawności intelektualnej i nowoczesnego podejścia do niepełnosprawności.

88 Por. Rozdział III, s. 159.

Trzeba przy tym zauważyć, że wymienienie pracowników służby więziennej wśród grup, które mają być objęte szkoleniami, wskazuje na to, że również w przypadku skazania osoby z niepełnosprawnością (także intelektualną) na karę pozbawienia wolności, proces jej odbywania powinien być dostosowany do rodzaju i stopnia niepełnosprawności danej osoby. Tymczasem, jak wskazuje Rzecznik Praw Obywatelskich w projekcie Sprawozdania z Realizacji Konwencji, wbrew obowiązkowi wynikającemu z przepisu art. 13 ust. 2 Konwencji, do chwili obecnej nie prowadzi się systematycznych szkoleń osób pracujących w wymiarze sprawiedliwości w zakresie ochrony praw osób z niepełnosprawnościami. Programy szkolenia sędziów i prokuratorów prowadzone przez Krajową Szkołę Sądownictwa i prokuratury nie przewidują wprost żadnego bloku szkoleniowego poświęconego ochronie praw osób z niepełnosprawnościami⁸⁹.

Prawo do sądu w orzecznictwie ETPC

Europejski Trybunał Praw Człowieka wielokrotnie podejmował tematykę prawa do sądu i art. 6 EKPC w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną. Sprawy te w większości dotyczyły postępowania o ubezwłasnowolnienie i korzystania ze zdolności do czynności prawnych. Z tego względu, ich szczegółowe omówienie nastąpi w dalszej części opracowania. Warto jednak zaznaczyć, że zgodnie z orzecznictwem ETPC, w razie wątpliwości, art. 6 ust. 1 powinien mieć jak najszersze zastosowanie. W sprawie *Delcourt* przeciwko Belgii Trybunał uznał, że: „w demokratycznym społeczeństwie w rozumieniu Konwencji prawo do rzetelnego procesu sądowego zajmuje tak ważne miejsce, że jakakolwiek wykładnia ścieśniająca art. 6 ust. 1 nie odpowiadałaby ani celowi, ani charakterowi tego artykułu”⁹⁰.

Trybunał, choć dopuszcza możliwość ograniczania prawa do sądu ze względu na niepełnosprawność intelektualną lub psychiczną, to podchodzi do niej bardzo restrykcyjnie. W sprawie *Stanev v. Bułgaria* ETPC uznał, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną mające ograniczoną zdolność do czynności prawnych powinny korzystać z bezpośredniego prawa do sądu, w szczególności, gdy domagają się ponownego rozpatrzenia kwestii ich ubezwłasnowolnienia⁹¹. W sytuacjach, w których ETPC uznał za dopuszczalne wymaganie od osoby z niepełnosprawnością psychiczną chcącej wnieść pozew działania w procesie przez „litigation

89 Realizacja przez Polskę zobowiązań wynikających z Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych 2012-2014 - sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich:

https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/PROJEKT%20sprawozdania%20RPO%20z%20realizacji%20KPON_0.pdf

90 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Delcourt v. Belgia* z dnia 23 lipca 1968 r.

91 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Stanev v. Bułgaria* z dnia 17 stycznia 2012 r.

friend” (przyjaciela sporów), równocześnie obwarował to restrykcyjnymi warunkami. ETPC podkreślił, że stosowanie takich ograniczeń mających na celu zapobieżenie nadużywania prawa do sądu jest możliwe tylko wtedy, jeśli są prawidłowo stosowane i przewidziane środki zapewniające prawidłowe rozpoznanie wnoszonych przez osoby z niepełnosprawnościami pozwów⁹².

W odniesieniu do prawa do obrony wyrażonego w art. 6 ust. 3 lit. a, który gwarantuje to prawo każdemu oskarżonemu o popełnienie czynu zabronionego, Trybunał podkreśla, że ma ono charakter bezwzględny w tym sensie, że do stwierdzenia jego naruszenia nie jest wymagane stwierdzenie, że nieprawidłowe działanie organów wymiaru sprawiedliwości miało wpływ na rozstrzygnięcie sprawy⁹³. Zatem niedostosowanie procedur do potrzeb osób z niepełnosprawnością intelektualną jest zawsze złamaniem ich prawa do sądu, niezależnie od zapadłego rozstrzygnięcia.

Zgodnie z orzecznictwem ETPC, elementem prawa do obrony osoby jest prawo do niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niej zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niej oskarżenia. W przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną oznacza to język łatwy do zrozumienia. Informacja ta nie może być więc przekazana z wykorzystaniem cytatów z przepisów prawa lub zwrotów prawniczych. Taki język nie będzie zrozumiały dla osoby z niepełnosprawnością intelektualną, a przez to może stanowić barierę w dostępie do informacji. Trzeba zaznaczyć, że ponieważ jest to obowiązek poinformowania oskarżonego, to trudno za jego realizację uznać przekazanie przez organ wymiaru sprawiedliwości informacji obrońcy. Należy także podkreślić, że organ ma obowiązek upewnienia się, że informacja dotarła w sposób prawidłowy do oskarżonego⁹⁴.

Art. 6 ust. 3 lit. b. zawiera gwarancje posiadania przez osobę oskarżaną odpowiedniego czasu i możliwości przygotowania obrony. W odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną należy tu zwrócić uwagę na potrzebę zapewnienia możliwości wsparcia przez osobę zaufaną, która pomoże zrozumieć oskarżonemu sytuację, w jakiej się znalazł i przedstawić argumenty przemawiające na jego korzyść. Zgodnie z orzecznictwem ETPC, artykuł ten wymaga także umożliwienia oskarżonemu odpowiedniego przygotowania apelacji. W związku z tym, musi być odpowiednio poinformowany o motywach wyroku⁹⁵. W odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną oznacza to obowiązek sądu przedstawienia

92 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Stewart-Brady v. Wielka Brytania z dnia 2 lipca 1997 r.

93 P. Hofmański, A. Wróbel, Komentarz do art. 6 (w:) Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Komentarz red. L. Garlicki, Warszawa 2010, s. 426.

94 Tamże, s. 426.

95 M. A. Nowicki, Wokół Konwencji europejskiej. Komentarz do Europejskiej konwencji praw człowieka, Warszawa 2013, s. 623.

podczas ogłaszania wyroku jego motywów językiem zrozumiałym dla tej osoby. Należy podkreślić, że gwarancje te dotyczą nie tylko postępowania przez sądem, lecz także postępowania przedsądowego. Wobec tego, powyższe obowiązki dotyczą także policjantów i prokuratorów⁹⁶.

Rozpatrując kwestię osobistego udziału w sprawie, warto zasygnalizować, że według Trybunału prawo stron do osobistego uczestnictwa w procesie w sprawach, które nie mają charakteru karnego, nie ma charakteru absolutnego. W decyzji o dopuszczalności w sprawie *Kabwe i Chungu v. Wielka Brytania*⁹⁷ ETPC stwierdził, że „nie istnieje absolutne uprawnienie do obecności strony w procesie, poza ograniczoną grupą spraw, w których kwestie jej osobowości i stylu życia pozostają w bezpośrednim związku z przedmiotem sprawy, bądź gdy rozstrzygnięcie dotyczy sposobu zachowania strony”. Niewątpliwie w sprawach dotyczących ubezwłasnowolnienia powinno zapewnić się osobisty udział osoby, której to postępowanie dotyczy, o czym w dalszej części. Jednocześnie, w świetle zasady godności oraz społecznego modelu niepełnosprawności, należy przyjąć, że niepełnosprawność intelektualna nie może stać się jedyną przesłanką ograniczania prawa do sądu w jakimkolwiek jego wymiarze.

96 P. Hofmański, A. Wróbel, op. cit., s. 407.

97 Decyzja ETPC z dnia 2 lutego 2010 r., skargi nr 29647/08 oraz 33269/08.

Monika Zima-Parjaszewska

2 Zdolność prawna, zdolność do czynności prawnych oraz zdolność procesowa osób z niepełnosprawnością intelektualną w świetle Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami⁹⁸

W rozważaniach na temat prawa do sądu osób z niepełnosprawnością intelektualną istotne jest przypomnienie podstawowych instytucji prawnych, które wpływają na zakres i sposób jego realizacji. Zarówno zdolność prawna, zdolność do czynności prawnych, a także zdolność procesowa to instytucje kodeksowe o długiej historii, często omawiane w wielu aspektach w literaturze i podejmowane przez orzecznictwo. Jak zasygnalizowano w rozdziale 1.2, w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną wywołują one wiele praktycznych wątpliwości. I choć niektóre z nich wiążą się tylko z brakiem wiedzy na temat niepełnosprawności intelektualnej, to z pewnością ratyfikacja Konwencji przez Polskę, szczególnie złożone oświadczenie interpretacyjne do jej art. 12, zmuszają do przemyśleń na ten temat.

Legal capacity i oświadczenie interpretacyjne Polski

Zgodnie z brzmieniem angielskojęzycznym artykuł 12 Konwencji ust. 1 i 2 (Equal recognition before the law) brzmi: „1. States Parties reaffirm that persons with disabilities have the right to recognition everywhere as persons before the law. 2. States Parties shall recognize that persons with disabilities enjoy legal capacity on an equal basis with others in all aspects of life (...)”⁹⁹. Polska wersja art. 12 Konwencji,

98 Niniejszy fragment opracowania nie wyczerpuje cywilnoprawnych rozważań na temat zdolności prawnej, zdolności do czynności prawnych oraz zdolności procesowej. Jego celem jest omówienie tych instytucji na tle standardów wyznaczonych przez Konwencję.

99 Ustęp 3-5 art. 12 w języku angielskim: 3. States Parties shall take appropriate measures to provide access by persons with disabilities to the support they may require in exercising their legal capacity. 4. States Parties shall ensure that all measures that relate to the exercise of legal capacity provide for appropriate and effective safeguards to prevent abuse in accordance with international human rights law. Such safeguards shall ensure that measures relating to the exercise of legal capacity respect the rights, will and preferences of the person, are free of conflict of interest and undue influence, are proportional and tailored to the person's circumstances, apply for the shortest time possible and are subject to regular review by a competent, independent and impartial authority or judicial body. The safeguards shall be proportional to the degree to which such measures affect the person's rights and interests. 5. Subject to the provisions of this article, States Parties shall take all appropriate and effective measures to ensure the equal right of persons with disabilities to own or inherit property, to control their own financial affairs and to have equal access to bank loans, mortgages and other forms of financial credit, and shall ensure that persons with disabilities are not arbitrarily deprived of their property.

najpierw robocza, a następnie opublikowana w dzienniku ustaw brzmi następująco „1. Państwa Strony potwierdzają, że osoby niepełnosprawne mają prawo do uznania ich za podmioty prawa. 2. Państwa Strony uznają, że osoby niepełnosprawne mają zdolność prawną na zasadzie równości z innymi osobami, we wszystkich aspektach życia.” Termin „legal capacity” z art. 12 Konwencji został przetłumaczony w polskiej wersji jako „zdolność prawna”, co pozostawało w sprzeczności z niepodważalnym celem artykułu 12 i wywołało ogromny sprzeciw organizacji pozarządowych i ekspertów z zakresu praw człowieka. Zdolność prawna przyjęta w polskim systemie prawa cywilnego, o czym poniżej, z całą pewnością nie wyczerpuje pojęcia „legal capacity”. Brzmienie artykułu 12, szczególnie ust. 3, jak i innych postanowień Konwencji, a także stanowisko Komitetu ONZ ds. praw osób z niepełnosprawnościami¹⁰⁰, międzynarodowych organizacji pozarządowych¹⁰¹ oraz Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej¹⁰² przekonuje, że „legal capacity” oznacza zarówno zdolność do bycia podmiotem praw i obowiązków, ale także do korzystania z nich, czyli przewidzianą w polskim kodeksie cywilnym zdolność do czynności prawnych.

Prof. dr hab. Adam Zieliński podczas konferencji: „Ubezłasnowolnienie jako bariera dla ratyfikacji Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami”, zorganizowanej przez Helsińską Fundację Praw Człowieka oraz Pełnomocniczkę Rządu ds. Równego Traktowania w dniu 14 czerwca 2012 r. zaproponował, by termin „legal capacity” tłumaczyć jako **zdolność w sferze prawa**¹⁰³ obejmującą zarówno zdolność prawną jak i zdolność do czynności prawnych. Z całą pewnością poszukiwanie odpowiedniego terminu, oddającego istotę pojęcia „legal capacity” należy uznać za słuszne. Pojęcie „zdolność w sferze prawa” z powodzeniem wykorzystane zostało przez autorów w publikacji pokonferencyjnej¹⁰⁴. Jednocześnie istnieje obawa, że wobec braku kodeksowej instytucji zdolności w sferze prawa, takie ujęcie „legal capacity” może wywoływać jeszcze więcej wątpliwości interpretacyjnych. Wobec dostępnych aktualnie opracowań, stanowisk, analiz, a nawet wobec planów Polski obejścia nakazów wynikających z art. 12, należy

100 Komitet opracował Wytyczne dotyczące zasady przygotowania przez Państwa Strony raportu na podstawie art. 35 ust. 1 Konwencji” (CRPD/C/2/3): Guidelines on treaty-specific document to be submitted by states parties under article 35, paragraph 1, of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, tekst dostępny na stronie internetowej: <http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CRPD/CRPD-C-2-3.pdf>

101 Szczególnie: Mental Disability Advocacy Center, International Disability Association, Inclusion Europe.

102 Legal capacity of persons with intellectual disabilities and persons with mental health problems, Luxembourg 2013, tekst dostępny na stronie internetowej: <http://fra.europa.eu/sites/default/files/legal-capacity-intellectual-disabilities-mental-health-problems.pdf>, dostęp: 1.02.2015.

103 Przypomina o tym D. Pudziańska: Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka, red. D. Pudziańska, Warszawa 2014, s. 22.

104 Patrz np. R. Rybski: Zdolność w sferze prawa osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi oraz osób z problemami zdrowia psychicznego. Raport Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 2013 r. (wr.) Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną...op. cit., s. 89 i n.

uznać, że pojęcie „legal capacity” oznacza w Konwencji zdolność do czynności prawnych.

Dlaczego zatem Polska przetłumaczyła to pojęcie jako zdolność prawną? Po pierwsze, tłumaczenie art. 12 Konwencji wyraźnie wskazuje, iż Polska nie uznaje prawa osób z niepełnosprawnościami do zdolności do czynności prawnych i wsparcia w korzystaniu z tej zdolności. Po drugie, tłumaczenie jest próbą oddalenia w czasie niezbędnych zmian instytucji ubezwłasnowolnienia. Jak wynika z rozważań rozdziału 1.2. społeczność międzynarodowa zmierzała sukcesywnie, poprzez kolejne stanowiska, rekomendacje, zalecenia, do uchwalenia wiążących przepisów prawa międzynarodowego dotyczących reprezentacji prawnej osób, które mają trudności w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych. Artykuł 12 Konwencji jest wyrazem determinacji wielu środowisk. Jego celem jest usunięcie z ustawodawstw krajowych ubezwłasnowolnienia i zastąpienie go innymi formami wspierającymi w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych. Warto przypomnieć, że Unia Europejska ratyfikowała Konwencję i jest nią związana¹⁰⁵. W roku 2013 ukazał się raport Agencji Praw Podstawowych (Fundamental Rights Agency - FRA) Unii Europejskiej dotyczący zdolności prawnej i zdolności do czynności prawnych osób z niepełnosprawnością intelektualną i osób z problemami psychicznymi, o którym powyżej, który analizuje nie tylko systemy prawne państw członkowskich, ale przedstawia praktyczną stronę funkcjonowania krajowych instytucji¹⁰⁶. FRA dostrzega po pierwsze, że osoby z niepełnosprawnościami są uprawnione do korzystania z wszelkich wolności i praw na zasadzie równości z innymi osobami, a po drugie - potwierdza zmianę postrzegania osób z niepełnosprawnościami z modelu medycznego na społeczny, która wpływa na kształtowanie systemu wsparcia w korzystaniu z tych praw. Raport wskazuje, że istnieją dwa prawne modele podejmowania decyzji w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną – zastępcze lub wspierane podjęcie decyzji, i powołując się na art. 12 Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami, opowiada się za drugim z nich. Wspierane podejmowanie decyzji, o czym była już mowa w rozdziale pierwszym niniejszej publikacji, umożliwia osobie z niepełnosprawnością poznanie konsekwencji swoich wyborów, podjęcie decyzji i zakomunikowanie jej. Nawet w przypadku gdyby osoba z niepełnosprawnością potrzebowała całkowitej pomocy, to osoba wspierająca powinna umożliwić jej korzystanie ze

105 Unia Europejska podpisała Konwencję w dniu 30 marca 2007 r., a ratyfikowała w dniu 23 grudnia 2010 r. Od tego momentu Konwencja stała się prawem pierwotnym UE, ale również w zakresie, w jakim państwa członkowskie wykonują kompetencje UE, jest wiążąca dla samych państw członkowskich.

106 Szczegółowo kwestię tę omawia R. Rybski: *Zdolność w sferze prawa osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi oraz osób z problemami zdrowia psychicznego*. Raport Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 2013 r., op. cit.

swoich uprawnień w najszerszym możliwym zakresie, odpowiednio do jej życzeń lub najlepszego interesu.

FRA zwraca uwagę, że wraz z ratyfikacją Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami wiążący dla Unii Europejskiej stał się również jej art. 12. O ile UE nie ma kompetencji do regulowania kwestii dotyczących bezpośrednio zdolności w sferze prawa, o tyle wszelkie ograniczenia osób z niepełnosprawnościami wchodzi w zakres regulacji dotyczących dyskryminacji oraz równego traktowania. W tym zakresie bezpośrednio zastosowanie znajduje art. 20 Karty Praw Podstawowych – dotyczący równości wobec prawa, art. 21 – dotyczący zakazu dyskryminacji, art. 26 – obejmujący integrację osób z niepełnosprawnościami, o czym szczegółowo w rozdziale pierwszym. Należy jednak wskazać¹⁰⁷ na ograniczony zakres stosowania Karty rozciągający się zgodnie z art. 51 ust. 1 Karty na prawo UE, natomiast na państwa członkowskie wyłącznie w zakresie, w jakim wykonują one prawo UE. W związku z tym, aby ustalić prawo powszechne, tj. wiążące państwa członkowskie UE, bez zawężania zakresu zastosowania Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami wyłącznie do prawa UE, raport odwołuje się do rozwiązań wypracowanych przez Narody Zjednoczone oraz Radę Europy. Najważniejsze stwierdzenie dotyczy konieczności odczytania starszych instrumentów ochrony praw człowieka przez pryzmat Konwencji¹⁰⁸. Jak wskazuje R. Rybski, oznacza to, że bardzo wyraźną regułą kolizyjną, w myśl której pierwszeństwo w zakresie ustalania statusu prawnego osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi oraz problemami życia psychicznego przypadają będzie rozwiązaniom wynikającym z Konwencji.

Artykuł 12 ust. 2 Konwencji potwierdza zdolność do czynności prawnych osób z niepełnosprawnościami we wszystkich aspektach życia. Co ważne, jak wskazuje raport FRA, pełni on centralną rolę, stanowiąc swoisty punkt wyjścia dla realizacji innych materialnoprawnych postanowień Konwencji. W rozdziale pierwszym niniejszej publikacji omówiono najważniejsze z nich. Autonomia decyzyjna wynikająca ze zdolności do czynności prawnych jest jednocześnie podstawowym warunkiem realizacji: prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości (art. 13), wolności, bezpieczeństwa osobistego i nietykalności (art. 14); prawa decydowania z kim oraz gdzie mieszkać (art. 19), prawa decydowania o rodzinie i związkach, w tym liczbie i czasie urodzenia potomstwa (art. 23), prawa do edukacji (art. 24), prawa do decydowania o zdrowiu (art. 25), dostępu i prawa decydowania o pracy (art. 27);

107 R. Rybski: Zdolność w sferze prawa osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi oraz osób z problemami zdrowia psychicznego...

108 C. Parker, *Forgotten Europeans. Forgotten rights. The human rights of persons placed in institutions*, Bruxelles 2011, s. 8, http://www.europe.ohchr.org/Documents/Publications/Forgotten_Europeans.pdf (dostęp: 1.04.2014 r.).

praw politycznych (art. 29). Z punktu widzenia Polski, konieczne - według FRA - jest zastąpienie zastępczego podejmowania decyzji systemem wspieranego podejmowania decyzji¹⁰⁹, który zapewni wsparcie w korzystaniu ze zdolności w sferze prawa - kluczowe jest jednak uznanie, iż (nawet w ramach systemu wspieranego podejmowania decyzji) wsparcie nie zawsze będzie potrzebne.

FRA przypomina również, że z art. 12 ust. 3 Konwencji wynika także konieczność przeprowadzenia szkoleń dla wszystkich zainteresowanych osób, w tym funkcjonariuszy publicznych, w szczególności sędziów czy pracowników społecznych, w zakresie uznawania podmiotowości prawnej osób z niepełnosprawnościami oraz systemu wspieranego podejmowania decyzji. Natomiast Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, w skład którego wchodzi również przedstawiciele Polski, przyjęło dnia 26 stycznia 2009 r. Rezolucję 1642 (2009)¹¹⁰ wzywającą państwa „do zagwarantowania osobom z niepełnosprawnościami możliwości zachowania i korzystania ze zdolności do czynności prawnych na tych samych zasadach, co reszta społeczeństwa, poprzez zadbanie o to, aby ich prawo do podejmowania decyzji nie było ograniczane bądź przejmowane przez inne osoby, środki dotyczące tych osób były dostosowane do ich indywidualnych potrzeb, a także o to, aby mogły one korzystać przy podejmowaniu decyzji z pomocy osoby wspierającej”¹¹¹. Rezolucja idzie o krok dalej i wzywa państwa członkowskie do nieodbierania osobom znajdującym się pod opieką prawa do posiadania majątku, podejmowania pracy zawodowej, życia rodzinnego, zawierania związku małżeńskiego, głosowania, zakładania stowarzyszeń i wstępowania do nich, inicjowania postępowań prawnych i sporządzania testamentu.

Polska już na etapie przygotowywania się do popisania Konwencji zrezygnowała z szansy szybkich zmian instytucji ubezwłasnowolnienia. Jednocześnie, mając świadomość błędnego tłumaczenia pojęcia „legal capacity”, wydała Oświadczenie Rządowe w sprawie mocy obowiązującej Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych z dnia 25 września 2012 r., w którym Polska złożyła 2 zastrzeżenia do przepisów Konwencji oraz jedno oświadczenie interpretacyjne o następującej treści: „Rzeczpospolita Polska interpretuje art. 12 Konwencji w sposób zezwalający na stosowanie ubezwłasnowolnienia, w okolicznościach i w sposób określony w prawie wewnętrznym, jako środka, o którym mowa w art. 12 ust. 4, w sytuacji, gdy

109 Por. np. Concluding observations on the initial report of China, 15 października 2012 r., CRPD/C/CHN/CO/1, pkt 22, tekst dostępny na stronie: <http://tbinternet.ohchr.org>.

110 Rezolucja 1642 (2009) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on Access to rights for people with disabilities and their full and active participation in society; <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta09/ERES1642.htm> (dostęp: 1.04.2014 r.).

111 Punkt 7 Rezolucji 1642 (2009).

wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego lub innego rodzaju zaburzeń psychicznych osoba nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem¹¹². Konsekwencją przyjęcia oświadczenia interpretacyjnego przez Polskę w powyższej treści jest przyznanie, iż art. 12 Konwencji w rzeczywistości dotyczy zdolności do czynności prawnych. W innym wypadku oświadczenie tego rodzaju - wobec przyjętego przez Polskę tłumaczenia pojęcia „legal capacity” - byłoby zbędne. O tym, że zarówno tłumaczenie, jak i oświadczenie stanowią próbę odsunięcia w czasie obowiązków wynikających z prawa międzynarodowego wskazuje również opublikowany w Dzienniku Urzędowym Unii Europejskiej tekst Konwencji, w którym ust. 2 art. 12 został przetłumaczony w następujący sposób „Państwa Strony uznają, że osoby niepełnosprawne mają zdolność prawną i zdolność do czynności prawnych, na równych zasadach z innymi osobami, we wszystkich aspektach życia¹¹³. Podkreśla to, iż Polska w sposób świadomy i celowy ignoruje zasadniczą różnicę między zdolnością prawną a zdolnością do czynności prawnych. Na koniec warto jeszcze zauważyć, że przyjęcie przez Polskę oświadczenia interpretacyjnego do Konwencji pozostaje w sprzeczności z art. 46 ust. 1 Konwencji, zgodnie z którym nie dopuszcza się żadnych zastrzeżeń do Konwencji, które są niezgodne z jej celem. Podobnie art. 19 lit.c Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów¹¹⁴ wskazuje, iż: „Przy podpisaniu, ratyfikacji, przyjęciu lub zatwierdzeniu traktatu oraz przy przystąpieniu do niego państwo może zgłosić zastrzeżenie, chyba że (...) zastrzeżenie jest niezgodne z przedmiotem i celem traktatu”. Powyższe prowadzi do wniosku, że oświadczenie interpretacyjne Polski dotyczące art. 12 Konwencji jest niezgodne z celem Konwencji polegającym na równym i pełnym korzystaniu przez osoby z niepełnosprawnościami ze wszystkich wolności i praw człowieka.

Zdolność prawna

Rozróżnienie pojęć „zdolności prawnej” i „zdolności do czynności prawnych” ma fundamentalne znaczenie dla autonomicznego funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną. Pojęcie zdolności prawnej pojawia się w polskim kodeksie cywilnym w art. 8: „Każdy człowiek od chwili urodzenia ma zdolność prawną”. Warto przypomnieć, iż artykuł 6 ustawy z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży¹¹⁵ dodał § 2 do art. 8 k.c., na podstawie którego „Zdolność prawną ma również dziecko poczęte; jednakże prawa i zobowiązania majątkowe uzyskuje

112 Por. Załącznik nr 3, s.197.

113 Tekst dostępny na stronie internetowej: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJL:2010:023:FULL&from=PT>

114 Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439.

115 Dz. U. Nr 17, poz. 78, z późn. zm.

ono pod warunkiem, że urodzi się żywe”. Przepis ten został następnie uchylony przez ustawę z dnia 30 sierpnia 1996 r. o zmianie ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży oraz o zmianie niektórych innych ustaw¹¹⁶. Zgodnie z jego brzemieniem, w okresie jego obowiązywania, zdolność prawną miało także dziecko poczęte (*nasciturus*), choć zdolność ta była bezwarunkowa w sferze praw niemajątkowych, natomiast w zakresie praw i zobowiązań majątkowych miała charakter warunkowy. Aktualne brzmienie art. 8 k.c. wskazuje, że każdy człowiek ma zdolność prawną. Chociaż artykuł ten nie zawiera definicji zdolności prawnej, to ujmuje się ją zgodnie z nieobowiązującym już art. 6 §1 ustawy z dnia 18 lipca 1950 r. przepisy ogólne prawa cywilnego¹¹⁷, który stanowił, że „Każdy człowiek od chwili urodzenia może mieć w zakresie prawa cywilnego prawa i obowiązki (zdolność prawną)”. Zatem zdolność prawna oznacza możliwość bycia podmiotem praw i obowiązków z zakresu prawa cywilnego. Z tego, że komuś przysługuje zdolność prawna wcale nie wynika, iż może on nabywać prawa i obowiązki własnym działaniem. Zdolność prawna ma więc charakter pasywny¹¹⁸. Nie ulega wątpliwości, że przysługuje ona bez względu na jakiegokolwiek cechy indywidualne, szczególnie zdolności intelektualne, psychiczne lub fizyczne, choć powołany już art. 6 ustawy przepisy ogólne prawa cywilnego w §2 precyzując, że „Płeć, rasa, narodowość, wyznanie ani pochodzenie nie mają wpływu na zdolność prawną”, nie wymieniał tych konkretnych cech.

Zdolność prawna przysługuje człowiekowi od chwili urodzenia. Wprawdzie przepisy prawa nie wprowadzają pojęcia ograniczonej albo warunkowej zdolności prawnej, to jednak dyskusja większości przedstawicieli doktryny na ten temat wypracowała pogląd o warunkowej, a zarazem ograniczonej zdolności *nasciturusa*¹¹⁹, czyli dziecka poczętego, a jeszcze nienarodzonego. Jak wskazuje M. Pazdan, najlepiej oddaje istotę unormowania pozycji prawnej *nasciturusa* w naszym prawie koncepcja warunkowej zdolności prawnej, przy założeniu, że warunek żywego urodzenia się działa w sposób zawieszający skutki zdarzeń, które miały miejsce w okresie, kiedy dziecko było już poczęte¹²⁰. Co do zasady, zdolność prawna przysługuje każdemu w takim samym zakresie i kończy się wraz ze śmiercią człowieka. Osoba fizyczna nie może zrzec się zdolności prawnej, ani też ograniczyć swej zdolności prawnej w drodze czynności prawnej. Wypada jedynie zasygnalizować,

116 Dz. U. Nr 139, poz. 646, z późn. zm.

117 Dz. U. Nr 34, poz. 311.

118 M. Pazdan: Komentarz do art. 8 k.c. (w:) Prawo cywilne- część ogólna, System Prawa Prywatnego, T. I, red. M. Safjan, 2012, Legalis, dostęp: 1.02.2015.

119 Szczegółowo na ten temat: M. Pazdan: Komentarz do art. 8 k.c. (w:) Kodeks Cywilny. Komentarz do art. 1 – 449, T. I, red. K. Pietrzykowski, 2015, Legalis, dostęp: 1.02.2015.

120 Tamże.

że podjęto dyskusję na temat różnych okoliczności, mających - w ocenie poszczególnych autorów - wpływ na zakres zdolności prawnej, konkretnych osób fizycznych. Wskazuje się wśród nich: brak pełnej zdolności do czynności prawnych, wiek osoby fizycznej, ubezwłasnowolnienie, chorobę psychiczną i niedorozwój umysłowy, wyrok karny skazujący na utratę praw publicznych, a w pewnym sensie - także płęć i obywatelstwo¹²¹. Jednocześnie część przedstawicieli doktryny uznaje, że należy traktować zdolność prawną jako jednolitą kategorię normatywną, przesądzającą jedynie o potencjalnej możliwości każdego żyjącego człowieka stania się podmiotem wszystkich praw i obowiązków z zakresu prawa prywatnego¹²². Przykładowo, w odniesieniu do choroby psychicznej i niedorozwoju umysłowego, jako przesłanek zakazu zawarcia związku małżeńskiego, a przez to ograniczenia zdolności prawnej, podnosi się, że małżeństwo zawarte wbrew tym zakazom wywołuje skutki prawne dopóty, dopóki nie zostanie unieważnione, a nieliczne jego skutki prawne trwają nawet po unieważnieniu małżeństwa¹²³. Nie wdając się w tym miejscu w szczególne rozważania na ten temat, należy zgodzić się z poglądem, że zdolność prawna przysługuje każdemu człowiekowi w takim samym zakresie, a brak czy ograniczenie w zdolności do czynności prawnych nie ma wpływu na zdolność prawną.

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną zgodnie z wolą polskiego ustawodawcy mają taką samą zdolność prawną jak inni, tj. są podmiotami wszystkich wolności, praw i obowiązków człowieka. Choćby z tego względu tłumaczenie pojęcia „legal capacity” przez Polskę jako „zdolności prawnej” musi budzić wątpliwości. Na podstawie art. 8 k.c. Polska przyznaje zdolność prawną każdemu człowiekowi, dlatego jej potwierdzanie w dokumencie międzynarodowym dotyczącym równości w korzystaniu z wolności i praw człowieka, bez zagwarantowania możliwości korzystania z nich, nie było celem Narodów Zjednoczonych.

Zdolność do czynności prawnych

Polskie prawo cywilne nie posługuje się definicją „zdolności w sferze prawa” postulowaną przez prof. dr hab. Adama Zielińskiego, o czym wyżej, dlatego wydaje się, że ust. 2 art. 12 Konwencji w polskiej wersji powinien posługiwać się pojęciem zdolności do czynności prawnych. Na podstawie art. 11 k.c. pełną zdolność do czynności prawnych nabywa się z chwilą uzyskania pełnoletności. Tę nabywa się po ukończeniu 18 roku życia lub poprzez zawarcie małżeństwa przez małoletniego (małoletni nie traci jej w razie unieważnienia małżeństwa). Nie mają zdolności

121 Analiza poglądów doktryny przeprowadzona została przez M. Pazdana, tamże.

122 J. Strzebinczyk: Komentarz do art. 8 k.c., (w:) Kodeks Cywilny. Komentarz, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, 2014, Legalis, dostęp: 1.02.2015.

123 Tamże.

do czynności prawnych osoby, które nie ukończyły lat trzynastu oraz osoby ubezwłasnowolnione całkowicie (art. 12 k.c.), natomiast zgodnie z art. 15 k.c. ograniczoną zdolność do czynności prawnych mają małoletni, którzy ukończyli lat trzynaście oraz osoby ubezwłasnowolnione częściowo.

Ustawodawca nie zdefiniował zdolności do czynności prawnych, ale literalnie można odczytać ją jako zdolność do samodzielnego dokonywania czynności prawnych. Pojęcie czynności prawnych nie zostało również zdefiniowane, pozostawiając, jak podkreślają przedstawiciele doktryny, otwarte pole dla nauki prawa¹²⁵ i jednocześnie wywołując wiele sprzeczności. Nie ma w tym opracowaniu miejsca ani na prezentowanie definicji czynności prawnych wypracowanych przez doktrynę, ani tym bardziej na rzetelną analizę czynności prawnych na tle czynności konwencjonalnych, czy też czynności podobnych do czynności prawnych. Z punktu widzenia celu niniejszego opracowania, istotne jest podkreślenie, że choć pojęcie zdolności do czynności prawnych, podobnie jak zdolności prawnej można rozważać jako abstrakcyjną kategorię normatywną, to jednak ma ona ogromne znaczenie jako warunek autonomii decyzyjnej. Praktyczne wykorzystanie tej zdolności polega bowiem na dokonywaniu konkretnych czynności prawnych przez osobę posiadającą taką zdolność¹²⁵. Zatem, funkcją zdolności do czynności prawnych jest możliwość decydowania o sobie samym w zakresie stosunków cywilnoprawnych¹²⁶. Oczywiście, co podkreślają zgodnie wszyscy przedstawiciele doktryny, oznacza ona prawną dopuszczalność dokonywania w ogóle czynności prawnych przez oznaczoną osobę, nie prawną dopuszczalność dokonania konkretnej czynności w danych okolicznościach.

W odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną wypada zaznaczyć ponadto kilka kwestii. Niektórzy autorzy¹²⁷ wskazują, że przyjęte kryteria decydujące o posiadaniu zdolności do czynności prawnych (wiek, małżeństwo, ubezwłasnowolnienie) mają charakter arbitralny. To z kolei ułatwia, a nawet umożliwia obrót, bo zwalnia od konieczności każdego badania zdolności psychofizycznych dokonującego czynności prawnej. Ponadto, zdolność do czynności prawnych nie ma żadnego związku z faktyczną możliwością dokonywania czynności prawnych, zaś posiadanie zdolności do czynności prawnych nie gwarantuje, w konkretnym przypadku, że czynność będzie ważna. Nieważność może bowiem wynikać z naruszenia przepisów prawa czy zasad współżycia społecznego. Nie ulega

124 A. Szpunar: Uwagi o pojęciu czynności prawnej, *Państwo i Prawo* 1974, Nr 12, s. 6 i n.; W. Rozwadowski: Spory wokół definicji czynności prawnej w polskim prawie cywilnym, *Państwo i Prawo* 2014, Nr 9 (823), s. 53 i n.

125 J. Strzebińczyk: Komentarz do art. 11 k.c. (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, Warszawa 2008, s. 38.

126 P. Księżak: Komentarz do art. 11 k.c., (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. K. Osajda, 2015, *Legalis*, dostęp: 1.02.2015.

127 P. Księża: Komentarz do art. 11, *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. K. Osajda, *Legalis* 2015, dostęp: 1.02.2015.

wątpliwości, że niepełnosprawność intelektualna nie wyłącza posiadania zdolności do czynności prawnej. Jednak nie można pominąć w tym miejscu problemu tzw. stanów psychofizycznych, w tym „niepoczytalności”, które pojawiają się w art. 82 k.c. Wymienia on przykładowo przesłanki skutkujące nieważnością konkretnej czynności prawnej¹²⁸. Jedną z nich jest „niedorozwój umysłowy”, czyli termin używany kiedyś na określenie osób z niepełnosprawnością intelektualną. Zgodnie z dyspozycją tego artykułu „Nieważne jest oświadczenie woli złożone przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli. Dotyczy to w szczególności choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego, chociażby nawet przemijającego, zaburzenia czynności psychicznych”. Wprawdzie niepełnosprawność intelektualna nie przesądza o braku ważności czynności prawnej, to jednak w praktyce spotykane jest stanowisko, zgodnie z którym każda czynność osoby z niepełnosprawnością intelektualną jest nieważna.

Ubezważnowolnienie jako pozbawienie lub ograniczenie zdolności do czynności prawnych

Jedyną instytucją ograniczającą lub wyłączającą zdolność do czynności prawnych jest ubezważnowolnienie. Kodeks cywilny rozróżnia dwa rodzaje ubezważnowolnienia: całkowite i częściowe, które nie różnią się w zasadzie co do przesłanek, lecz co do intensywności ich występowania oraz skutków, jakie ustawodawca wiąże z każdym z nich. Przesłanki ubezważnowolnienia całkowitego i częściowego zostały sformułowane w sposób budzący wątpliwości interpretacyjne. Wola ustawodawcy do objęcia nimi wielu tzw. zaburzeń psychicznych, przez które ustawodawca rozumie między innymi chorobę psychiczną, niedorozwój umysłowy, pijaństwo i narkomanię, i ustalenia na ich podstawie „możności kierowania swoim postępowaniem” oraz „pomocy w prowadzeniu spraw” powoduje w praktyce brak możliwości skierowania adekwatnego wsparcia do konkretnej osoby w konkretnej sytuacji¹²⁹. Zgodnie z dyspozycją art. 13 § 1 k.c. osoba, która ukończyła lat trzynaście, może być ubezważnowolniona całkowicie, jeżeli wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwa lub narkomanii, nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem. Skutkiem całkowitego ubezważnowolnienia jest utrata zdolności do czynności prawnych osoby ubezważnowolnionej oraz ustanowienie dla niej opiekuna prawnego. W myśl art. 16 § 1 k.c. ubezważnowolnienie częściowe

¹²⁸ Szczegółowo na ten temat w kolejnym podrozdziale.

¹²⁹ Szczegółowo o tym w kolejnym podrozdziale.

może być orzeczone tylko wobec osoby pełnoletniej, która ze względu na chorobę psychiczną, niedorozwój umysłowy lub inne zaburzenia psychiczne, w szczególności pijaństwo i narkomanię, potrzebuje pomocy w prowadzeniu swoich spraw. Orzeczenie częściowego ubezwłasnowolnienia skutkuje ograniczeniem zdolności do czynności prawnych osoby ubezwłasnowolnionej oraz ustanowieniem dla niej kuratora. Mimo wielu głosów krytycznych pojawiających się w odniesieniu do ubezwłasnowolnienia, jego cywilistyczna koncepcja od wielu lat broniła się argumentem ochronnego charakteru tej instytucji, a orzecznictwo Sądu Najwyższego przekonywało o „konieczności rozważenia przez sądy wszystkich okoliczności sprawy, a przede wszystkim interesu osoby, której dotyczy wnioski o ubezwłasnowolnienie”¹³⁰ oraz konsekwentnie wskazywało, że „jego podstawą może być jedynie dobro osoby, której dotyczy wnioski o ubezwłasnowolnienie”¹³¹. Tymczasem w świetle art. 12 Konwencji, taka interpretacja nie zasługuje dłużej na uwzględnienie.

W świetle wcześniejszych uwag dotyczących tłumaczenia pojęcia „legal capacity”, należy przyjąć, że art. 12 Konwencji stanowi: „1. Państwa Strony potwierdzają, że osoby z niepełnosprawnościami mają prawo do uznania ich za podmioty prawa. 2. Państwa Strony uznają, że osoby z niepełnosprawnościami mają zdolność do czynności prawnych na zasadzie równości z innymi osobami, we wszystkich aspektach życia. 3. Państwa Strony podejmą odpowiednie środki w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do wsparcia, którego mogą potrzebować przy korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych. 4. Państwa Strony zagwarantują, że wszelkie środki związane z korzystaniem ze zdolności do czynności prawnych obejmować będą odpowiednie i skuteczne zabezpieczenia w celu zapobiegania nadużyciom, zgodnie z międzynarodowym prawem praw człowieka. Zabezpieczenia zapewnią, że środki związane z korzystaniem ze zdolności do czynności prawnych będą respektowały prawa, wolę i preferencje osoby, będą wolne od konfliktu interesów i bezprawnych nacisków, będą proporcjonalne i dostosowane do sytuacji danej osoby, będą stosowane przez możliwie najkrótszy czas i będą podlegały regularnemu przeglądowi przez właściwe niezależne i bezstronne władze lub organ sądowy. Zabezpieczenia powinny być proporcjonalne do stopnia, w jakim takie środki wpływają na prawa i interesy danej osoby. 5. Państwa Strony podejmą wszelkie odpowiednie i efektywne środki, z uwzględnieniem postanowień niniejszego artykułu, celem zagwarantowania równego prawa osób z niepełnosprawnościami do posiadania i dziedziczenia własności, kontroli własnych spraw finansowych oraz do jednakowego dostępu do pożyczek

130 Zob. postanowienie SN z dnia 8 stycznia 1966 r., II CR 412/65, OSNC 1966, nr 10, poz. 170.

131 Postanowienie SN z dnia 25 kwietnia 1972 r., I CZ 38/72, niepubl.

bankowych, hipotecznych i innych form kredytów oraz zapewnią, że osoby z niepełnosprawnościami nie będą samowolnie pozbawiane własności”.

Konwencja stawia wiele warunków, by środki wspierające osobę z niepełnosprawnością przy korzystaniu z jej zdolności do czynności prawnych mogły zostać uznane za realizację art. 12. Po pierwsze, środki te powinny respektować prawa, wolę i preferencje osoby z niepełnosprawnością; po drugie, powinny być wolne od konfliktu interesów i bezprawnych nacisków; po trzecie, powinny być proporcjonalne i dostosowane do sytuacji danej osoby; po czwarte, powinny być stosowane przez możliwie najkrótszy czas; po piąte, powinny podlegać stałemu przeglądowi przez właściwe, niezależne i bezstronne władze lub organ sądowy. Ponadto, zabezpieczenia powinny być proporcjonalne do stopnia, w jakim środki wpływają na prawa i interesy danej osoby. Artykuł 12 zwraca również uwagę na konieczność zagwarantowania równego prawa osób z niepełnosprawnościami do posiadania i dziedziczenia własności, kontroli własnych spraw finansowych oraz do jednakowego dostępu do pożyczek bankowych, hipotecznych i innych form kredytów oraz że osoby z niepełnosprawnościami nie będą samowolnie pozbawiane własności. Co istotne, art. 12 Konwencji nie może być analizowany w oderwaniu od celu Konwencji oraz podstawowych jej zasad. Preambuła do Konwencji podkreśla „równe i niezbywalne prawa wszystkich (...)” oraz że „każdy ma prawo do korzystania ze wszystkich praw i wolności (...) bez jakiegokolwiek rozróżnienia”, a „dyskryminacja kogokolwiek ze względu na niepełnosprawność jest pogwałceniem przyrodzonej godności i wartości osoby ludzkiej”. Mając na uwadze cel Konwencji - „zapewnienie pełnego i równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności przez wszystkie osoby z niepełnosprawnościami”, właściwie nie powinno budzić wątpliwości, że art. 12 Konwencji zobowiązuje do wprowadzenia do ustawodawstwa szeregu form wsparcia w korzystaniu przez osoby z niepełnosprawnością ze zdolności do czynności prawnych, a formy te nie powinny być oparte na nieograniczonym w czasie pozbawianiu zdolności do czynności prawnych we wszystkich aspektach życia i powierzeniu decydowania o życiu osoby z niepełnosprawnością jej opiekunowi/substytutowi.

Artykuł 12 odnosi się do wszystkich osób z niepełnosprawnościami, jednak największe znaczenie ma w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz psychiczną. Ponieważ, jak w przypadku Polski, art. 12 Konwencji nie zawsze rozumiany jest jako jednoznaczne odejście od instytucji ubezwłasnowolnienia w jej popularnym w wielu krajach kształcie, aby zapobiec uznaniowym interpretacjom postanowień art. 12 Konwencji, Komitet w opracowanych w 2009 r. „Wytycznych dotyczących zasad przygotowania przez Państwa Strony raportu

na podstawie art. 35 ust. 1 Konwencji” (CRPD/C/2/3)¹³², wyraźnie wskazał co powinien zawierać raport krajowy w zakresie art. 12 Konwencji. Powinien on zawierać m.in. opis środków podejmowanych przez państwo dla zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami korzystania ze zdolności do czynności prawnych, np. w sprawach poszanowania integralności fizycznej i psychicznej oraz pełnego udziału w życiu obywatelskim, a ponadto wskazywać przepisy ograniczające pełną zdolność do czynności prawnych z powodu niepełnosprawności, w szczególności działania podejmowane dla zapewnienia zgodności tych przepisów z art. 12 Konwencji. Państwo powinno przedstawić formy wsparcia udzielanego osobom z niepełnosprawnościami w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych oraz prowadzeniu spraw finansowych, a także gwarancje zapobiegające nadużyciom w modelu *substitute decision-making*. Rozpatrując sprawozdanie Hiszpanii z realizacji postanowień Konwencji, Komitet w swoich końcowych uwagach wyraził zaniepokojenie faktem, iż Hiszpania nie podjęła żadnych kroków zmierzających do zastąpienia *substitute decision-making* przez *supported decision-making*. Komitet zarekomendował Hiszpanii wprowadzenie zmian w zakresie opieki i kurateli zmierzających do usunięcia środków odbierających lub ograniczających osobom z niepełnosprawnościami zdolność do czynności prawnych oraz mających na celu wprowadzenie środków prawnych pozwalających na zapewnienie im wsparcia w podejmowaniu decyzji przy pełnym poszanowaniu autonomii i preferencji życiowych¹³³.

Zatem stanowisko Polski w sprawie art. 12 Konwencji jest co najmniej niezrozumiałe. Należałoby bowiem uznać, że ubezwłasnowolnienie – jako realizacja przez Polskę obowiązku zapewnienia dostępu do środków wsparcia w korzystaniu ze „zdolności prawnej”:

1. zapewnia poszanowanie praw, woli i preferencji osoby z niepełnosprawnością,
2. zapewnia ochronę przed nadużyciami, ochronę przed konfliktem interesów, ochronę przed nieuzasadnionym wpływem,
3. uwzględnia właściwe i efektywne zabezpieczenia, w celu zapobiegania nadużyciom, zgodnie z międzynarodowym prawem praw człowieka,

132 Guidelines on treaty-specific document to be submitted by states parties under article 35, paragraph 1, of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, tekst dostępny na stronie internetowej: <http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CRPD/CRPD-C-2-3.pdf>

133 Consideration of reports submitted by States parties under article 35 of the Convention, Concluding observations of the Committee on the Rights of Persons with Disabilities, Spain, tekst dostępny na stronie internetowej: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/Session6.aspx>;

Por. Concluding observations on the initial report of Argentina, 8 października 2012 r., CRPD/C/ARG/CO/1, pkt 20; Concluding observations of the Committee on the Rights of Persons with Disabilities, Tunisia, 13 maja 2011 r., CRPD/C/TUN/CO/1, pkt 23; Concluding observations on the initial report of China, pkt 22, s. 4; Concluding observations on the initial report of Peru, pkt 23, s. 4. Teksty dostępne na stronie: <http://tbinternet.ohchr.org>.

4. jest proporcjonalne i dostosowane do okoliczności,
5. jest stosowane w możliwie krótkim czasie,
6. jest poddawane regularnej rewizji przez kompetentny i bezstronny organ lub władzę sądowniczą.

Instytucja ubezwłasnowolnienia w Polsce nie spełnia powyższych warunków.

Zdolność sądowa i zdolność procesowa

Prezentacja standardów w zakresie zdolności do czynności prawnych pozwoli odnieść się do pojęcia zdolności sądowej i procesowej osób z niepełnosprawnością intelektualną. Każda osoba, która ma zdolność prawną ma również, zgodnie z art. 64 k.p.c., zdolność sądową, tj. zdolność występowania w postępowaniu sądowym jako strona. Odnieść to należy również do występowania w roli uczestnika w postępowaniu nieprocesowym oraz w charakterze strony lub uczestnika w innych postępowaniach (w szczególności w postępowaniu egzekucyjnym i zabezpieczającym) w sprawach cywilnych. Zdolność sądowa jest korelatem pojęcia zdolności prawnej na gruncie prawa materialnego. Oznacza to, że każdy, kto posiada zdolność prawną, posiada jednocześnie zdolność sądową. Zdolność sądowa, podobnie jak zdolność prawna, nie podlega przy tym żadnym ograniczeniom.

Zgodnie z art. 65 § 1 kodeksu postępowania cywilnego, osoby fizyczne posiadające pełną zdolność do czynności prawnych mają też zdolność do czynności procesowych (zdolność procesową). Odnośnie do zdolności procesowej osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną, Sąd Najwyższy w uchwale z dnia 12 grudnia 1960 r., sygn. 1 CO 25/60, stanowiącej zasadę prawną, wyjaśnił m.in., że osoba pełnoletnia, nie ubezwłasnowolniona całkowicie, ma pełną zdolność procesową, choćby była psychicznie chora. Stanowisko to potwierdza także postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 26 sierpnia 1970 r., sygn. I CZ 84/70, zgodnie z którym uchwała 1 CO 25/60 zachowała aktualność pod rządem obowiązującego obecnie kodeksu postępowania cywilnego. W wyroku z dnia 19 maja 1976 r., sygn. IV PRN 8/76, Sąd Najwyższy uznał ponadto, że choroba strony osobiście działającej, jeżeli uniemożliwia stronie zachowanie terminu procesowego z reguły stanowi okoliczność uzasadniającą przywrócenie uchybionego terminu.

Zdolności procesowej nie posiadają osoby małoletnie, które nie ukończyły trzy-nastego roku życia oraz osoby ubezwłasnowolnione całkowicie. Osoby takie nie mogą samodzielnie dokonywać czynności procesowych w żadnym postępowaniu, bez względu na przedmiot sprawy. Osoby fizyczne, które mają ograniczoną zdolność do czynności prawnych, mają również ograniczoną zdolność procesową.

Do tej grupy podmiotów należą małoletni, którzy ukończyli lat trzynaście oraz osoby ubezwłasnowolnione częściowo. Ograniczona zdolność procesowa polega na tym, że w pewnych sprawach osoby te posiadają pełną zdolność procesową, a w innych uznawane są za podmioty, którym zdolność ta nie przysługuje. Osoba fizyczna ograniczona w zdolności do czynności prawnych ma zatem zdolność procesową jedynie w tych sprawach, które wynikają z czynności prawnych, których może dokonywać samodzielnie. Do grupy tej należy zaliczyć:

- zawieranie umów należących do umów powszechnie zawieranych w drobnych bieżących sprawach życia codziennego (art. 20 k.c.),
- rozporządzanie własnym zarobkiem (art. 21 k.c.),
- dokonywanie czynności prawnych dotyczących określonych przedmiotów majątkowych oddanych do swobodnego użytku przez przedstawiciela ustawowego osoby ograniczonej w zdolności do czynności prawnych.

Wyjątek stanowią czynności prawne, do których dokonania nie wystarcza według ustawy zgoda przedstawiciela ustawowego (art. 22 k.c.). Osoba ograniczona w zdolności do czynności prawnych może także bez zgody przedstawiciela ustawowego nawiązać stosunek pracy oraz dokonywać czynności prawnych, które dotyczą tego stosunku (art. 22 §3 kodeksu pracy).

Warto jeszcze przypomnieć dwie inne sytuacje, w których osoby pozbawione lub ograniczone w zdolności do czynności prawnych mają zdolność procesową. Jedna z nich wynika z treści art. 559 § 3 k.p.c., na podstawie którego z wnioskiem o uchylenie albo zmianę ubezwłasnowolnienia może wystąpić także ubezwłasnowolniony. W tym zakresie ubezwłasnowolniony (również całkowicie) ma zatem pełną zdolność procesową, mimo że nie ma zdolności do czynności prawnych. Druga z kolei dotyczy osoby umieszczonej bez jej zgody w szpitalu psychiatrycznym lub domu pomocy społecznej na podstawie ustawy z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego¹³⁴. Osoba taka zachowuje zdolność do wszczynania postępowań i wnoszenia środków zaskarżenia określonych w ustawie, nawet jeśli nie ma zdolności procesowej.

134 Dz.U. z 2011 r. Nr 231, poz. 1375, z późn. zm.

Monika Zima-Parjaszewska

3 Najczęstsze bariery i trudności w realizacji prawa do sądu osób z niepełnosprawnością intelektualną

Artykuł 13 ust. 1 Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami gwarantuje osobom z niepełnosprawnościami na zasadzie równości z innymi, skuteczny dostęp do wymiaru sprawiedliwości, m.in. poprzez obowiązek wprowadzenia dostosowań proceduralnych i dostosowań odpowiednich do wieku osób z niepełnosprawnościami, we wszelkich postępowaniach prawnych, w tym na etapie śledztwa i innych form postępowania przygotowawczego. Dodatkowo, Konwencja zwraca uwagę, że dostęp ten może oznaczać udział bezpośredni lub pośredni w postępowaniu, ale musi być on skuteczny. Wyróżnia przy tym sytuację osób z niepełnosprawnościami jako świadków postępowań. Ponadto, w ust. 2 art. 13 wskazuje się na konieczność odpowiednich szkoleń osób pracujących w wymiarze sprawiedliwości, w tym w policji i więziennictwie, by wesprzeć gwarancje skutecznego dostępu osób z niepełnosprawnościami do wymiaru sprawiedliwości, na zasadzie równości z innymi¹³⁵. W związku z tym, sytuacja osoby z niepełnosprawnością intelektualną w postępowaniach sądowych i przed innymi organami, powinna być oceniana w świetle art. 13 Konwencji, a istniejące rozwiązania w polskich przepisach prawa i praktyce ich stosowania, powinny być oceniane pod kątem ich skuteczności. Niniejszy podrozdział sygnalizuje najważniejsze problemy w tym zakresie.

Rozważania poprzedniego podrozdziału doprowadziły do wniosku, że osoba z niepełnosprawnością intelektualną jest podmiotem praw i obowiązków - ma zdolność prawną, po ukończeniu 18 roku życia może mocą własnego działania nabywać prawa i obowiązki, tj. ma zdolność do czynności prawnych oraz może stać się stroną (uczestnikiem) postępowania sądowego i podejmować w nim czynności procesowe, czyli ma zdolność sądową i procesową. W praktyce okazuje się jednak, że zdolność do czynności prawnych oraz zdolność procesowa

135 Na problem dostępności osób z niepełnosprawnościami do wymiaru sprawiedliwości zwraca uwagę M. Szeroczyńska: Dostęp osób z niepełnosprawnościami do wymiaru sprawiedliwości, (w:) Najważniejsze wyzwania po ratyfikacji przez Polskę Konwencji ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych, Monografia Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2012, s. 81 i n.

osób z niepełnosprawnością intelektualną jest często ograniczana poprzez ubezwłasnowolnienie. Ponadto, istniejące instytucje materialnoprawne oraz procesowe, często stanowią barierę w korzystaniu z prawa do sądu przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Można też przypuszczać, że poważnym problemem w dostępie do sądu osób z niepełnosprawnością intelektualną jest ich wizerunek w społeczeństwie i stereotypy na ich temat.

Jak wskazano w rozdziale pierwszym, osoby z niepełnosprawnością intelektualną to bardzo różnorodna grupa osób, a ich niepełnosprawność może powodować różne trudności w funkcjonowaniu. Jednocześnie większość z tych osób, przy uzyskaniu odpowiedniego wsparcia, może się rozwijać i nabywać nowe umiejętności zarówno w zakresie czynności życia codziennego, samoobsługi, ale także społeczne. Ponieważ jednak wzrost zainteresowania sytuacją osób z niepełnosprawnościami nastąpił dopiero w ostatnich latach, a oferta wsparcia osób z niepełnosprawnością intelektualną dotyczy przede wszystkim dzieci, wyłączając osoby dorosłe z wielu działań, zarówno tych oferowanych publicznie, jak i przez organizacje pozarządowe, wiele osób z niepełnosprawnością intelektualną będących aktualnie po 20., 30. roku życia, prawdopodobnie nie otrzymało wsparcia umożliwiającego im dostęp do informacji, nabywanie nowych umiejętności, a przez to podnoszącego jakość ich życia. Oznacza to również, że wielu uczestników postępowań sądowych i innych, to osoby, których potencjał prawdopodobnie nie jest wykorzystywany. Poglądy zaś na temat niepełnosprawności intelektualnej oraz podważanie wciąż kompetencji tych osób do decydowania o swoim życiu, stanowią **duże niebezpieczeństwo oceny sytuacji konkretnej osoby z niepełnosprawnością intelektualną jedynie przez pryzmat medycznej diagnozy**. Warto również przypomnieć, iż osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają swoje specyficzne potrzeby, wynikające z charakteru ich niepełnosprawności i ich sytuacja nie może być analizowana przez pryzmat niepełnosprawności ruchowej, czy też niepełnosprawności wzroku. Oczywiście osoby z niepełnosprawnością intelektualną mogą także posiadać inne niepełnosprawności (oprócz niepełnosprawności wzroku, słuchu, ruchu na przykład autyzm, schorzenia neurologiczne), ale każdy ze wskazanych rodzajów niepełnosprawności charakteryzuje się innymi trudnościami, a przez to potrzebami. W Polsce dominuje wizerunek „osoby niepełnosprawnej”, jako osoby poruszającej się na wózku inwalidzkim, co oddaje zresztą znak graficzny używany na określenie tej grupy społecznej. I mimo że na świecie coraz bardziej popularne stają się oznaczenia innych niepełnosprawności, w Polsce wciąż znak osoby siedzącej na wózku determinuje dyskusję o osobach z niepełnosprawnościami. Tymczasem **podjazd, barierka,**

winda nie czynią wymiaru sprawiedliwości dostępnym dla osób z niepełnosprawnością intelektualną¹³⁶.

Konwencja posługuje się pojęciem „dostęp do wymiaru sprawiedliwości”, który nie jest często wykorzystywany w prawie międzynarodowym¹³⁷. Przykładowo, EKPC, jak wynika z rozdziału 2.1 niniejszego opracowania, zawiera przepisy dotyczące prawa do sprawiedliwego procesu sądowego oraz prawa do środka prawnego (art. 6 oraz 13 EKPC). Również MPPOiP nawiązuje do „skutecznego środka ochrony prawnej” (art. 2 ust. 3 lit.a) w odniesieniu do wszystkich uwzględnionych w pakcie praw i dalej gwarantuje prawo do „odwołania się do sądu” (art. 9 ust. 4), prawo do „sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia sprawy” (art. 14 ust. 1) oraz prawo do rozprawy bez nieuzasadnionej zwłoki (art. 14 ust. 3 lit. c). W systemie Unii Europejskiej można z kolei wskazać na art. 67 ust. 4 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, który stanowi, że „Unia ułatwia dostęp do wymiaru sprawiedliwości, w szczególności przez zasadę wzajemnego uznawania orzeczeń sądowych i pozasądowych w sprawach cywilnych”. Natomiast Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej przewiduje w art. 47 „prawo do skutecznego środka prawnego i do sprawiedliwego procesu sądowego” i odnosi się także do kwestii dostępu do wymiaru sprawiedliwości w kontekście pomocy prawnej. Artykuł 47 Karty wymienia wszystkie komponenty pojęcia „dostępu do wymiaru sprawiedliwości”.

Są to:

1. prawo do skutecznego środka prawnego przed sądem;
2. prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony uprzednio na mocy prawa;
3. prawo do porady, obrony i przedstawicielstwa;
4. prawo do pomocy prawnej dla tych, którzy nie dysponują odpowiednimi środkami w zakresie, w którym pomoc taka jest wymagana do zapewnienia skutecznego dostępu do wymiaru sprawiedliwości.

Zapewnienie realizacji każdego z wymienionych wyżej elementów skutecznego dostępu do wymiaru sprawiedliwości w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną, będzie polegało przede wszystkim na **zagwarantowaniu racjonalnych dostosowań w stosunku do każdej osoby korzystającej z prawa**

136 Dostępność architektoniczna sądów i innych budynków jest istotnym zagadnieniem, jednak dla osób z niepełnosprawnością intelektualną nie ma decydującego znaczenia.

137 Por. szczegółowo: Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w Europie - przegląd wyzwań i możliwości, Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej 2010, tekst dostępny na stronie internetowej:

http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_2010_01940001_pl.pdf, dostęp: 1.02.2015.

do sądu. Pojęcie racjonalnych dostosowań¹³⁸ oznacza konieczne i odpowiednie zmiany i dostosowania, nie nakładające nieproporcjonalnego lub nadmiernego obciążenia, jeśli jest to potrzebne w konkretnym przypadku, w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami możliwości korzystania z wszelkich praw człowieka i podstawowych wolności oraz ich wykonywania na zasadzie równości z innymi osobami. W związku z tym, mając na uwadze art. 13 Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami, chodzi o zagwarantowanie każdej osobie z niepełnosprawnością intelektualną w szczególności:

1. domniemania jej zdolności do reprezentacji i udziału w sprawie;
2. dostępu do informacji prawnej adekwatnej do jej możliwości poznawczych;
3. czytelnych i zrozumiałych formularzy pism procesowych;
4. możliwości zastosowania różnorodnych form komunikacji, w szczególności nie tylko werbalnej lub pisemnej;
5. udziału w sprawie ekspertów w zakresie niepełnosprawności intelektualnej (komunikacji, funkcjonowania, sytuacji społecznej), niekoniecznie biegłych sądowych;
6. możliwości skorzystania z pomocy osoby wspierającej w postępowaniu, bez utraty możliwości samodzielnego działania;
7. możliwości ustanowienia przedstawiciela z urzędu, nie skutkującego wyłączeniem jej z postępowania;
8. dostępu do nieodpłatnej pomocy prawnej.

Z doświadczeń PSOUU oraz jego Kół terenowych wynika, że osoba z niepełnosprawnością intelektualną napotyka na szereg ograniczeń w dostępie do wymiaru sprawiedliwości. Są one wynikiem zarówno istniejących przepisów prawa, instytucji prawnych, praktyki ich stosowania, ale także stereotypów na temat niepełnosprawności intelektualnej oraz faktycznie istniejących trudności po stronie osoby

138 Termin „reasonable accomodation”, czyli „racjonalne dostosowanie.” użyty w art. 2 Konwencji: Definicję, przetłumaczony został jako „racjonalne usprawnienie” (por. Wprowadzenie, s. 10). Jednocześnie, od 1 stycznia 2011 r. termin „niezbędne racjonalne usprawnienia” pojawił się w ustawie o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz o zatrudnianiu osób niepełnosprawnych w art. 23a: „1. Pracodawca jest obowiązany zapewnić niezbędne racjonalne usprawnienia dla osoby niepełnosprawnej pozostającej z nim w stosunku pracy, uczęszczającej w procesie rekrutacji lub odbywającej szkolenie, staż, przygotowanie zawodowe albo praktyki zawodowe lub absolwenckie. Niezbędne racjonalne usprawnienia polegają na przeprowadzeniu koniecznych w konkretnej sytuacji zmian lub dostosowań do szczególnych, zgłoszonych pracodawcy potrzeb wynikających z niepełnosprawności danej osoby, o ile przeprowadzenie takich zmian lub dostosowań nie skutkowałoby nałożeniem na pracodawcę nieproporcjonalnie wysokich obciążeń, z zastrzeżeniem ust. 2; 2. Obciążenia, o których mowa w ust. 1, nie są nieproporcjonalne, jeżeli są w wystarczającym stopniu rekompensowane ze środków publicznych; 3. Niedokonanie niezbędnych racjonalnych usprawnień, o których mowa w ust. 1, uważa się za naruszenie zasady równego traktowania w zatrudnieniu w rozumieniu przepisów art. 183a § 2-5 ustawy z dnia 26 czerwca 1974 r. - Kodeks pracy”. Pojęcie usprawnienie odnosi się do osoby, a zgodnie z Konwencją chodzi o dostosowanie życia społecznego do potrzeb osób z niepełnosprawnościami. Skoro ustawodawca określa, że tylko niezbędne racjonalne usprawnienia są obowiązkiem pracodawcy, to znaczy, że pracodawca może w sposób dowolny ustalać, które jego zdaniem ze zgłoszonych potrzeb są niezbędne. A przecież racjonalne dostosowania oznaczają zmiany niezbędne i potrzebne.

z niepełnosprawnością intelektualną. Oznacza to, że **realizacja prawa do sądu osoby z niepełnosprawnością intelektualną wymagać będzie szeregu działań eliminujących dyskryminacyjne przepisy i praktyki, a także wielu działań pozytywnych (dostosowań), z uwzględnieniem specyficznej sytuacji konkretnej osoby**. Poniższe zestawienie ma na celu uświadomienie, jak trudno jest osobie z niepełnosprawnością intelektualną korzystać z prawa do sądu.

Osoba z niepełnosprawnością intelektualną jako uczestnik postępowania	Wymiar sprawiedliwości - przepisy prawa, praktyka ich stosowania, stereotypy
<ul style="list-style-type: none"> - Trudności komunikacyjne - Trudności z pisaniem, czytaniem - Poczucie braku kompetencji - Brak świadomości prawnej - Brak praktykowania autonomii decyzyjnej i innych praw - Brak uczestnictwa w życiu społecznym - Podatność na wpływy i wprowadzenie w błąd - Trudności ze zrozumieniem poleceń - Uzależnienie ekonomiczne, często też fizyczne od innych osób - Brak minimalnego wpływu na zmianę swojej sytuacji - Brak dostępu do informacji - Brak dostępu do pomocy prawnej 	<ul style="list-style-type: none"> - Dominujące medyczne spojrzenie na niepełnosprawność, w tym różnorodność definicyjna - Brak wiedzy na temat funkcjonowania i potrzeb osób z niepełnosprawnością intelektualną - Ableizm - Problemy z uznaniem autonomii decyzyjnej – ograniczenia zdolności do czynności prawnych - Problem oceny tzw. „dobrych decyzji” - Pogląd o „wykorzystywaniu” osób z niepełnosprawnościami w obrocie prawnym - Ubogi katalog form czynności prawnych i oświadczeń woli, - Dyskryminujący art. 82 k.c. - Praktyka ubezwłasnowolnienia na „wszelki wypadek” - Nie stosowanie art. 183 k.r.o. – kuratora dla osoby niepełnosprawnej - Ochrona jednostki a ochrona tzw. interesu publicznego - Trudności w czynnościach notarialnych - Biegli sądowi nie posiadający doświadczenia w pracy z osobami z niepełnosprawnością intelektualną - Pogląd o braku zdolności spostrzegania, zapamiętywania, relacjonowania - Zakazy bycia świadkiem w k.p.c. oraz k.p.k.

Niepełnosprawność intelektualna - różnorodność definicyjna, brak wiedzy, ableizm

Z punktu widzenia organów wymiaru sprawiedliwości, nie ma znaczenia, czy osoba będąca uczestnikiem postępowania jest osobą z niepełnosprawnością w sensie prawnym. Brak rozwiązań ustawowych gwarantujących konkretne uprawnienia dla osób z niepełnosprawnością intelektualną w przepisach proceduralnych nie obliguje do weryfikacji orzeczenia o niepełnosprawności (pomijając oczywiście sprawy z zakresu rent z tytułu niezdolności do pracy i innych świadczeń społecznych). Dla przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości to nie orzeczenie o niepełnosprawności jest najważniejsze, a raczej poziom funkcjonowania osoby. To dlatego najczęściej w sprawach z udziałem osób z niepełnosprawnością intelektualną sądy, prokuratura posilkują się opinią biegłych na temat konkretnej osoby. Jakkolwiek poszukiwanie „wiadomości specjalnych” jest prawem (np. art. 278 k.p.c.), czasem obowiązkiem organów (np. art. 553 k.p.c.), to jednak w wielu sprawach, posiadając opinie biegłych, organy czują się zwolnione z obowiązku szczegółowej analizy sytuacji konkretnej osoby. Z doświadczeń PSOUU wynika, że mimo wielu pozytywnych zmian, jakie zaszły w ostatnich latach w postrzeganiu niepełnosprawności intelektualnej, **biegli bardzo często odwołują się medycznego modelu niepełnosprawności i jego konsekwencji w ocenie osoby**, czyli postrzegania osoby jedynie przez pryzmat jej choroby, problemu medycznego, biologicznego, a także jako osoby niezdolnej do udziału w życiu społecznym. Z pewnością wpływ na to ma zarówno świadomość przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości, w tym biegłych, ale także różnorodność definicyjna w zakresie niepełnosprawności. Jak wynika z rozdziału pierwszego, w polskim prawie nie istnieje jedna wspólna definicja pojęcia niepełnosprawności, a poszczególne akty posługują się różnymi pojęciami na określenie niepełnosprawności albo osoby z niepełnosprawnością. Oprócz tego pojęcia, spotykane są często przestarzałe lub pejoratywne określenia jak: kalectwo, inwalidztwo, inwalida, upośledzenie, niedorozwój, niezdolność do podjęcia samodzielnej decyzji, nieporadność, całkowita niezdolność do pracy, całkowita niezdolność do samodzielnej egzystencji itp. W szerokim ujęciu, w przepisach kodeksowych, w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną przepisy mówią o „osobach niedorozwiniętych umysłowo” (np. art. 13 k.c., 16 k.c. 82 k.c. oraz 12 k.r.o.), „upośledzonych umysłowo” (np. art. 31 k.k.), „niemożności kierowania swoim postępowaniem” (art. 13 k.c.), „stanie wyłączającym swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie swojej woli” (art. 82 k.c.). Terminy te wzbudzają negatywne emocje, obrazują to, czego osoba nie potrafi, nie może zrobić, odwołują się do przestarzałych pojęć medycznych. Co ciekawe, termin

„osoba niepełnosprawna” pojawił się w 2007 r. w art. 183 k.r.o., określającym kuratelę dla osoby, która potrzebuje pomocy w prowadzeniu wszelkich spraw, spraw określonego rodzaju lub poszczególnej sprawy, zastępując termin „osoba ułomna”, ale jednocześnie pojęcie to nie zostało zdefiniowane¹³⁹. Komentarze do art. 183 k.r.o. odwołują się do pojęcia „osoby niepełnosprawnej” z ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. Zgodnie z art. 2 ustawy pkt 10 niepełnosprawność oznacza trwałą lub okresową niezdolność do wypełniania ról społecznych z powodu stałego lub długotrwałego naruszenia sprawności organizmu, w szczególności powodującą niezdolność do pracy¹⁴⁰. Definicja niepełnosprawności budzi wątpliwości. Po pierwsze wyraźnie widać w niej medyczny model niepełnosprawności skupiający się na problemach medycznych, zdrowotnych jednostki. Po drugie niestety, ustawodawca uznał, że osoba z niepełnosprawnością nie jest zdolna do pełnienia ról społecznych. Po trzecie, role społeczne, czyli oczekiwania względem jednostki zostały uznane za jej najważniejsze zadanie. Ponadto, definicja ustawowa wyróżnia i odwołuje się do pojęcia „niezdolności do pracy”, które stanowi element systemu orzecznictwa rentowego przez ZUS i zdefiniowanego w ustawie z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych¹⁴¹. Mogłoby się wydawać, że definicje te są ze sobą powiązane i rodzi to wzajemne implikacje. Niestety, Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 17 lutego 2009 r. (sygn. I UK 233/08) przesądził, że z definicji niepełnosprawności zawartej w ustawie o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych nie wynika wpływ orzeczenia o stopniu niepełnosprawności na ocenę niezdolności do pracy w rozumieniu ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych. Na tle art. 183 k.r.o., wciąż popularny jest pogląd, nakazujący ujmowanie przesłanki niepełnosprawności liberalnie, ze względów humanitarnych¹⁴², jednak wskazuje się, że szeroka wykładnia pojęcia niepełnosprawności nie może przekroczyć granicy, w której nieudolność osób, wynika z przyczyn zewnętrznych (np. z ciężkiej sytuacji rodzinnej, czy ekonomicznej). Według niektórych, za niepełnosprawność nie może też być uznany brak umiejętności potrzebnych do załatwiania swoich spraw¹⁴³. Wydaje się to bardzo dużym ograniczeniem, właśnie w stosunku do osób z niepełnosprawnością intelektualną, które mogą potrzebować wsparcia w tych czynnościach, a przede wszystkim budzi wątpliwość w świetle społecznego modelu niepełnosprawności.

139 O instytucji kuratora w dalszej części rozdziału.

140 O definicji i stopniach niepełnosprawności szczegółowo w rozdziale 1.1.

141 Dz. U. z 1998 r., Nr 162, poz. 1118.

142 A. Józefowicz: Kuratela ustanawiana dla osób ułomnych, Nowe Prawo 1975, Nr 7-8, s. 892.

143 A. Sylwestrzak: Kurator dla osoby niepełnosprawnej, Przegląd Sądowy 2014, Nr 9, s. 20.

Praktyka orzecznicza na tle art. 183 k.r.o. zdaje się jednak wciąż opierać na stanowisku Sądu Najwyższego z 5 maja 1949 r.¹⁴⁴, zgodnie z którym „ustanowienia kuratora *debilis* nie uzasadnia choroba psychiczna, ta bowiem powinna prowadzić do ubezwłasnowolnienia i ustanowienia dla osoby ubezwłasnowolnionej opiekuna lub kuratora (...)”. Przedstawiciele doktryny przyznają ponadto, że stan osłabienia władz umysłowych (spowodowany przede wszystkim wiekiem) niekwalifikujący się jako choroba psychiczna w rozumieniu przepisów o ubezwłasnowolnieniu, może być potraktowany jako niepełnosprawność w rozumieniu art. 183 k.r.o. Oznacza to, że dotychczasowa praktyka zupełnie nie uwzględnia aktualnych poglądów w zakresie niepełnosprawności, uznając, że niepełnosprawność intelektualna (niedorozwój umysłowy w k.c. i k.r.o.), a także niepełnosprawność psychiczna (choroba psychiczna, zaburzenia psychiczne w k.c. i k.r.o.), nie są objęte dyspozycją tego artykułu. Tymczasem, mając na uwadze ratyfikowaną przez Polskę Konwencję o prawach osób z niepełnosprawnościami, należy bezwzględnie interpretować pojęcie niepełnosprawności zgodnie z brzmieniem jej artykułu 1.

Organy wymiaru sprawiedliwości powinny zatem:

1. uznać, iż niepełnosprawność jest pojęciem ewoluującym i że wynika ona z interakcji między osobami z dysfunkcjami a barierami wynikającymi z postaw ludzkich i środowiskowymi, które utrudniają tym osobom pełny i skuteczny udział w życiu społeczeństwa, na zasadzie równości z innymi osobami;
2. uznać, że osoba z niepełnosprawnością intelektualną to osoba, która ma trudności w funkcjonowaniu poznawczym, co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać jej pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami;
3. dążyć do skomunikowania się z każdą osobą z niepełnosprawnością intelektualną, w tym z wykorzystaniem alternatywnych metod komunikacji¹⁴⁵, by poznać jej rzeczywiste problemy i potrzeby, a nie opierać swoich ocen na medycznych przesłankach i orzeczeniu o niepełnosprawności.

144 Przegląd Notarialny 1949, Nr 11-12, s. 523.

145 O komunikacji szczegółowo w rozdziale III. Komunikacja alternatywna i augmentatywna (AAC) odnosi się do „obszaru badań, praktyki edukacyjnej i klinicznej. AAC obejmuje próby badania i w razie konieczności kompensowania czasowych bądź permanentnych uszkodzeń, ograniczeń aktywności i partycypacji w kontekście ograniczeń osób ze znacznymi zaburzeniami mowy i rozumienia, włączywszy ustne i pisemne sposoby komunikacji”. Komunikacja alternatywna i augmentatywna to terminy odnoszące się do „komunikacji bez mowy”. Komunikacja augmentatywna oznacza częściową zależność od komunikacji bez użycia mowy; komunikacja alternatywna oznacza całkowitą zależność od komunikacji bez mowy. Urządzenia AC mogą być wykorzystywane jako suplement lub substytut komunikacji werbalnej i różnią się w zależności od umiejętności osoby i jej potrzeb, a także rodzaju problemów, jakich ona doświadcza.

Niestety, w dalszym ciągu popularne jest przekonanie, że niepełnosprawność jest czymś negatywnym, co w miarę możliwości powinno być leczone, naprawiane lub eliminowane (ableizm). Wiąże się to również z obecną wciąż tendencją wyłączenia osób z niepełnosprawnością z podstawowych instytucji życia społecznego. Nie bez powodu zatem Konwencja podkreśla w art. 13 konieczność szkoleń dla pracowników wymiaru sprawiedliwości. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną to wciąż grupa mało znana i rozumiana przez społeczeństwo, utożsamiana z negatywnymi cechami. **Realizacja statusu prawnego i korzystanie przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną z wolności i praw człowieka nie jest możliwe bez zmiany świadomości przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości.** W wielu postępowaniach z udziałem osoby z niepełnosprawnością intelektualną, sądy, prokuratura, powołują biegłych – lekarza psychiatrę lub/i psychologa, czasem neurologa, którzy bardzo często kierują się medycznymi, a nie funkcjonalnymi kryteriami oceny osoby. W związku z tym konieczne jest uświadamianie: np. policjantów, sędziów, adwokatów, radców prawnych, notariuszy, biegłych psychiatrów, psychologów, na temat społecznego modelu niepełnosprawności, ochrony praw i specyficznych potrzeb osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Problemy z uznaniem autonomii decyzyjnej

Nie ulega wątpliwości, że **fundamentalne znaczenie dla kształtowania sytuacji osób z niepełnosprawnością intelektualną jest uznanie ich podmiotowości i niezależności, a w konsekwencji autonomii decyzyjnej umożliwiającej wpływanie - mocą własnych wyborów i działań - na swoje życie.** Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami już w preambule podkreśla „wagę indywidualnej autonomii osób z niepełnosprawnościami i ich samodzielności i niezależności, w tym swobody dokonywania własnych wyborów”. Odwołuje się do niej także art. 3 kształtujący zasady ogólne Konwencji, a także art. 19 uznający „prawo wszystkich osób z niepełnosprawnościami do życia w społeczeństwie, wraz z prawem dokonywania wyborów, na równi z innymi osobami”.

Autonomia decyzyjna zakłada możliwość podjęcia niezależnej decyzji i wyrażenia swojej woli w sposób wiążący dla otoczenia. W aspekcie prawnym, korzystanie z autonomii decyzyjnej przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną napotyka na wiele trudności:

- Pierwszą z nich jest brak dostępu do informacji, pozwalających na podjęcie decyzji i poznanie jej konsekwencji. Wynika to zarówno z sytuacji faktycznej osoby - np. braku edukacji, braku kontaktów społecznych, braku dostępu do komputera, a także

z braku informacji opracowanych z użyciem alternatywnych metod komunikacji, w tym w formie łatwym do czytania i rozumienia. Społeczeństwo buduje obraz osoby z niepełnosprawnością jako osoby niekompetentnej do podejmowania decyzji w swoich sprawach. Brak edukacji i praktykowania czynności związanych z różnymi obszarami aktywności życiowych powoduje, że osoba nie tylko nie nabywa umiejętności, ale często traci te wcześniej nabyte.

- Po drugie, formy czynności prawnych przewidziane w kodeksie cywilnym, o czym niżej, a przede wszystkim warunki wskazane dla zachowania najczęściej wymaganej formy pisemnej oświadczenia woli, pomijają zupełnie możliwość alternatywnych sposobów komunikacji, uniemożliwiając w ten sposób osobom z trudnościami komunikacyjnymi uczestnictwo w obrocie prawnym.
- Po trzecie, wprowadzona w art. 82 kodeksu cywilnego instytucja nieważności oświadczenia woli „złożonego przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli”, odnosi się bezpośrednio do „choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego, chociażby nawet przemijającego, zaburzenia czynności psychicznych”, sugerując, że każde oświadczenie woli złożone np. przez osobę z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną jest nieważne.
- Po czwarte, brak jest prawnych form wsparcia w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych, a regulacja dotycząca pozbawienia lub ograniczenia tej zdolności, tj. ubezwłasnowolnienie całkowite lub częściowe przewidziane w art. 13 i 16 kodeksu cywilnego powoduje wykluczenie osób z niepełnosprawnościami, najczęściej osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną z życia społecznego.

Ponadto, społeczeństwo, w tym przedstawiciele wymiaru sprawiedliwości, często poddają pod rozważania problem „braku umiejętności podejmowania dobrych decyzji” przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną, oceniając jednak konkretną decyzję na podstawie przyjętych przez siebie kryteriów, a nie w świetle potrzeb i możliwości osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Wiąże się z tym także obawa społeczeństwa o możliwość wykorzystania, wyzysku osób z niepełnosprawnością intelektualną przez innych. Oczywiście nie można wykluczyć takich sytuacji, co więcej są one tym częstsze, im mniejsza świadomość społeczna i prawna osoby z niepełnosprawnością intelektualną, co w żadnym wypadku nie może jednak stanowić argumentu o ograniczeniu jej możliwości samostanowienia. Rozważając prawo do podejmowania decyzji przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie można nie dostrzegać, iż każdy człowiek ma prawo do błędu i każdy może stać się ofiarą wykorzystania i wyzysku. **Nie można wykluczyć, że jakiś**

osoba stanie się ofiarą wyzysku ze względu na swoją niepełnosprawność, ale to nie może uzasadniać pozbawiania prawa do decydowania w ogóle.

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną potrzebują wsparcia w podejmowaniu decyzji. Muszą także istnieć środki prawne pozwalające interweniować w sytuacji, gdy wyzysk i wykorzystanie nieświadomości osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie będzie budził wątpliwości i będzie prowadził do faktycznego pogorszenia jej sytuacji.

Każdy człowiek jest zdolny do decydowania o swoim życiu. Każda osoba, bez względu na swoją niepełnosprawność ma prawo korzystać z autonomii decyzyjnej, podejmować różne decyzje, choćby nieracjonalne z punktu widzenia innych osób, i popełniać przy tym błędy. I nawet jeśli zakres autonomii decyzyjnej niektórych osób wydaje się być minimalny, na przykład dotyczy tylko wyboru ubrania, to sensem istnienia człowieka jest jego poszerzanie. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną to zróżnicowana grupa społeczna. Być może są w niej takie osoby, które nie mogą i nigdy nie będą mogły się podpisać, przeczytać dokumentu, porozmawiać. Należy jednak podejmować wszystkie możliwe działania, aby do tego dążyć. Należy poszukiwać ich woli w najmniej istotnych nawet sprawach i starać się ją realizować. To obowiązek państwa, społeczeństwa.

Oświadczenia woli, formy czynności prawnych, dyskryminujący art. 82 k.c.

Zgodnie z art. 60 k.c., z zastrzeżeniem wyjątków przewidzianych w ustawie, wola osoby dokonującej czynności prawnej może być wyrażona przez każde zachowanie się tej osoby, które ujawnia jej wolę w sposób dostateczny, w tym również przez ujawnienie w postaci elektronicznej. Przepis ten - po pierwsze - wprowadza legalną definicję oświadczenia woli, które jest najistotniejszym, niezbędnym składnikiem każdej czynności prawnej, a po drugie - wyraża zasadę **swobody wyboru formy oświadczenia**¹⁴⁶. Oznacza to, że jeżeli ustawa nie zastrzega inaczej, wola podmiotu prawa cywilnego może być wyrażona przez dowolne działanie i w dowolnej formie (także *per facta concludentia*). Jak zwrócił uwagę Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 2 maja 1998 r., sygn. III CKN 531/97 „złożenie oświadczenia (ujawnienie) woli może wprawdzie nastąpić przez jakiegokolwiek zachowanie się ujawniające tę wolę, jednakże w świetle okoliczności towarzyszących musi to być taki przejaw, który w sposób dostatecznie zrozumiały i niewątpliwy wyraża wolę wywołania skutków prawnych objętych treścią czynności prawnej”. Określone zachowanie może być uznane za oświadczenie woli, jeżeli wyraża wolę

146 P. Sobolewski: Komentarz do art. 60 k.c., (w:) Kodeks cywilny. Komentarz, red. K. Osajda, 2015, Legalis, dostęp: 1.02. 2015.

wywołania określonego skutku prawnego i jest na tyle zrozumiałe, aby przynajmniej w drodze wykładni można było ustalić jego sens¹⁴⁷. Należy też pamiętać o stanowisku Sądu Najwyższego z dnia 14 maja 2009 r., sygn. I CSK 401/08, zgodnie z którym reguły wykładni oświadczeń woli mogą być stosowane nie tylko do ustalania treści złożonych oświadczeń, lecz także do stwierdzenia, czy dane zachowania stanowią oświadczenie woli. Ustalenie znaczenia oświadczenia woli powinno nastąpić zgodnie z art. 65. k.c. – należy je tak tłumaczyć, jak tego wymagają ze względu na okoliczności, w których złożone zostało, zasady współżycia społecznego oraz ustalone zwyczaje; w umowach należy raczej badać, jaki był zgodny zamiar stron i cel umowy, aniżeli opierać się na jej dosłownym brzmieniu.

Brzmienie art. 60 k.c. i 65 k.c. wydaje się uwzględniać potrzeby osób z niepełnosprawnością intelektualną, które często - mając różne trudności w komunikacji werbalnej - posługują się komunikacją alternatywną, wspomaganą różnymi narzędziami, metodami. Jedną z nich jest wsparcie osobowe - czyli osoba wspierająca, która znając osobę z niepełnosprawnością intelektualną, jej sposób funkcjonowania, potrzeby, umie rozpoznawać sygnały świadczące o woli podjęcia decyzji, udziela odpowiedniego wsparcia, ewentualnie pomaga dokonać wykładni jej oświadczenia woli. Stosowanie art. 60 k.c. **wymaga jednak uznania przez społeczeństwo, że osoba z niepełnosprawnością jest zdolna i kompetentna do podejmowania decyzji w sprawach jej dotyczących**. Ponadto, należy usankcjonować działalność osób wspierających w czynnościach prawnych, czyli wprowadzić do ustawodawstwa model wspieranego podejmowania decyzji, o którym była już mowa w niniejszej publikacji. Proces podejmowania decyzji składa się z kilku etapów i na każdym z nich, jeśli jest taka potrzeba, osoba z niepełnosprawnością intelektualną powinna otrzymywać wsparcie. To proces czasochłonny, wymagający dobrego kontaktu z osobą z niepełnosprawnością intelektualną i jej zaufania do osoby wspierającej.

Aby osoba z niepełnosprawnością intelektualną mogła podjąć decyzję:

1. musi mieć dostęp do informacji na konkretny temat i je zrozumieć;
2. musi być w stanie ocenić skutki swoich działań;
3. na podstawie zrozumiałych dla niej informacji, w tym o skutkach jej decyzji, musi być w stanie swobodnie ją podjąć;
4. musi zakomunikować ją innym, czyli oświadczyć swoją wolę;
5. otoczenie musi uznać jej oświadczenie woli za wiążące.

¹⁴⁷ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 5 kwietnia 2013, sygn. ACa 45/13.

Trzeba sobie uświadomić, że wspierane podejmowanie decyzji jest ogromnym wyzwaniem dla instytucji władzy publicznej, w tym dla organów sprawiedliwości. Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 10 września 2012 r., sygn. I UZ 82/12 wskazał, że przepisy art. 60 i nast. k.c. nie dają się stosować do oświadczeń procesowych, postępowanie cywilne ma bowiem charakter publiczny, a zatem jego regulacja to w istocie dziedzina prawa publicznego, mimo iż zajmuje się rozstrąsaniem sporów ze stosunków prawa prywatnego. Jednak w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną, zastosowanie w drodze analogii art. 60 k.c. do oświadczeń procesowych, mogłoby stanowić uzasadnione i wymagane Konwencją o prawach osób z niepełnosprawnościami racjonalne dostosowanie, mające na celu umożliwienie osobom z niepełnosprawnościami dostępu do sądu. Stosowanie art. 60 k.c. jako zasady oznacza, że wymaganie dokonania czynności prawnej w formie szczególnej (pisemnej, notarialnej, z podpisem urzędowo poświadczonym, z datą pewną itp.) musi wynikać każdorazowo z wyraźnego przepisu ustawy. Brak nakazu zachowania formy szczególnej oznacza więc, że oświadczenie woli osoby dokonującej czynności może być wyrażone w formie dowolnej, a więc przez jakiegokolwiek zachowanie się tej osoby, które ujawnia jej wolę w sposób dostateczny. Okazuje się jednak, że formy szczególne oświadczeń woli mogą nie być dostępne dla osób z niepełnosprawnością intelektualną. Zgodnie z art. 78 k.c. do zachowania pisemnej formy czynności prawnej wystarcza złożenie własnoręcznego podpisu na dokumencie obejmującym treść oświadczenia woli (...). Nie wszystkie osoby z niepełnosprawnością potrafią się podpisać imieniem i nazwiskiem, choć zdecydowana większość ma takie możliwości. Najczęściej mamy do czynienia z sytuacją, że osoba potrafi złożyć pod dokumentem podpis – znak graficzny, umożliwiający jej identyfikację. W prawie polskim brak jest legalnej definicji podpisu. Za nieuzasadniony należy uznać pogląd, zgodnie z którym podpis to językowy znak graficzny, złożony własnoręcznie, zawierający co najmniej nazwisko (niekoniecznie imię) składającego, usytuowany pod tekstem oświadczenia woli¹⁴⁸. Z pewnością wymóg „własnoręczności” podpisu oznacza sposób jego złożenia - musi być on złożony przez osobę podpisaną. Jak wskazuje Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 8 maja 1997 r., sygn. II CKN 153/97, własnoręczny podpis pod treścią dokumentu pełni funkcję identyfikacyjną - pozwala ustalić osobę składającą oświadczenie woli. Jednak nie wydaje się konieczne, aby podpis zawierał nazwisko składającego oświadczenie. Celem podpisu jest uprawdopodobnienie w przypadku ewentualnego sporu, że podpisujący złożył oświadczenie woli. Jak wskazują niektórzy przedstawiciele doktryny, funkcję taką może także

148 Z. Radwański: Prawo cywilne - część ogólna. System Prawa Prywatnego, t. 2, Warszawa, 2008, s. 130.

pełnić tzw. parafa (znak ręczny składający się z inicjałów, pojęcie parafy jest terminem ustawowym) - brak jest jednak powodów odmówienia prawnej skuteczności dokumentowi opatrzonemu jedynie parafą, jeśli pozwala ona na identyfikację osoby, która ją złożyła¹⁴⁹.

Wiele problemów praktycznych wywołuje natomiast sytuacja, kiedy osoba z niepełnosprawnością intelektualną albo nie potrafi się podpisać, albo nie potrafi czytać, albo też nie potrafi ani czytać, ani podpisać się pod dokumentem. PSOUU znane są przypadki odbierania od osób z niepełnosprawnością intelektualną tuszowych odcisków palca w sytuacjach, gdy osoba nie potrafi pisać i czytać, czyli wbrew dyspozycji art. 79 k.c. Zgodnie z nią, osoba niemogąca pisać, lecz mogąca czytać może złożyć oświadczenie woli w formie pisemnej bądź w ten sposób, że uczyni na dokumencie tuszowy odcisk palca, a obok tego odcisku inna osoba wypisze jej imię i nazwisko umieszczając swój podpis, bądź też w ten sposób, że zamiast składającego oświadczenie podpisze się inna osoba, a jej podpis będzie poświadczony przez notariusza lub wójta (burmistrza, prezydenta miasta), starostę lub marszałka województwa z zaznaczeniem, że został złożony na życzenie niemogącego pisać, lecz mogącego czytać.

Wymóg umiejętności czytania dokumentu może się okazać trudny do spełnienia, jeśli osoba z niepełnosprawnością intelektualną nie ma możliwości skorzystania z tekstu łatwego do czytania i rozumienia. Zastosowanie tej formy dokumentu (o tekście łatwym do czytania i rozumienia w rozdziale trzecim) zwiększa szanse osoby na zapoznanie się z dokumentem. To podstawowy warunek dostępności informacyjnej. Niestety, w praktyce nie jest on stosowany w żadnej instytucji publicznej, mimo konkretnych obowiązków wynikających z Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami. Brak możliwości zapoznania się z dokumentem i zrozumienia jego treści powoduje brak możliwości zastosowania treści art. 79 k.c. Do 16 kwietnia 2010 r.¹⁵⁰ obowiązywał art. 80 k.c., który wymagał zachowania formy aktu notarialnego dla skuteczności oświadczenia woli składanego przez osoby niemogące czytać. Przepis ten był bardzo krytykowany, przede wszystkim przez osoby w niepełnosprawnością wzroku, w odniesieniu do czynności bankowych, w których banki wymagały aktów notarialnych od swoich klientów w sytuacji składania oświadczeń woli. W praktyce, dotyczył on jednak nie tylko osób z niepełnosprawnością wzroku (osób niewidomych), które nie potrafiły przeczytać dokumentu, ale także od osób z niepełnosprawnością intelektualną. Co ciekawe, na gruncie uchylonego art. 80, pojawił się komentarz, zgodnie z którym osoby niemogące

149 P. Sobolewski: Komentarza do art. 78 k.c., (w:) Kodeks cywilny. Komentarz, red. K. Osajda, 2015, Legalis, dostęp: 1.02.2015.
150 Ustawa z dnia 8 stycznia 2010 r. o zmianie ustawy Kodeks Cywilny, Dz. U. Nr 40, poz. 222.

czytać (niewidome) mogą składać swoje oświadczenie woli według zasad ogólnych, pod warunkiem, że same mogą się podpisać. Uzależniono od decyzji osoby niewidomej, w jaki sposób zapozna się z treścią podpisywanego oświadczenia woli (np. przy pomocy osoby, do której ma zaufanie)¹⁵¹. Skoro zatem w stosunku do osób z niepełnosprawnością wzroku poszukuje się alternatywnych form zapoznania się z treścią dokumentu, odpowiednio należałoby stosować je w stosunku do osób z niepełnosprawnością intelektualną. Jest to właściwie uznanie wspieranego podejmowania decyzji przez doktrynę - świadczenie wsparcia przez osobę zaufaną.

Niestety, mimo powyższej interpretacji, osoby z niepełnosprawnością intelektualną narażone są na konsekwencje stosowania wobec nich dyskryminującego art. 82 k.c. Zgodnie z jego brzmieniem, nieważne jest oświadczenie woli złożone przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli. Dotyczy to w szczególności choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego, chociażby nawet przemijającego, zaburzenia czynności psychicznych. Jak przekonują przedstawiciele doktryny, pod pojęciem braku świadomości lub swobody albo niemożności swobodnego powzięcia decyzji rozumieć należy taki stan umysłowy, który uniemożliwił składającemu dokonanie oceny znaczenia złożonego oświadczenia¹⁵². Jak trafnie zwrócił uwagę Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 7 lutego 2006 r., sygn. IV CSK 7/05: „stan wyłączający świadome powzięcie decyzji i wyrażenie woli nie może być rozumiany dosłownie, wobec czego nie musi oznaczać całkowitego zniesienia świadomości i ustania czynności mózgu. Wystarczy istnienie takiego stanu, który oznacza brak rozeznania, niemożność rozumienia posunięć własnych i posunięć innych osób oraz niezdawanie sobie sprawy ze znaczenia i skutków własnego postępowania”. Z jednej strony, poprzez sformułowanie „z jakichkolwiek” ustawodawca przekonuje, że nieistotne są powody wyłączenia świadomości lub swobody powzięcia decyzji i wyrażenia woli, ale jednocześnie w zdaniu drugim artykułu 82 k.c. przykładowo wskazuje możliwe przyczyny utraty świadomości lub swobody: zaburzenia psychiczne, w tym choroba psychiczna lub niedorozwój umysłowy. Niestety, mimo, że nie wynika to z literalnego brzmienia przepisu, spotykane są poglądy, że oświadczenia woli osób „niedorozwiniętych umysłowo” są dotknięte bezwzględną nieważnością. Artykuł ten dotyczy wielu aspektów życia i statusu prawnego osób z niepełnosprawnością intelektualną, dlatego jego stosowanie może prowadzić do dyskryminacji tych osób.

151 A. Brzozowski: (w:) Kodeks cywilny. Komentarz. T. I, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2015 wyd. 8.

152 B. Lewaszkiewicz-Petrykowska: (w:) System prawa cywilnego, t. I, Wrocław 1985, s. 655.

Zdaniem niektórych, w każdym przypadku badania, czy oświadczenie woli złożone zostało w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli, sąd obowiązany jest skorzystać z pomocy biegłych lekarzy psychiatrów¹⁵³. Jednak Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 26 stycznia 1999 r., sygn. I PKN 534/97, dopuścił uznanie oświadczenia za złożone w stanie wyłączającym swobodne powzięcie i wyrażenie woli na podstawie innych dowodów niż opinia biegłych. Z punktu widzenia osób z niepełnosprawnością intelektualną istotne jest, by po pierwsze, art. 82 nie był podstawą uznawania każdej czynności prawnej osoby z niepełnosprawnością intelektualną za nieważną, a po drugie, by w postępowaniu o ustalenie nieważności czynności uwzględnić stanowisko osób wspierających, znających konkretną osobę z niepełnosprawnością intelektualną.

Poza wspomnianymi wyżej formami zastępczymi przewidzianymi w art. 79 k.c., osoba niemogąca pisać, ale mogąca czytać może złożyć oświadczenie woli w formie aktu notarialnego. Niestety, również w dostępie do tej formy osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają bardzo duży problem. Jednym z obowiązków, jaki został nałożony na notariuszy w ustawie z dnia 14 lutego 2015 r. Prawo o notariacie¹⁵⁴ jest czuwanie nad zabezpieczeniem praw i słusznym interesom stron oraz innych osób, dla których czynność notarialna może powodować skutki prawne. Notariusze muszą także udzielać stronom niezbędnych wyjaśnień dotyczących danej czynności notarialnej. Według art. 86 ustawy, notariuszowi nie wolno dokonywać czynności notarialnej, jeżeli poweźmie wątpliwość, czy strona czynności notarialnej ma zdolność do czynności prawnych. Zgodnie ze stanowiskiem doktryny i orzecnictwem przepis ten obejmuje także sytuacje, które kodeks cywilny traktuje jako „brak świadomości lub swobody”, czyli wadę oświadczenia woli (art. 82 k.c.)¹⁵⁵. Mimo że brak jest literalnie wyrażonego zakazu dokonywania czynności notarialnych przez osobę z niepełnosprawnością intelektualną, to jednak w praktyce notariusze często odmawiają ich dokonania, argumentując swoją odmowę brakiem pewności, odnośnie do stanu konkretnej osoby. Ich zachowanie oparte jest na stereotypach, a przede wszystkim na tym, który uznaje, że tylko psychiatra mógłby ocenić stan świadomości osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Tymczasem, w każdym przypadku notariusz powinien dołożyć wszelkich możliwych starań w celu zapewnienia danej osobie możliwości dokonania czynności, np. poprzez posługiwanie się tekstem łatwym do czytania i rozumienia, skorzystanie z pomocy osób znających problematykę niepełnosprawności

153 B. Lewaszkiewicz-Petrykowska: (w:) System prawa cywilnego, op. cit. s. 657.

154 Dz. U. z 2014 r., poz. 164 z późn. zm.

155 Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 2012 r. I CSK 564/11.

intelektualnej lub też osób wspierających. Po podjęciu tych działań notariusz powinien upewnić się czy osoba zrozumiała treść czynności. Odmowa dokonania czynności notarialnej z udziałem osoby pełnoletniej i nie ubezwłasnowolnionej może więc nastąpić jedynie po stwierdzeniu w konkretnym przypadku braku możliwości przekazania danej osobie w jakiegokolwiek formie informacji o treści i znaczeniu czynności oraz podjęcia przez nią decyzji w tej kwestii. Niestety, art. 87 ustawy, wskazujący na obowiązki notariusza w przypadku osób mających różnego rodzaju trudności, nie obejmuje literalnie osób z niepełnosprawnością intelektualną. Zgodnie z tym artykułem, jeżeli osoba biorąca udział w czynnościach:

- 1) nie zna języka polskiego i do czynności nie jest dołączony przekład na inny znany tej osobie język, notariusz powinien przetłumaczyć akt lub inny dokument osobiście albo przy pomocy tłumacza; (...)
- 2) jest głucha lub głuchoniema, notariusz jest obowiązany przekonać się, że treść czynności jest jej dokładnie znana i zrozumiała, z tym że notariusz może przywołać do czynności biegłego;
- 3) jest niewidoma, głucha, niema lub głuchoniema, notariusz na życzenie takiej osoby powinien przywołać do czynności wskazaną przez nią zaufaną osobę; o powyższym notariusz powinien uprzedzić osoby zainteresowane;
- 4) nie umie lub nie może pisać, powinna na dokumencie złożyć tuszowy odcisk palca; obok tego odcisku zaś inna osoba wpisze imię i nazwisko osoby nieumiejącej lub niemogącej pisać, umieszczając swój podpis;
- 5) może złożyć podpis jedynie w alfabecie nieznanym notariuszowi, należy stwierdzić, że jest to podpis tej osoby.

Należy zatem pokreślić, że brak umiejętności pisania nie może być przeszkodą do dokonania czynności notarialnej, jeśli tylko istnieje możliwość podjęcia przez daną osobę decyzji co do treści czynności. Za szczególnie niepożądane należy również uznać działania notariuszy, do których zwracają się rodziny osób z niepełnosprawnością intelektualną z prośbą o przygotowanie pełnomocnictwa ogólnego. Pełnomocnictwo, jako alternatywa do ubezwłasnowolnienia, mogłoby rozwiązać wiele problemów osób z niepełnosprawnością intelektualną. Ostrożność notariuszy w tym względzie jest nieuzasadniona. Rozmowa z osobą z niepełnosprawnością intelektualną mogłaby przekonać notariusza o zrozumieniu przez nią celów tej instytucji. Z pewnością należy przychylić się do poglądu, że notariusze powinni wykazywać wysoką dbałość przy dokonywaniu czynności notarialnych. Nie należy jednak równocześnie zapominać o tym, że notariusz nie może pełnić funkcji doradczej. Dbałości musi towarzyszyć bowiem także element bezstronności.

Ta może mieć wyraz np. w obowiązku informacyjnym. Jednak nie wykluczy to na pewno sytuacji, w których notariusz nie rozpozna wystąpienia wady oświadczenia woli w postaci nieświadomości, gdyż ta niejednokrotnie nie będzie mogła zostać przez niego wykryta¹⁵⁶.

Dyskryminująca praktyka w zakresie czynności prawnych osób z niepełnosprawnością intelektualną skutkuje przede wszystkim nieuzasadnionym stosowaniem ubezwłasnowolnienia wobec tych osób. Okazuje się bowiem, że podpisanie zgody na zabieg medyczny, dział spadku dokonywany o notariusza, wystąpienie z powództwem o alimenty od rodzica, zawarcie czynności kupna telefonu na raty - w wielu sytuacjach kończy się wnioskiem o ubezwłasnowolnienie osoby z niepełnosprawnością intelektualną, która ma tych czynności dokonać. Oczywiście praktyka ta pozostaje w sprzeczności z art. 12 Konwencji gwarantującym każdej osobie z niepełnosprawnością zdolność do czynności prawnych. Trudności komunikacyjne, brak możliwości przeczytania formularza lub podpisania dokumentu, nie może w żadnym wypadku stać się podstawą pozbawienia tej zdolności.

Ubezwłasnowolnienie „na wszelki wypadek”

PSOUU od wielu lat prowadzi działania na rzecz likwidacji instytucji ubezwłasnowolnienia i podnosi, iż **ubezwłasnowolnienie jest nieuzasadnionym ograniczeniem wolności i praw człowieka i nie odpowiada na faktyczne potrzeby osób wymagających prawnego wsparcia**¹⁵⁷.

Ratyfikowana przez Polskę w dniu 6 września 2012 r. i obowiązująca od 25 października 2012 r. Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami wyraźnie wskazuje w art. 12, że **każda osoba z niepełnosprawnością ma prawo do korzystania ze zdolności do czynności prawnych**, a państwo podejmie odpowiednie środki w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do wsparcia, którego mogą potrzebować przy korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych. Oznacza to, że Konwencja wprowadza obowiązek likwidacji ubezwłasnowolnienia, gwarantując każdej osobie z niepełnosprawnością zdolność do czynności prawnych i wskazując, że państwo powinno zapewnić wsparcie w korzystaniu z tej zdolności każdej osobie, która tego potrzebuje.

156 M. Nowocień: Nieświadomość jako przyczyna odmowy dokonania czynności notarialnej, *Monitor Prawniczy* 2014, nr 4.

157 Por. np. M. Zima: Ubezwłasnowolnienie osób z niepełnosprawnością intelektualną w świetle Konstytucji RP oraz Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, (w:) *Studium nad potrzebą ratyfikacji przez Rzeczpospolitą Polską Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych*, Łódź 2010, M. Zima-Parjaszewska: Równość osób z niepełnosprawnościami wobec prawa. Prawa osób ubezwłasnowolnionych, (w:) *Najważniejsze wyzwania po ratyfikacji przez Polskę Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych*, Warszawa 2012, s. 16 i n.; M. Zima-Parjaszewska: Artykuł 12 Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami a ubezwłasnowolnienie w Polsce *Studia Prawnicze* 2013, z. 2, s. 79-102, *Stanowisko PSOUU z dnia 08.08.2014 r.*, por. *Załącznik nr 6*, s. 212.

Niewątpliwie osoby z niepełnosprawnością intelektualną potrzebują ochrony prawnej. **Ochrona prawna nie może jednak polegać na odebraniu im wolności i możliwości decydowania o swoim życiu osobistym.** Poziom ingerencji prawnej musi być dostosowany do potrzeb i umiejętności konkretnej osoby z niepełnosprawnością – inaczej przestaje dla niej pełnić funkcję ochronną. Ubezwłasnowolnienie jest wygodnym i prostym rozwiązaniem w celu pozbycia się przez państwo problemu zapewnienia odpowiednich warunków funkcjonowania osobom z niepełnosprawnością intelektualną. Poprzez ustanowienie opiekuna lub kuratora - państwo przekazuje tym osobom odpowiedzialność za swoich niepełnosprawnych obywateli. Od lat podejmuje się działania na rzecz uruchomienia potencjału osób z niepełnosprawnością intelektualną, a ubezwłasnowolnienie jest przecież tego całkowitym zaprzeczeniem. Warto dostrzec, że ubezwłasnowolnienie oznacza, że osoba musi zrezygnować ze swoich praw, by otrzymać wsparcie. Polityka realizowana przez władzę publiczną pozbawiona jest zatem logiki w tym obszarze. Koszty i nakłady przygotowania osób z niepełnosprawnością intelektualną do samodzielnego lub ze wsparciem życia, z pewnością są mniejsze niż koszty zapewnienia im opieki na przyszłość, tj. po śmierci ich opiekunów prawnych, rodziny.

Analizując kwestie korzystania ze zdolności do czynności prawnych przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną należy mieć na uwadze, że wobec zmieniających się warunków życia, definicji prawnych i medycznych, zmiany paradygmatu niepełnosprawności, ubezwłasnowolnienie prowadzi do wykluczenia społecznego i prawnego coraz większej liczby osób. Ubezwłasnowolnienie nie odpowiada na faktyczne potrzeby osób wymagających prawnego wsparcia w różnorodnych sytuacjach, nie uwzględnia różnych stanów ich funkcjonowania, odmiennych interesów, a przede wszystkim zaprzecza podmiotowości człowieka, jego prawa do samorealizacji i rozwoju. Treść przepisów prawa materialnego art. 13 i 16 kodeksu cywilnego (m. in. pejoratywne określenia, nieużywane już w nauce, budzące wątpliwości odwołania do „możności kierowania swoim postępowaniem”) prowadzi do poważnych naruszeń w postępowaniu sądowym o ubezwłasnowolnienie, o czym przekonują prowadzone badania akt sądowych w sprawach o ubezwłasnowolnienie. Wprawdzie badania te są często powoływane w opracowaniach na temat ubezwłasnowolnienia, również PSOUU często się do nich odnosi, jednak ze względu na wagę poruszanych w nich zagadnień, warto przypomnieć najważniejsze wnioski z tych badań również w niniejszym opracowaniu. Badania instytucji ubezwłasnowolnienia z 2001 r.¹⁵⁸ wykazały szereg nadużyć w stosowaniu

¹⁵⁸ Badania przeprowadzone zostały przez Zarząd Główny Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym we współpracy z Kliniką Prawa WPIA UW, A. Firkowska-Mankiewicz, J. Parczewski, M. Szeroczyńska: Praktyka ubezwłasnowolnienia osób z niepełnosprawnością intelektualną w polskich sądach” - raport z badań, Człowiek - Niepełnosprawność - Społeczeństwo 2005, nr 2, s. 87 i n.

ubezwłasnowolnienia względem osób z niepełnosprawnością przez polskie sądy (braki danych w aktach sprawy, wyrokowanie jedynie na podstawie opinii biegłych, brak lub krótkotrwały kontakt osoby z sędzią, brak danych o posiadanym lub nie orzeczeniu o niepełnosprawności, orzekania w 91% zbiorowości badanych ubezwłasnowolnienia całkowitego). Badania z roku 2004 wykazały natomiast liczne wymuszania stosowania tej instytucji przez organy władzy publicznej, przede wszystkim przez jednostki terenowe Zakładu Ubezpieczeń Społecznych¹⁵⁹.

Na polecenie Departamentu Sądów Powszechnych Ministerstwa Sprawiedliwości¹⁶⁰ zaplanowane i przeprowadzone zostały w roku 2003 lustracje wybranych spraw o ubezwłasnowolnienie. Departament po zapoznaniu się z wynikami przeprowadzonej lustracji uznał, że uchybienia w sprawach o ubezwłasnowolnienie „wskazują nie tyle na mankamenty regulacji prawnej, ile na drastyczne jej ignorowanie”¹⁶¹. Badania akt sądowych spraw o ubezwłasnowolnienie, których postępowanie miało miejsce w latach 1995 - 2000¹⁶² zwracają uwagę, na trudności wynikające z uproszczeń stosowanych przez sądy w dochodzeniu do prawdy materialnej, o pewnym „myśleniu na skróty” - czego konsekwencje stanowi zauważalny schematyzm rozstrzygnięć.

Część z dostrzeganych uchybień znalazła rozwiązanie w nowelizacji procedury cywilnej w 2007 roku, która z pewnością wprowadziła szereg gwarancji procesowych dla osoby, której dotyczy wnioski o ubezwłasnowolnienie (m.in. terminologia - osoba, której wniosek dotyczy zamiast osoba, która ma być ubezwłasnowolniona, konieczność dołączenia do wniosku zaświadczenia lekarskiego, obligatoryjne wstępne wysłuchanie, obowiązkowy udział psychologa w postępowaniu, legitymacja osoby ubezwłasnowolnionej do złożenia wniosku o zmianę lub uchylenie ubezwłasnowolnienia). Zmiany te jednak nie są wystarczające. Badania pilotażowe akt sądowych w sprawach o ubezwłasnowolnienie z 2011 roku, a zatem już po nowelizacji przepisów kodeksu postępowania cywilnego dowodzą, iż **mimo zmian przepisów, instytucja ta wciąż jest stosowana z naruszeniem dobra i interesu osoby z niepełnosprawnością, a przez to prowadzi do dyskryminacji tej grupy społecznej**¹⁶³. Z praktyki Rzecznika Praw Obywatelskich wynika z kolei,

159 Badania przeprowadzone zostały przez Zarząd Główny Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, J. Kamiński: Sytuacja osób niepełnosprawnych intelektualnie w postępowaniu z jednostkami organizacyjnymi Zakładu Ubezpieczeń Społecznych – raport z badań, Warszawa 2005; Open Society Institute, Rights of People with Intellectual Disabilities. Access to Education and Employment – Poland, 2005.

160 Na skutek działań PSOUU, Rzecznik Praw Obywatelskich wystąpił dnia 17 września 2002 r. do Ministra Sprawiedliwości z wnioskiem o niezwłoczną zmianę praktyki orzeczniczej sądów i o rozważenie zmiany przepisów o ubezwłasnowolnieniu, Pismo RPO-418864-XI-02/GR.

161 Pismo DSP II 5000/200/02 dot. KKPC 169/OP/203; I. Kleniewska: Postępowanie w sprawach o ubezwłasnowolnienie w praktyce sądowej, (w:) Prawo w działaniu, nr 1, Warszawa 2006, s. 119 – 134.

162 M. Tomaszewska: Charakter prawny decyzji o ubezwłasnowolnienie w sądowym stosowaniu prawa, Toruń 2008, s. 203 - 236.

163 M. Szeroczyńska, R. Grzejszczak: Ubezwłasnowolnienie i inne formy wsparcia dla osób z niepełnosprawnością intelektualną w Polsce - teoria i praktyka, (w:) Jeśli nie ubezwłasnowolnienie, to co? Prawne formy wsparcia osób z niepełnosprawnością intelektualną, Warszawa 2012, PTPA, s. 63 i n.

iż orzeczenie ubezwłasnowolnienia przez sąd okręgowy wcale nie kończy problemów osoby, która - jak wskazuje orzecznictwo Sądu Najwyższego - dla jej dobra i ochrony jej interesów - została ubezwłasnowolniona¹⁶⁵. Mając na uwadze powyższe, należy z całą stanowczością podkreślić, iż ubezwłasnowolnienie nie jest środkiem wsparcia, nie zabezpiecza interesów osoby z niepełnosprawnością intelektualną, a **często jest wykorzystywane jedynie w celach majątkowych, zmierzających do pokrzywdzenia osób wymagających wsparcia prawnego i ułatwiających manipulację osobą z niepełnosprawnością lub też dla ułatwienia i wygody administracji i władz publicznych**. Ratyfikacja Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami zmobilizowała władze publiczne w Polsce do podjęcia radykalnych kroków w sprawie likwidacji ubezwłasnowolnienia. Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego działająca przy Ministrze Sprawiedliwości, przygotowała projekt założeń do projektu ustawy zmieniającej kodeks cywilny w zakresie ubezwłasnowolnienia (por. Załącznik nr 5, s. 201). Wprawdzie budzi on wątpliwości (Stanowisko PSOUU w jego sprawie - por. Załącznik nr 6, s. 212), jednak projekt jest wyrazem gotowości zmian. Zarówno Rzecznik Praw Obywatelskich, jak i Pełnomocnik Rządu ds. Równego Traktowania oraz przedstawiciele Sejmowej Komisji Polityki Społecznej i Rodziny oraz Komisji Sprawiedliwości i Praw Człowieka wyrażają stanowczą potrzebę likwidacji ubezwłasnowolnienia i wprowadzenia w jego miejsce elastycznych form wsparcia osób potrzebujących go w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych.

Nie należy dłużej godzić się ze stwierdzeniem, jakoby celem ubezwłasnowolnienia było niesienie pomocy danej osobie w załatwieniu jej spraw osobistych i majątkowych. Stanowisko PSOUU w tym zakresie potwierdzają tezy wyroków Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 marca 2007 r., 6 listopada 2007 r.¹⁶⁵, a także orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, który w ostatnich latach wielokrotnie podejmował tematykę ubezwłasnowolnienia (Shtukaturov v. Rosja¹⁶⁶, Stanev v. Bułgaria¹⁶⁷, Nataliya Mikhaylenko v. Ukraina¹⁶⁸, Lashin v. Rosja¹⁶⁹, D.D. v. Litwa¹⁷⁰, Salontaji-Drobnjak v. Serbia¹⁷¹, Kędzior v. Polska¹⁷², Kiss v. Węgry¹⁷³).

164 Wystąpienie Generalne do Ministra Sprawiedliwości z dnia 29 czerwca 2012 r., RPO-685058-IV/11/MK. Ze spraw wpływających do Biura RPO wynika, że brakuje kandydatów do objęcia funkcji opiekuna czy kuratora dla osoby ubezwłasnowolnionej, co często oznacza, że od momentu wydania przez sąd postanowienia o ubezwłasnowolnieniu do momentu wyznaczenia opiekuna lub kuratora mijają np. dwa lata lub nawet więcej.

165 Wyrok TK z dnia 7 marca 2007 r., sygn. K 28/05; Wyrok TK z dnia 7 listopada 2007 r., sygn. U 8/05.

166 Wyrok ETPC z dnia 27 marca 2008 r., skarga nr 44009/05.

167 Wyrok ETPC z dnia 17 stycznia 2012 r., skarga nr 36760/06.

168 Wyrok ETPC z dnia 30 maja 2013 r., skarga nr 49069/11.

169 Wyrok ETPC z dnia 22 stycznia 2013 r., skarga nr 33117/02.

170 Wyrok ETPC z dnia 14 lutego 2012 r., skarga nr 13469/06.

171 Wyrok ETPC z dnia 13 października 2009 r., skarga nr 36500/05.

172 Wyrok ETPC z dnia 16 października 2012 r., skarga nr 45026/07.

173 Wyrok ETPCZ z dnia 20 maja 2010 r., skarga nr 38832/06.

Artykuł 183 k.r.o. – kurator dla osoby niepełnosprawnej

Instytucja kuratora dla osoby niepełnosprawnej to przykład zastosowania racjonalnych dostosowań w życiu osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Wskazywano już jednak wyżej, że praktyka stosowania tej instytucji pozbawia osoby z niepełnosprawnością intelektualną możliwości jej wykorzystania. Ilekroć bowiem sąd odnajdzie przyczynę żądania ustanowienia kuratora czyli niepełnosprawność intelektualną, wskazuje na konieczność złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie takiej osoby. Schemat działania sądów w tych sprawach jest następujący: oparcie oceny osoby jedynie przez pryzmat zdrowia, brak kompleksowej oceny jej aktualnego poziomu funkcjonowania na co dzień; ocena osoby przeprowadzana jedynie w warunkach rozprawy sądowej; odwoływanie się do orzecznictwa z lat 50. ubiegłego wieku, dotyczących zupełnie innych warunków społecznych. Sądy czasem decydują się na przeprowadzenie wywiadu środowiskowego w sprawie o ustanowienie kuratora w trybie art. 183 k.r.o., jednak wywiad środowiskowy nie czyni zadość ocenie funkcjonowania i potrzeb osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Rolą sądu w postępowaniu w trybie art. 183 k.r.o. powinno być przede wszystkim ustalenie zakresu spraw, w których dana osoba potrzebuje wsparcia oraz precyzyjne określenie rodzaju tego wsparcia. Ponadto, istotne jest poszukiwanie alternatywnych metod komunikacji z osobą z niepełnosprawnością intelektualną i zapewnienie jest realizacji prawa do sądu. W żadnym wypadku postępowanie to nie może być nakierowane i prowadzone w sposób dążący do wykazania istnienia przesłanek określonych w art. 13 i 16 kodeksu cywilnego, tj. całkowitego lub częściowego ubezwłasnowolnienia. PSOUU znane są rozstrzygnięcia sądów rodzinnych i opiekuńczych, w uzasadnieniu których podejmują się rozważań na temat ubezwłasnowolnienia, wskazując takie rozwiązanie jako najlepsze. Z pewnością literalne brzmienie przepisu nie uzasadnia prowadzenia postępowania w trybie art. 183 k.r.o. jedynie w celu sprawdzenia istnienia przesłanek ubezwłasnowolnienia. Oczywiście stanowisko doktryny, jak również orzecznictwo Sądu Najwyższego zwraca uwagę, iż jeśli „niepełnosprawność polega na konsekwencjach zdrowotnych, jakie normalnie wiążą się z chorobą psychiczną, niedorozwojem umysłowym albo innego rodzaju zaburzeniami psychicznymi i prowadzą do ograniczenia lub pozbawienia osoby naturalnej zdolności do podejmowania lub wyrażania woli, to zastosowanie mają przepisy o ubezwłasnowolnieniu”, to jednak warto pamiętać, iż poglądy te sformułowane były w odniesieniu do poprzednio obowiązującego przepisu posługującego się pejoratywnym terminem „ułomności”. Nowelizacja tego artykułu nie była jedynie zmianą kosmetyczną. Pojęcie „niepełnosprawności” pojawiające się w 2007 roku uwzględnia społeczny model jej

postrzegania, zgodnie z którym niepełnosprawność jest wynikiem interakcji społecznych, a nie biologicznych przyczyn stanu zdrowia. Zgodnie z Konwencją powoływaną powyżej, do osób z niepełnosprawnościami zalicza się te osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami. W związku z tym, mając na uwadze art. 32 Konstytucji, art. 12 Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami, w zakresie zastosowania art. 183 k.r.o. mieści się powołanie kuratora dla osoby z niepełnosprawnością intelektualną, która nie potrzebuje przedstawiciela ustawowego, której nie można w sposób nieuzasadniony ograniczać wolności i praw człowieka, a która potrzebuje wsparcia, dzięki któremu będzie mogła korzystać ze swojej autonomii decyzyjnej.

Zdaniem PSOUU stanowiska sądów niestety powielają błędną praktykę orzeczniczą - instytucja kuratora dla osoby niepełnosprawnej była do tej pory mało znana i wykorzystywana w sprawach osób z niepełnosprawnością intelektualną, a prowadzone postępowania często znajdowały finał w sądzie okręgowym w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie. Tymczasem instytucja ta jest odpowiedzią na rzeczywiste potrzeby osób z niepełnosprawnością intelektualną przy jednoczesnym nie ingerowaniu w ich prawo do posiadania inicjatywy w zakresie własnych spraw. Warto wskazać, że instytucja ta jest elementem systemu wspieranego podejmowania decyzji, do czego Polska została zobowiązana przepisami Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami. W modelu wspieranego podejmowania decyzji (*supported decision-making*), w przeciwieństwie do modelu zastępczego podejmowania decyzji (*substitute decision-making*) osoba z niepełnosprawnością nie jest pozbawiona zdolności do czynności prawnych na rzecz ustanowionego przedstawiciela ustawowego, ale udzielane jest jej wsparcie w podejmowaniu takich decyzji, w których wsparcie jest jej potrzebne.

Wobec zasady proporcjonalności (zobowiązującej organy państwowe do użycia jedynie środków niezbędnych dla osiągnięcia konkretnego celu) wyznaczającej granice ingerencji w konstytucyjne prawa i wolności - proponowane przez sądy zamiast kuratora w trybie art. 183 k.r.o. środek w postaci ubezwłasnowolnienia jest zbyt drastyczny, nieuzasadniony i niewspółmierny wobec rzeczywistych potrzeb osób z niepełnosprawnością intelektualną. Szczególnie, jeśli istnieją inne, łagodniejsze prawne formy wsparcia. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają prawo do równego traktowania w każdej sferze życia, a ich **wsparcie w żadnym wypadku nie może polegać na pozbawianiu zdolności do czynności prawnych i możliwości korzystania z wolności i praw człowieka.**

Zakaz bycia świadkiem

Poważnym ograniczeniem dostępu do sądu dla osób z niepełnosprawnością intelektualną jest art. 259 pkt. 1 k.p.c., który wskazuje, że w postępowaniach przed sądami cywilnymi nie mogą być świadkiem osoby niezdolne do spostrzegania lub komunikowania swych spostrzeżeń. W procedurze karnej natomiast, zgodnie z art. 192 k.p.k. świadek przesłuchiwany w postępowaniu karnym, jeśli istnieje wątpliwość co do jego stanu psychicznego, rozwoju umysłowego, zdolności postrzegania lub odtwarzania spostrzeżeń, może być przesłuchany w obecności biegłego lekarza (najczęściej psychiatry) lub psychologa, czemu nie może się sprzeciwić.

Przedstawiciele doktryny przyjmują odnośnie do art. 259 k.p.c., że do osób, u których występuje ograniczenie spostrzegania lub komunikowania swych spostrzeżeń, zalicza się przede wszystkim osoby dotknięte zaburzeniami psychicznymi, jak również dzieci. Niezdolność, jak wskazuje Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 7 września 2000 r., sygn. I CKN 872/00, dotyczy zarówno samego procesu spostrzegania określonych faktów, zdarzeń, stanów z racji czy to ułomności fizycznej (np. bardzo słabego wzroku, głuchoty), czy przypadłości lub ograniczeń natury psychicznej (np. zamroczenia, obniżonej percepcji), jak i problemu przekazania innej osobie tych spostrzeżeń (np. z powodu głębokiego autyzmu, choroby psychicznej, znacznego upośledzenia). I chociaż wskazuje, że dla weryfikacji omawianej przesłanki wyłączenia możliwości bycia świadkiem istotny jest aktualny stan tej osoby i że osoby te nie mogą zeznawać jedynie wówczas, jeżeli owa niezdolność jest faktyczna i aktualna w danym czasie, to jednak powszechne stereotypy na temat niepełnosprawności intelektualnej skutkują traktowaniem tych osób jako w ogóle niezdolnych do bycia świadkami i zeznawania. PSOUU znane są praktyki pozbawiania osób z niepełnosprawnością intelektualną możliwości przedstawienia faktów w sposób odpowiedni, adekwatny do ich możliwości, z poszanowaniem godności i w warunkach zapewniających komfort psychiczny. Stan niepełnosprawności intelektualnej wykorzystany jest często przez sądy jako argument odmawiający osobom z tym rodzajem niepełnosprawności wiarygodności, zdolności spostrzegania faktów, ich zapamiętywania oraz odtwarzania.

Rzeczywiście, niepełnosprawność intelektualna oznacza utrudnienia w sferze percepcyjnej i poznawczej, jednak w żadnym wypadku nie może przesądzać o wiarygodności konkretnej osoby. Brak przepisów prawa obligujących sądy do stosowania odrębnych zasad postępowania wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną nie uniemożliwia sądowi zastosowanie takich przewidzianych

przepisami prawa dostosowań, które zapewniłyby ochronę interesu pokrzywdzonego. Zrozumienie mechanizmu niektórych zachowań, gestów i słów staje się możliwe jedynie na skutek kompetentnej interpretacji dokonanej przez osoby, które przez dłuższy czas znają i przebywają z konkretną osobą z niepełnosprawnością intelektualną. Częstokroć wielogodzinne badanie nie jest w stanie doprowadzić do rzetelnych wniosków. Tylko dobry i oparty na zaufaniu kontakt psychologów i ekspertów z osobą z niepełnosprawnością intelektualną może doprowadzić do uzyskania wiarygodnych informacji na temat konkretnego zdarzenia oraz stać się podstawą analizy wiarygodności świadka. Zaburzenia funkcji mowy świadka nie mogą stać się podstawą do odmówienia im wiarygodności. Konkretnie zeznania, nawet mimo braku dłuższej, spontanicznej wypowiedzi, mogą stanowić materiał dowodowy i mogą być poddawane weryfikacji, przy zastosowaniu treściowych kryteriów wiarygodności zeznań. Fakt udzielania przez pokrzywdzonego odpowiedzi dosłownych, nie zaś odpowiedzi na pytania stawiane *implicite* nie może przesądzać o wiarygodności świadka z niepełnosprawnością intelektualną. Decydujące znaczenie przy przesłuchiwanie takiego świadka powinno mieć nawiązanie dobrego kontaktu i zapoznanie się z jego sposobem komunikowania i doświadczeniami, a przede wszystkim zorganizowanie przesłuchania w miejscu uznanym przez świadka za znajome i bezpieczne. Trzeba jednak pamiętać, że przepisy kodeksu postępowania cywilnego nie zawierają przepisu podobnego do art. 192 k.p.k., o którym wyżej. Jednak sąd w postępowaniu cywilnym może tak samo zarządzić przesłuchanie świadka z udziałem biegłego psychologa lub powołać ekspertów mających doświadczenie w pracy z osobami z niepełnosprawnością intelektualną. To wyraz racjonalnych dostosowań.

Racjonalne dostosowania?

Analiza zarówno przepisów dotyczących funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości i organów ścigania, a także konkretnych procedur wskazuje, że brak jest instytucji gwarantujących skuteczny udział osobom z niepełnosprawnością intelektualną w postępowaniach prawnych. Można wskazać te, które dotyczą innych niepełnosprawności, np. niepełnosprawności wzroku, słuchu, ruchu, jednak nie odpowiadają one na potrzeby osób z niepełnosprawnością intelektualną. Przykładowo istnieje możliwość przesłuchania świadków w miejscu ich pobytu, jeśli nie mogą się stawić do sądu (organu ścigania) z powodu „choroby lub kalectwa” (art. 263 k.p.c., art. 177 § 2 k.p.k., art. 547 § 2 k.p.c. w odniesieniu do osób, co do których złożono wnioski o ubezwłasnowolnienie). Bardzo ważny jest w procedurze

karnej obowiązek przesłuchania z tłumaczem „głuchego lub niemego, jeśli nie wystarcza porozumienie się z nim za pomocą pisma” (art. 204 § 1 pkt. 1 k.p.k.). Brak natomiast przepisów nakładających na organy wymiaru sprawiedliwości i ścigania tłumaczenia pism procesowych np. na alfabet Braille’a czy format tekstu łatwego do czytania, ani sporządzania ich dużą czcionką. Kodeks postępowania karnego nakazuje obligatoryjność obrony, w przypadku gdy oskarżony jest „głuchy, niemy lub niewidomy, lub zachodzi uzasadniona wątpliwość co do jego poczytalności” (art. 79 § 1 pkt. 2 i 3 k.p.k.). W odniesieniu do pokrzywdzonego będącego osobą z niepełnosprawnością, kodeks postępowania karnego przewiduje możliwość jego reprezentacji przez opiekuna faktycznego, ale tylko w przypadku, gdy jeśli jest to osoba ubezwłasnowolniona albo ze względu na wieku lub stan zdrowia nieporadna (art. 51 § 2 i 3 k.p.k.). Brak natomiast podstaw do ustanowienia profesjonalnego pełnomocnika dla pokrzywdzonego będącego osobą z niepełnosprawnością z powodu tej niepełnosprawności; jedyną przesłankę w tym względzie stanowi niski dochód, co więcej strona musi złożyć do sądu wniosek w tym przedmiocie. W postępowaniu cywilnym możliwość ustanowienia pełnomocnika z urzędu z powodu niepełnosprawności psychicznej lub intelektualnej uczestnika postępowania i to nawet bez jego wniosku, przewidziana została w ustawie o ochronie zdrowia psychicznego (art. 48). Pomimo, że przedmiotowy zapis znajduje się w ustawie szczególnej, ze względu na dobro osób z tego rodzaju niepełnosprawnościami przyjmuje się powszechnie interpretację, iż stanowi on podstawę do ustanawiania pełnomocników z urzędu dla osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną we wszystkich postępowaniach cywilnych, a nie tylko w postępowaniu o umieszczenie w szpitalu psychiatrycznym, które uregulowane jest w tej ustawie¹⁷⁴. Niestety, instytucja ta nie jest szeroko stosowana.

Trzeba również wskazać na szereg trudności w rozumieniu pism procesowych wobec używania skomplikowanego języka prawniczego, przesyłania zasadniczej części decyzji bez uzasadnienia, wysokiego stopnia skomplikowania formularzy urzędowych, a także trudności ze sporządzaniem pism procesowych. Przepisy kodeksów postępowania cywilnego i karnego gwarantują wprawdzie stronom prawo do wglądu do akt sprawy, jednak osoba nie mogąca samodzielnie zapoznać się z ich treścią jest tej możliwości pozbawiona, sama może otrzymać akta, jednak jeśli nie przyjdzie z umocowanym pełnomocnikiem nie ma szans na zapoznanie się z nimi. Także na otrzymanie kopii akt potrzebna jest zgoda sądu (art. 156 i nast. k.p.k., art. 9 k.p.c.). Oznacza to, że osoba z niepełnosprawnością intelektualną

¹⁷⁴ J. Jodłowski i in., *Postępowanie cywilne*, PWN, Warszawa, 1997, s. 213.

może mieć problem, by bez osoby wspierającej (nie zawsze pełnomocnika) zapoznać się z aktami.

Biegli sądowi

Z doświadczeń PSOUU wynika, że biegli sądowi powoływani w sprawach z udziałem osób z niepełnosprawnością intelektualną nie mają doświadczenia w pracy z nimi. Sądy nie weryfikują tego uznając, że biegły psycholog lub lekarz psychiatra ma kompetencje do oceny wskazywanych przed sąd okoliczności. Tymczasem w postępowaniach z udziałem osób z niepełnosprawnością intelektualną powinny brać udział wyłącznie osoby, która mają wiedzę na temat specyfiki ich funkcjonowania, ale także - jako warunek niezbędnny - doświadczenie w pracy z nimi. To zapewni osobom z niepełnosprawnością intelektualną szanse na zrozumienie i uwzględnienie ich szczególnej sytuacji. Biegli bardzo często opierają się jedynie na ustaleniu ilorazu inteligencji i zakwalifikowaniu osoby do konkretnego stopnia niepełnosprawności intelektualnej. Taka metoda oceny wiarygodności zeznań z pewnością nie jest wystarczająca. Wielokrotnie była już w tym opracowaniu mowa o konieczności oceny funkcjonalnej osoby z niepełnosprawnością intelektualną, a ta często nie jest możliwa ani na sali sądowej, ani w gabinecie lekarskim. Powinna być przeprowadzona również w środowisku naturalnym osoby, np. w placówce, z oferty której korzysta. Biegli próbują czasem ustalić kompetencje społeczne konkretnej osoby, jednak wciąż opierają swoją ocenę o stereotypowe postrzeganie niepełnosprawności intelektualnej, jako wykluczającej w ogóle aktywny udział w życiu społecznym. Ze względu na brak ustawowych standardów przesłuchiwania osób z niepełnosprawnością intelektualną, np. w procedurze karnej, często zdarza się, że są one przesłuchiwane wielokrotnie. Szansą na zmiany jest z pewnością rzetelne wdrożenie Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE ustanawiającej normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw. Warto jednak zasygnalizować brzmienie Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości w sprawie sposobu przygotowania przesłuchania przeprowadzanego w trybie określonym w art. 185a-185c Kodeksu postępowania karnego, w którym bez delegacji ustawowej w zakresie osób z niepełnosprawnościami pojawił się zapis dotyczący stosowania tego trybu do osób „cierpiących na upośledzenie umysłowe”.

Wskazane wyżej przykładowe trudności i bariery w dostępie do sądu osób z niepełnosprawnością intelektualną, wymagają nie tylko interwencji ustawodawcy, ale także zmiany świadomości przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości. Warto wskazać w tym względzie dwa pozytywne przykłady z orzecznictwa Sądu

Najwyższego, choć drugi z nich budzi spore wątpliwości, o czym poniżej. Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 2 lutego 2001 r., sygn. I UK 293/10 stwierdził, że formalne umożliwienie stronie uczestnictwa w rozprawie oraz przekazania sądowi swojego stanowiska w sprawie nie jest równe zapewnieniu stronie możliwości ochrony swych praw i faktycznego uczestnictwa. Sprawa dotyczyła osoby głuchoniemej i niedowidzącej. W postępowaniu z zakresu ubezpieczeń społecznych była badana przez biegłych lekarzy (przyszła na nie z kuzynką jako tłumaczem, u której również występował niedosłuch i zaburzenia mowy).

W postępowaniu przed sądem I instancji odbyła się jedna rozprawa, podczas której ubezpieczona nie korzystała z pomocy tłumacza przysięgłego języka migowego i nie zgłosiła żadnych wniosków dowodowych. Z protokołu rozprawy wynika, że sąd nawiązał kontakt z wnioskodawczynią bez pomocy tłumacza języka migowego, ale nie wyjaśnił (ani w protokole rozprawy, ani w uzasadnieniu wyroku), w jaki sposób komunikował się z ubezpieczoną. Ubezpieczona 9 czerwca 2009 r. wniosła apelację, w której nie zgodziła się z treścią rozstrzygnięcia, zaskarżając je w całości i wnosząc o jego zmianę, ewentualnie - o uchylenie i przekazanie sprawy do ponownego rozpoznania sądowi I instancji. Analizując powyższą sprawę, Sąd Najwyższy przypomniał wyrok z dnia z 19 czerwca 2008, sygn. V CSK 50/08, zgodnie z którym pozbawienie strony możliwości działania ma miejsce, „gdy z powodu wadliwości procesowych sądu lub czynności strony przeciwnej, będących skutkiem naruszenia konkretnych przepisów postępowania, strona nie mogła brać i nie brała udziału w postępowaniu lub jego istotnej części „a skutki tych wadliwości nie zostały usunięte przed wydaniem orzeczenia”. Sąd Najwyższy wskazał, że w ocenie sądów mogło dojść do naruszenia m. in. następujących przepisów: art. 5 k.p.c. - w razie uzasadnionej potrzeby sąd może udzielić stronom i uczestnikom postępowania występującym w sprawie bez adwokata lub radcy prawnego niezbędnych pouczeń co do czynności procesowych, art. 212 k.p.c., z którego wynika, że jeżeli to możliwe, jeszcze przed wszczęciem postępowania dowodowego sąd powinien przez zadawanie pytań stronom ustalić, które z istotnych okoliczności sprawy są między nimi sporne, i dążyć do ich wyjaśnienia. W razie uzasadnionej potrzeby może udzielić stronom niezbędnych pouczeń, a stosownie do okoliczności zwraca im uwagę na celowość ustanowienia pełnomocnika procesowego.

Wprawdzie art. 5 k.p.c. nie nakłada na sąd obowiązku udzielania stronom i uczestnikom postępowania pouczeń w trakcie toczącego się postępowania, przewiduje jednak, że w razie uzasadnionej potrzeby istnieje zawsze taka możliwość, z której należy korzystać, aby zapobiec nierówności podmiotów toczącego się

postępowania. Ocena sytuacji, w której należy przyjąć, że taka potrzeba występuje, należy do sądu¹⁷⁵.

Uzasadniona potrzeba udzielania pouczeń występuje wówczas, gdy w procesie podejmuje czynności osoba nieporadna lub niemająca dostatecznej znajomości prawa - udzielenie pouczenia ma zapobiec wówczas nierówności między podmiotami postępowania, nie może natomiast naruszać bezstronności sądu. Sąd Najwyższy uznał, że „stopień niepełnosprawności osoby - fakt, że nie słyszy ona od dzieciństwa, nie mówi, ma znaczną wadę wzroku (minus dziesięć i minus jedenaście dioptrii) oraz fakt, że nie posiada ona wiedzy prawniczej, sprawił, że miała znacznie utrudnioną możliwość samodzielnego podejmowania czynności w postępowaniu, poza złożeniem pism procesowych przygotowanych przez pracowników stowarzyszenia, wspomagającego osoby głuchonieme”. Ubezpieczona legitymuje się orzeczeniem o stopniu niepełnosprawności, zaliczającym ją do umiarkowanego stopnia niepełnosprawności na stałe. Faktem jej nieporadności, wynikającej z niesprawności fizycznej, można wytłumaczyć to, że nie zgłosiła żadnego wniosku dowodowego zarówno w postępowaniu przed sądem I, jak i II instancji.

Opinia biegłych lekarzy w postępowaniu przed sądem I instancji była wydana bez udziału biegłego tłumacza języka migowego, co mogło wpłynąć na treść tej opinii. Brak aktywności wnioskodawczyni w postępowaniu w połączeniu z jej zdecydowanym stanowiskiem, że nie zgadza się z rozstrzygnięciem organu rentowego, pozwala wyciągnąć wniosek, iż nie wiedziała ona, jakie środki dochodzenia praw przed sądem jej przysługują. Sam fakt, że w ocenie sądu I instancji porozumienie z ubezpieczoną było możliwe w tym sensie, że rozumiała ona poszczególne słowa kierowane do niej przez sąd, a sąd uznał, że rozumiał, co chciałaby powiedzieć ubezpieczona, nie oznacza, iż rozumiała ona w pełni znaczenie tych słów - języka prawniczego - i znaczenie podejmowanych przez siebie przed sądem czynności. Z uwagi na jej sytuację majątkową, ubezpieczonej przysługiwałaby pomoc prawna z urzędu. W tej sytuacji sąd powinien ją pouczyć o możliwości złożenia wniosku o przyznanie pomocy prawnej z urzędu. Co istotne, ograniczenia w zakresie konieczności pouczenia przez sąd stron postępowania o przysługujących im uprawnieniach wprowadzone zostały, aby zapewnić zachowanie zasady bezstronności sądu i równości stron procesu. W niniejszym postępowaniu kwestia ta mogła budzić wątpliwości w sytuacji, gdy po jednej stronie występuje ZUS - podmiot profesjonalny, znający prawo materialne, procedurę, reprezentowany przez doświadczoną

175 Por. J. Jankowski, Nowelizacja Kodeksu postępowania cywilnego, cz. I, Postępowanie rozpoznawcze, s. 877; M. Jędrzejewska, K. Weitz, T. Ereciński, J. Gudowski, Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz, Część pierwsza. Postępowanie rozpoznawcze. Część druga, Postępowanie zabezpieczające. Warszawa 2009, wyd. III.

kadre, po drugiej zaś stronie występuje ubezpieczona, która nie ma żadnego wykształcenia prawniczego. Jej kontakt z ludźmi i, co za tym idzie, dostęp do wiedzy przez całe życie ograniczony był przez niepełnosprawność - głuchoniemotę. Formalne umożliwienie stronie uczestnictwa w rozprawie oraz przekazania sądowi swojego stanowiska w sprawie nie jest równe zapewnieniu stronie możliwości obrony swych praw i faktycznego, merytorycznego uczestnictwa w procesie. Brak pouczenia o możliwości ubiegania się o przyznanie pełnomocnika z urzędu i możliwości wezwania biegłych lekarzy na rozprawę w celu uzupełnienia postępowania dowodowego może być oceniony jako naruszenie prawa do rzetelnego procesu sądowego, gwarantowanego przez art. 6 ust. 1 EKPC oraz zasady zawartej w art. 45 Konstytucji.

Należy wskazać także na uchwałę Sądu Najwyższego z dnia 26 lutego 2015 r., sygn. III CZP 102/14, która stanowi jeden w pierwszych przykładów wykorzystania przez organy wymiaru sprawiedliwości przepisów Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami. W uchwale tej Sąd Najwyższy, podjętej po przedłożeniu przez sąd meritum zapytania prawnego, potwierdził, że osoba z niepełnosprawnością psychiczną lub intelektualną, o ile posiada zdolność procesową, jest uprawniona do działania w postępowaniu jako strona (uczestnik), w tym do udzielenia pełnomocnictwa procesowego¹⁷⁶. Wprawdzie poddane pod rozważania Sądowi Najwyższemu zagadnienie prawne wydaje się być oczywiste, to jednak fakt jego przedłożenia przez sąd meritum stanowi ilustrację wniosków opisywanych w niniejszej publikacji. Jak wskazano w podrozdziale drugim tego rozdziału, osoba, która posiada zdolność do czynności prawnych, posiada zdolność procesową, a co za tym idzie może działać jako strona w procesie, albo jako wnioskodawca, uczestnik w postępowaniu nieprocesowym. Niewątpliwie, elementem zdolności procesowej jest kompetencja do udzielenia pełnomocnictwa do reprezentacji w konkretnym

176 Sprawa dotyczyła powoda - mężczyzny z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, chorującego jednocześnie na schizofrenię paranoidalną, który w umowie z dnia 15 lipca 2003 r., zawartej w formie aktu notarialnego, sprzedał pozwanym nieruchomości, a następnie - w dniu 15 grudnia 2011 r. - wniósł pozew o ustalenie, że umowa ta jest nieważna, gdyż w chwili jej zawierania był w stanie wyłączającym świadome i swobodne podejmowanie decyzji i wyrażenie woli. Przedtem, w dniu 6 grudnia 2011 r., ustanowił pełnomocnika procesowego w osobie adwokata, któremu udzielił pełnomocnictwa procesowego „w zakresie art. 91 KPC”. Co ciekawe, wyrokiem z dnia 18 października 2013 r. sąd rejonowy uwzględnił powództwo, ustalając, że „choroba psychiczna i upośledzenie umysłowe stanęły na przeszkodzie złożeniu przez powoda ważnego oświadczenia woli, w związku z czym umowa zawarta przez niego z pozwanymi w dniu 15 lipca 2003 r. jest – zgodnie z art. 82 k.c. nieważna”. Jednocześnie Sąd pierwszej instancji nie uwzględnił wniosku pozwanym o odrzucenie pozwu z powodu braku zdolności powoda do czynności prawnych, a w konsekwencji - do czynności procesowych. Podkreślił, że powód - zastępowany przez zawodowego pełnomocnika - nie jest ubezwłasnowolniony, zważywszy jednak na okoliczności sprawy oraz dokonane ustalenia, na podstawie art. 59 k.p.c. zawiadomił prokuratora. W apelacji pozwanym zarzucono m.in., że skoro w świetle dokonanych ustaleń wątpliwe są kompetencje powoda do podejmowania czynności prawnych, to wątpliwa jest także jego zdolność do udzielenia pełnomocnictwa procesowego. Zdaniem pozwanym, te same kryteria należy stosować do oświadczeń woli składanych w umowie cywilnoprawnej oraz do oświadczenia o ustanowieniu pełnomocnika oraz do czynności procesowych podejmowanych w toku sprawy. W związku z tym Sąd Okręgowy, rozpoznając apelację, przedstawił Sądowi Najwyższemu do rozstrzygnięcia wskazane zagadnienie prawne.

postępowaniu sądowym. Jednak w sprawie tej przedstawiciele wymiaru sprawiedliwości wykazali się brakiem wiedzy i świadomości na temat osób z niepełnosprawnością intelektualną i kierowali się stereotypami na ich temat. Sąd Najwyższy przypomniał w uzasadnieniu swojej uchwały, że zdolność procesową ma także osoba, która jest dotknięta zaburzeniami psychicznymi, nawet w stopniu wyłączającym trwale świadome i swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli, jeżeli osiągnęła pełnoletność i nie została ubezwłasnowolniona. Sąd Najwyższy przypomniał także powoływane już w tym opracowaniu stanowisko, że do oceny czynności procesowych, w tym czynności udzielenia pełnomocnictwa, nie mają zastosowania przepisy prawa cywilnego materialnego, a więc nie można ich podważać na podstawie art. 82 k.c. W uzasadnieniu Sąd Najwyższy wskazał ponadto, że: „Poza racjami ściśle prawnymi, przemawiającymi w sposób oczywisty za dopuszczalnością udzielenia pełnomocnictwa procesowego przez osobę dotkniętą zaburzeniami psychicznymi, należy uwzględnić także racje humanistyczne i społeczne. Zgodnie z Konwencją o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzoną w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r., ratyfikowaną przez Polskę w dniu 25 października 2012 r. (...) dyskryminacja kogokolwiek ze względu na niepełnosprawność jest pogwałceniem przyrodzonej godności i wartości osoby ludzkiej. W związku z tym w Konwencji przyjęto popieranie, ochronę i zapewnienie pełnego i równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności przez wszystkie osoby niepełnosprawne oraz popieranie poszanowania ich przyrodzonej godności. Mając to na względzie, strony Konwencji zobowiązały się zapewnić osobom niepełnosprawnym, na zasadzie równości z innymi osobami, skuteczny dostęp do wymiaru sprawiedliwości, w tym przez dostosowanie przepisów procesowych, w celu ułatwienia skutecznego w nim udziału, bezpośrednio lub pośrednio. Przyjęta wykładnia przepisów o pełnomocnictwie procesowym w pełni respektuje to zobowiązanie, zapewnia bowiem osobie dotkniętej zaburzeniami psychicznymi, i w związku z tym niepełnosprawnej psychicznie lub intelektualnie, mającej zdolność procesową i poszukującej ochrony swych praw, skuteczny dostęp do sądu, na równych prawach z pozostałymi osobami”.

Można oczywiście przypuszczać, że Sąd Najwyższy podejmując uchwałę, a przede wszystkim powołując się w niej na przepisy Konwencji, miał na względzie edukację przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości, co niewątpliwie jest bardzo cenne. Jednocześnie jednak Sąd Najwyższy odniósł się do tzw. zdolności postulacyjnej, czyli kompetencji strony do samodzielnego działania w postępowaniu sądowym i osobistego podejmowania czynności procesowych, wskazując, że w razie wykrycia braku tej zdolności, sąd powinien jednak podjąć wszelkie kroki

zmierzające do ustanowienia przez stronę pełnomocnika procesowego (art. 5 i 12 k.p.c.), a w skrajnych wypadkach zawiadomić prokuratora o celowości wstąpienia do sprawy lub złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie. Co istotne, zdolność postulacyjna nie jest unormowana bezpośrednio w przepisach kodeksu postępowania cywilnego, ale została wyodrębniona zarówno w orzecznictwie, jak i przez doktrynę. Zgodnie z ich stanowiskiem, osoba może mieć zdolność procesową (być stroną lub uczestnikiem postępowania), ale nie mieć zdolności postulacyjnej (tzn. może nie móc wykonywać osobiście czynności przed sądem). Zatem, o ile zdolność procesowa osoby wynika z jej sytuacji prawnej, o tyle zdolność postulacyjna wynika z sytuacji faktycznej, a więc z funkcjonowania w momencie prowadzenia postępowania. Co prawda, powszechnie przyjmuje się, że brak zdolności postulacyjnej nie powoduje w zasadzie (poza ustawowymi wyłączeniami) nieskuteczności albo nieważności czynności procesowej, jednakże według kilkudziesięcioletniej linii orzeczniczej Sądu Najwyższego, sąd w przypadku stwierdzenia braku zdolności postulacyjnej u strony (uczestnika) postępowania, powinien podjąć wszelkie kroki zmierzające do ustanowienia przez stronę pełnomocnika, a jeśli strona tego nie uczyni, a sąd będzie miał przekonanie, że nie może ona samodzielnie reprezentować się przed sądem - zawiadomić prokuratora o celowości skierowania wniosku o ubezwłasnowolnienie i zawiesić postępowanie do czasu ustanowienia dla strony, po jej ubezwłasnowolnieniu, przedstawiciela ustawowego. Podtrzymując tę linię orzeczniczą, Sąd Najwyższy oddalił się zarówno od założeń ideologicznych Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami, a przede wszystkim można odnieść wrażenie, jak gdyby Sąd Najwyższy promował ubezwłasnowolnienie¹⁷⁷.

Faktyczny dostęp do sądu

Nie ulega wątpliwości, że w celu zapewnienia faktycznego dostępu do sądu osób z niepełnosprawnością intelektualną, należy podjąć szereg działań zgodnie art. 13 Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami. Obok prawnych form wsparcia opartych na modelu wspieranego podejmowania decyzji, warto rozważyć wprowadzenie na poziomie ustawowym możliwości ustanowienia profesjonalnego pełnomocnika dla konkretnej osoby na jej wniosek lub z urzędu, niezależnie od jej dochodu. Ponadto, jedną z istotnych kwestii jest brak odpowiednich uregulowań dotyczących składania oświadczeń woli przez osoby niemogące czytać albo czytać i pisać. Należy rozważyć także wprowadzenie alternatywnych form składania

¹⁷⁷ M. Szeroczyńska: Komentarz do Uchwały Sądu Najwyższego z dnia 26 lutego 2015 r., sygn. III CZP 102/14, tekst dostępny na stronie internetowej www.prawaczlowieka.edu.pl.

pism procesowych, w tym bez podpisu. Uregulowane powinny być też kwestie sposobu potwierdzania przez te osoby dokumentów procesowych, które wymagają podpisu (np. protokołu, ugody itp.).

PSOUU postuluje także zniesienie zakazów składania zeznań przez świadków obejmujące swoim zakresem także osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Konieczne jest wprowadzenie na poziomie ustawowym systemów porozumiewania się przez osoby z innego rodzaju niepełnosprawnością niż niepełnosprawność słuchu, w tym w alfabecie Braille'a czy z wykorzystaniem alternatywnych systemów komunikacji oraz tekstu łatwego do czytania i rozumienia. Natomiast dopóki brak bezpośrednio zapisanych przez ustawodawcę w przepisach prawa rozwiązań proceduralnych zapewniających komunikację pomiędzy organami wymiaru sprawiedliwości a osobami z niepełnosprawnością intelektualną, nie oznacza to, że nie należy ich poszukiwać. Co więcej, **zagwarantowane przez Konwencję racjonalne dostosowania nakładają na państwo obowiązek działań pozytywnych w tym zakresie**. Przekonuje o tym stanowisko ETPC w wyroku z dnia 8 listopada 2011 r. Z.H. przeciwko Węgrom (skarga 28973/11). Sprawa dotyczyła osoby z niepełnosprawnością intelektualną, głuchej, nie posługującej się językiem migowym, nie potrafiącej czytać, która została osadzona w jednostce penitencjarnej, co stanowiło wyraz nieludzkiego i poniżającego traktowania. Trybunał podkreślił przy tym, że państwo nie podjęło żadnego działania, by zapoznać się z jego szczególną sytuacją i np. ustanowić dla niej adwokata lub inną osobę do pomocy. W Polsce organy wymiaru sprawiedliwości nie mają obowiązku prowadzenia korespondencji w alfabecie Braille'a, czy też komunikacji wspomagającej (augmentatywnej) i alternatywnej. Programy szkolenia sędziów i prokuratorów prowadzone przez Krajową Szkołę Sądownictwa i prokuratury nie przewidują wprost żadnego bloku szkoleniowego poświęconego ochronie praw osób z niepełnosprawnościami, w tym z niepełnosprawnością intelektualną.

III.

*Jak wspierać osobę
z niepełnosprawnością intelektualną
w realizacji prawa do sądu.
Racjonalne dostosowania*

1

Udział organizacji społecznej w postępowaniu

Organizacje pozarządowe jako podmioty reprezentujące interesy i działające na rzecz określonych grup społecznych mają prawo do uczestniczenia w postępowaniach sądowych na rzecz i w interesie obywateli. Wyłącznie organizacje zaliczone do „trzeciego sektora” mogą współdziałać w realizacji zadań wymiaru sprawiedliwości¹⁷⁸. Możliwość uczestniczenia w postępowaniu sądowym służyć ma ochronie praw obywateli w sytuacjach kiedy nie są oni w stanie samodzielnie realizować swoich interesów, a także jest formą społecznej kontroli czynności przeprowadzanych w ramach postępowań sądowych. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną bardzo często potrzebują wsparcia osób rozumiejących specyfikę tej niepełnosprawności. Szczególnie wsparcia wymagają sytuacje, gdy osoba nie jest reprezentowana przez pełnomocnika, a wspomagana jest jedynie przez najbliższych. Organizacje pozarządowe dysponując wiedzą opartą na doświadczeniu mogą wspomóc zarówno samą osobę z niepełnosprawnością, jak i podzielić się wiedzą z pozostałymi uczestnikami postępowania, wskazując zagadnienia które sąd powinien wziąć pod uwagę. Rola organizacji pozarządowej, warunki jej dopuszczenia, jak i zakres uprawnień są różne w zależności od rodzaju postępowania. Najszersze kompetencje ma organizacja w postępowaniu cywilnym, natomiast w postępowaniu karnym zakres działania organizacji jest węższy.

Udział organizacji społecznej w postępowaniu karnym

Udział organizacji społecznej w postępowaniu karnym określa art. 90 § 1 kodeksu postępowania karnego (k.p.k.) – *„W postępowaniu sądowym do czasu rozpoczęcia przewodu sądowego udział w postępowaniu może zgłosić przedstawiciel organizacji społecznej, jeżeli zachodzi potrzeba ochrony interesu społecznego lub ważnego interesu indywidualnego, objętego zadaniami statutowymi tej organizacji, w szczególności ochrony wolności i praw człowieka”*.

Z brzmienia powyższego przepisu wynika, że dopuszczona do postępowania może zostać każda organizacja społeczna, której zakresem statutowych działań

¹⁷⁸ Uzasadnienie wyr. SN z 10.7.1975 r., I CR 356/75, OSPIKA 1976, Nr 12, poz. 232 wraz z glosą S. Grzybowski, OSPIKA 1976, Nr 12, poz. 232

jest ochrona interesu społecznego, albo ważnego interesu indywidualnego, ze szczególnym uwzględnieniem ochrony wolności i praw człowieka. K.p.k. nie określa czyj interes indywidualny ma być chroniony, więc organizacja po przystąpieniu do procesu może wspierać pokrzywdzonego, ale też oskarżonego lub każdego innego uczestnika postępowania. Ustawa nie wymaga również, aby osoba w interesie której działa przedstawiciel organizacji społecznej była członkiem tej organizacji¹⁷⁹.

Zgłoszenie przedstawiciela następuje w formie pisemnej i winno być dokonane przez uprawniony do tego organ organizacji społecznej zawierający jednocześnie dane swego przedstawiciela. Natomiast przedstawiciel powinien przedstawić sądowi pisemne upoważnienie. Przyjmuje się, że wniosek może być również złożony w formie ustnej do protokołu. Jednak samo zgłoszenie nie jest równoznaczne ze wstąpieniem do procesu, gdyż dopuszczenie organizacji społecznej następuje w drodze decyzji sądu, przy czym sąd kieruje się interesem wymiaru sprawiedliwości. Decyzja sądu może być poprzedzona analizą czy ochrona interesu społecznego lub ważnego interesu indywidualnego należy do zadań statutowych organizacji lub zgodność wydanego upoważnienia do reprezentowania organizacji z jej wewnętrznymi procedurami. Decyzję w sprawie dopuszczenia do udziału organizacji społecznej wydaje sąd w formie postanowienia, które nie podlega zaskarżeniu. Postanowienie może być wydane na rozprawie bądź jeśli wniosek złożony był wcześniej, na posiedzeniu poprzedzającym rozprawę.

Udział przedstawiciela organizacji społecznej może być zgłoszony jedynie w postępowaniu sądowym i do czasu rozpoczęcia przewodu sądowego. Należy jednak zauważyć, że przedstawiciel dopuszczony do procesu może uczestniczyć jedynie w rozprawie. Oznacza to, że przedstawiciel organizacji społecznej nie może brać udziału w postępowaniu przygotowawczym i nie może uczestniczyć w tych procedurach, które odbywają się poza rozprawą.

Przepisy k.p.k. nie przewidują możliwości usunięcia przedstawiciela organizacji społecznej dopuszczonego do postępowania. Jeśli zatem w toku postępowania sąd uzna, iż udział przedstawiciela społecznego nie leży w interesie wymiaru sprawiedliwości – nie ma podstawy prawnej do pozbawienia go możliwości uczestniczenia w procesie. Wycofać swojego reprezentanta może natomiast sama organizacja w każdym czasie, bądź też zmienić osobę upoważnioną do jej reprezentacji.

179 Orzecznictwo oparte na KPK z 1969 r. stało na stanowisku, że rodzaj i charakter zarzuczonego oskarżonemu przestępstwa nie uzasadnia odmowy dopuszczenia przedstawiciela społecznego, a także nie można odmówić jego dopuszczenia z tego tylko powodu, że będzie on ograniczał się do złożenia korzystnych dla oskarżonego oświadczeń (wyr. SN z 25.11.1976 r., Rw 408/76, OSNKW 1977, Nr 1, poz. 15 z aprobującą glosą W. Daszkiewiczza, NP 1977, Nr 7-8, s. 1163 oraz akceptującymi uwag M. Cieślaka, Z. Dody, Przegąd, Pal. 1978, Nr 1, s. 39; A. Kafarskiego, Przegąd, NP 1978, Nr 9, s. 1314 i W. Daszkiewiczza, Przegąd, PIP 1979, Nr 4, s. 104).

Zgodnie z art. 91 k.p.k. przedstawiciel społeczny dopuszczony do udziału w postępowaniu może uczestniczyć w rozprawie, wypowiadać się i składać oświadczenia na piśmie. Możliwość uczestniczenia w rozprawie powoduje, że sąd ma obowiązek informowania przedstawiciela organizacji o terminie każdej rozprawy, ma prawo również uczestniczyć w rozprawie odwoławczej o której terminie również winien być zawiadomiony. Organizacja społeczna, poprzez swojego przedstawiciela ma również uprawnienie do wypowiadania się oraz składania oświadczeń na piśmie, które mogą być traktowane jako dowód na piśmie jeśli zawierają informacje istotne dla sprawy.

Poza uprawnieniami wymienionymi powyżej organizacja społeczna nie może wykonywać innych czynności procesowych, takich jak: zadawanie pytań przesłuchiwanym, składanie wniosków dowodowych, wnoszenie środków odwoławczych. Może jednak jako osoba bezpośrednio zainteresowana wnosić o zadanie przez sąd pytań przesłuchiwanym osobom bądź wnosić o przeprowadzenie określonego dowodu z urzędu. Po zamknięciu przewodu sądowego sąd w miarę potrzeby może dopuścić przedstawiciela organizacji społecznej do głosu po wysłuchaniu stron oraz ich przedstawicieli.

Udział organizacji społecznej w postępowaniu cywilnym

Udział organizacji w postępowaniu cywilnym określony jest w art. 8 kodeksu postępowania cywilnego *„Organizacje pozarządowe, których zadanie statutowe nie polega na prowadzeniu działalności gospodarczej, mogą dla ochrony praw obywateli, w wypadkach przewidzianych w ustawie, wszcząć postępowanie oraz wziąć udział w toczącym się postępowaniu”*.

Ustawa wyraźnie wskazuje, że organizacja może uczestniczyć w postępowaniu na dwa możliwe sposoby:

- a) wszcząć postępowanie,
- b) przystąpić do toczącego się postępowania.

Jednak jedynie organizacje, których zadanie statutowe nie polega na prowadzeniu działalności gospodarczej mogą w nim uczestniczyć. Nie oznacza to, że organizacje pragnące uczestniczyć w postępowaniu nie mogą prowadzić działalności gospodarczej, jej prowadzenie może być działalnością uboczną organizacji, ale nie może stanowić zadań statutowych organizacji¹⁸⁰. Wynika to z faktu, iż prowadzenie

180 K. Gajda-Roszczyńska, Udział organizacji społecznych w sądowym postępowaniu cywilnym - uwagi de lege lata oraz de lege ferenda, [w:] *Reforma postępowania cywilnego w świetle projektów Komisji Kodyfikacyjnej* pod red. K. Markiewicz, Warszawa 2011, s. 256 i nast.; *taż.*, [w:] *Komentarz* pod. red. A. Góry-Błaszczkowskiej, t. I, s. 95.

działalności gospodarczej dla wielu organizacji jest jednym ze źródeł pozyskiwania środków na działalność. Pozbawienie możliwości prowadzenia działalności gospodarczej jako ubocznej wobec działalności statutowej powodowałoby konieczność pozyskiwania środków jedynie od organów administracji publicznej bądź sektora rynkowego, co w oczywisty sposób mogłoby prowadzić do uzależnienia organizacji pozarządowych od tych podmiotów.

Ponadto, udział organizacji jest możliwy wyłącznie w przewidzianych w kodeksie postępowania cywilnego przypadkach. Organizacja pozarządowa może, za zgodą osoby fizycznej, wytoczyć powództwo w sprawach o:

- a) alimenty,
- b) ochronę środowiska,
- c) ochronę konsumentów,
- d) ochronę własności przemysłowej,
- e) ochronę równości oraz niedyskryminacji przez bezpodstawne, bezpośrednie lub pośrednie różnicowania praw i obowiązków obywateli;
- f) z zakresu prawa pracy i ubezpieczeń społecznych;
- g) uznanie postanowień wzorca umowy za niedozwolone.

Ponadto organizacja może przystąpić za zgodą osoby fizycznej do postępowań w każdym jego stadium z zakresu określonego powyżej, oraz:

- a) w sprawach dotyczących ochrony środowiska – jeśli do jej zadań statutowych należy ochrona środowiska;
- b) w sprawach ochrony konsumentów - jeśli do jej zadań statutowych należy ochrona konsumentów;
- c) w sprawach dotyczących ochrony praw z tytułu własności przemysłowej - jeśli do jej zadań statutowych należy ochrona własności przemysłowej.

Z orzecznictwa Sądu Najwyższego¹⁸¹ wynika, iż organizacje pozarządowe mogą występować tylko w sprawach, których przedmiotem jest ochrona równości oraz niedyskryminacji przez bezpośrednie lub pośrednie różnicowanie praw i obowiązków obywateli. Nie mogą natomiast występować w sprawach innego rodzaju jeżeli ochrona równości oraz niedyskryminacji byłaby wymagającym rozstrzygnięcia zagadnieniem ubocznym, mogącym mieć wpływ na przebieg sprawy. Linia orzecznicza Sądu Najwyższego wzbudza kontrowersje, ze względu na fakt, że strona w postępowaniu sądowym dochodzi usunięcia

¹⁸¹ Np. Sąd Najwyższy w uzasadnieniu postanowienia z 12.3.2009 r. V CZ 8/09, Sąd Najwyższy w uzasadnieniu postanowienia z 7.7.2010 r., II CSK 179/10.

skutków naruszenia równego traktowania bądź dyskryminacji, a nie jedynie ustalenia czy takie naruszenie miało miejsce¹⁸².

W postępowaniu cywilnym obowiązuje generalna zasada, iż uczestnictwo organizacji pozarządowej zarówno w formie wytoczenia powództwa, jak i wstąpienia do trwającego postępowania jest możliwe jedynie za zgodą osoby fizycznej będącej jego stroną. W przypadku braku jej zgody organizacja nie będzie dopuszczona do udziału w sprawie.

Jedyny wyjątek w tym zakresie dopuszcza art. 546 § 3 k.p.c., który w sprawach o ubezwłasnowolnienie dopuszcza możliwość przystąpienia do postępowania w każdym jego stadium organizacjom pozarządowym, do których zadań statutowych należy ochrona praw osób niepełnosprawnych, udzielanie pomocy takim osobom lub ochrona praw człowieka.

Organizacja dopuszczona do udziału w postępowaniu ma uprawnienia zbliżone do uprawnień prokuratora. Ma prawo do składania oświadczeń, zgłaszania wniosków, które uzna za celowe, a także przytaczania faktów i dowodów na ich potwierdzenie. Od chwili wszczęcia albo wstąpienia do trwającego postępowania przez organizację sąd ma obowiązek doręczać jej pisma procesowe i zawiadomienia o terminach posiedzeń. Ponadto organizacja ma prawo zaskarżyć każde orzeczenie sądowe, od którego służy środek odwoławczy.

Poza możliwością wszczęcia i włączenia się w trwające postępowanie, które są formami aktywnego uczestniczenia w postępowaniu cywilnym, kodeks dopuszcza możliwość przedstawienia sądowi istotnych dla sprawy poglądów wyrażonych w uchwale lub oświadczeniu ich należycie umocowanych organów. Opinię taką, nazywaną opinią *amicus curiae*, czyli opinią przyjaciela sądu, mają prawo złożyć organizacje pozarządowe, które nie uczestniczą w sprawie. Opinię „przyjaciela sądu” organizacja może przedłożyć w przedmiocie wszystkich spraw prowadzonych w ramach postępowania cywilnego, a nie jedynie tych do, których może wstąpić jako organizacja pozarządowa. Jednak sąd nie jest związany opinią przedstawioną przez organizację, ale może ona służyć jako źródło informacji o faktach i ocenie elementów sprawy związanych z posiadaną wiedzą faktyczną związaną z działalnością organizacji. Opinia *amicus curiae* stanowi element współpracy pomiędzy wymiarem sprawiedliwości, a organizacjami pozarządowymi. Jest to coraz częściej stosowany przez organizacje sposób prezentowania wymiarowi sprawiedliwości istotnych zagadnień w rozstrzyganych sprawach.

182 J. Jagiela, Udział organizacji pozarządowych w postępowaniu cywilnym dla ochrony praw obywateli, Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji AJD w Częstochowie, Nr 1/2014

Jak ważny jest to środek podkreślił w jednym z wyroków Trybunał Konstytucyjny stwierdzając, że „*Prezentacja poglądu przez organizację sprzyja upowszechnieniu wartości konstytucyjnych i kształtowaniu postaw właściwych dla społeczeństwa obywatelskiego. Organizacje społeczne, których cele statutowe i przedmiot działalności są związane z analizowanym przez Trybunał Konstytucyjny zagadnieniem, mogą sformułować opinię pozwalającą na bardziej wszechstronną ocenę tego zagadnienia i zwiększającą społeczną akceptację rozstrzygnięć Trybunału oraz społeczną kontrolę władzy. Trybunał Konstytucyjny wychodzi z założenia, że inicjowanie i umacnianie dialogu społecznego także w procesie kontroli konstytucyjności prawa utrwala zaufanie społeczne do państwa i do władzy sądowniczej*”¹⁸³. Powyższe orzeczenie podkreśla wagę jaką polski sąd konstytucyjny przywiązuje do opinii organizacji pozarządowych i traktuje je jako źródło dodatkowych informacji, które bierze pod uwagę przy wydawaniu rozstrzygnięć.

183 Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 stycznia 2006 r., sygn.. akt SK 30/05

2 Rola osoby wspierającej

Wiele osób podczas kontaktu z osobą z niepełnosprawnością intelektualną bardzo często nie jest w stanie skutecznie porozumieć się, dowiedzieć się czegoś, poznać opinii tej osoby. Problemy komunikacyjne z jednej strony mogą wynikać z niepełnosprawności, z drugiej zaś z braku umiejętności rozmawiającego bądź też uruchomienia procesu etykietowania (stygmatyzacji, naznaczenia). Na co dzień często posługujemy się ogólnymi pojęciami (etykietami) określając ludzkie działania.¹⁸⁴ Przyjmuje się, że jedną z zalet stosowania etykiet jest szybkie dostarczenie ogólnej informacji, np. o tym, jak dana osoba może funkcjonować. A jedną z wad to, że etykietowanie może wpłynąć na skoncentrowaniu się na problematycznych zachowaniach jednostki, a nie na jego mocnych stronach. Kiedy myślimy o osobach z niepełnosprawnością intelektualną wielokrotnie okazuje się, że zaniżamy ich wartość. Zbyt łatwo wyobrażamy sobie osoby z niepełnosprawnością intelektualną jako niesamodzielne, niezaradne, niedecyzyjne, zależne, nudne itd. „*Element naznaczenia przez społeczną widownię i postrzegania osób z niepełnosprawnością przez ich cechę stygmatyzującą, jest powszechną praktyką*”¹⁸⁵. W takiej sytuacji trudno jest wyobrazić sobie, że osoba z niepełnosprawnością intelektualną jest pełnoprawnym uczestnikiem postępowania sądowego. A jednak, tak właśnie jest!

„Państwa Strony podejmą odpowiednie środki w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do wsparcia, którego mogą potrzebować przy korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych.”

Artykuł 12 Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami

Zwykle w relacji z osobą z niepełnosprawnością intelektualną ludzie przyjmują jedną z dwóch postaw:

1. Nie biorą pod uwagę jej niepełnosprawności intelektualnej i są zupełnie nieprzygotowani na ewentualne trudności w kontakcie,
2. Traktują ją nieadekwatnie do wieku - zwykle dziecinnie.

¹⁸⁴ Strona internetowa Polskiego Towarzystwa Analizy Behawioralnej http://www.ptab.univ.gda.pl/zachowanie_a_etykieta.htm,

¹⁸⁵ A. Wołowicz, Niepełnosprawność a procesy (auto)marginalizacji. Część II, w: Społeczeństwo dla Wszystkich, Nr 4 (38) PSOUU, 2009.

Co stanie się, gdy osoba z niepełnosprawnością intelektualną, o której mamy wyobrażenie nieadekwatne do jej faktycznych możliwości¹⁸⁶ znajdzie się na sali sądowej? Jak w sytuacji takiej osoby rozumieć Artykuł 12 Konwencji ONZ „Równość wobec prawa”? Jak sędziowie mają skutecznie komunikować się z nią?

„Jednym ze sposobów ułatwiających ten proces jest pomoc ze strony innych ludzi wspierających osoby niepełnosprawne w tym, by ich głos zabrzmiał wyraźnie i został usłyszany. Ludzie ci nazywani są wspierającymi”¹⁸⁷.

Kim jest osoba wspierająca i dlaczego jej rola, a też i ona sama, jest tak ważna?

Osoba wspierająca to określenie na kogoś, kto ma bliską relację z konkretną osobą z niepełnosprawnością. Zwykle jest to osoba sprawna, której zadaniem jest wsparcie osoby z niepełnosprawnością intelektualną w sformułowaniu i wypowiedzeniu swojego zdania, określeniu i opowiedzeniu swoich przeżyć. Wsparcie w wyrażeniu SIEBIE adekwatnie do zaistniałej sytuacji.

Relacja między obiema osobami opiera się na szacunku, wzajemnym poznaniu, świadomości własnych ograniczeń (u obu partnerów tej relacji), elastyczności, zrozumieniu i zaufaniu.

Osoba wspierająca to ktoś, komu zależy na samodzielnym korzystaniu z praw i wolności przez osobę z niepełnosprawnością. To ktoś, kto przekazuje wiedzę, ale też daje szansę podjąć decyzję, w tym także – złą decyzję. Osoba wspierająca to przyjaciel, który w trudnej sytuacji nie zdezerteruje, wyjaśni, poczeka i pomoże w samodzielnym podjęciu decyzji.

„Potrzebni są nam wspierający, którzy nie patrzą na nas jak na niepełnosprawnych, ale tacy, którzy widzą w nas przede wszystkim ludzi.”

Graeme Smith¹⁸⁸

Rolą osoby wspierającej nie jest ochrona przed błędami, złymi decyzjami, ale wyjaśnienie, pomoc w podejmowaniu decyzji i w sprawnym komunikowaniu się. *„Zły wspierający chce zrobić wszystko za ciebie, ale ty tego nie potrzebujesz”*

Hilda Turner

¹⁸⁶ Pablo Pineda (absolwent pedagogiki, psychopedagogiki, pracownik magistratu w Maladze, aktor, ma Zespół Downa) mówi: Dlaczego wszystkim się wydaje, że ludzie z downem nigdy nie dorastają? (...) Najbardziej denerwuje go, gdy na przykład idzie na wybory, a komisja dziwi się, że niepełnosprawny chce głosować. Nie jestem głupi [w:] Przekrój 13.04.2010 r.

¹⁸⁷ Na czym polega dobre wspieranie?, PSOUU, 2001 (wersja w jęz. polskim publikacji MENCAP „The voice of learning disability”, 2000).

¹⁸⁸ Wszystkie cytowane wypowiedzi osób z niepełnosprawnością intelektualną pochodzą z publikacji „Na czym polega dobre wspieranie?”, PSOUU 2001.

Działania osoby wspierającej wobec osoby z niepełnosprawnością intelektualną, która bierze udział w postępowaniu sądowym.

1. Spotkanie z osobą wspieraną przed przystąpieniem do postępowania.

Nie jest możliwa dobra relacja pomiędzy obiema osobami (zrozumienie, zaufanie, dobra komunikacja), jeżeli nie będą miały możliwości kontaktu. Dobremu wspierającemu będzie zależało na tym, żeby wspieranej osobie z niepełnosprawnością intelektualną przekazać jak najwięcej informacji o tym, co wydarzy się w sądzie. Będzie mu zależało też na tym, żeby zostać dobrze zrozumianym, co oznacza, że stworzy sytuacje, w których to wspierany będzie mówił, opowiadał i zadawał pytania (zdarzyć się może, że będą one nie na temat). Podczas rozmowy osoba wspierana powinna poczuć, że wspierający traktuje ją jak eksperta, kogoś bardzo ważnego dla przebiegu postępowania. Jest to szczególnie ważne, ponieważ osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają zwykle zaniżone poczucie własnej wartości i w sytuacji stresującej lęk może uniemożliwić im wypowiedzanie się, dlatego trzeba temu przeciwdziałać i wzmacniać ich poczucie własnej wartości. Wydobycie mocnych stron i uświadomienie bądź też przypomnienie wspieranemu może pomóc w rozwoju dobrej relacji pomiędzy osobą wspierającą a osobą z niepełnosprawnością intelektualną.

„Osoby niepełnosprawne intelektualnie mogą mieć inne opinie niż my tego oczekujemy. Często ludzie myślą, że wiedzą lepiej, co jest dobre dla innych, ale sami zainteresowani mają inne zdanie. Dlatego powinno się zawsze najpierw pytać osobę niepełnosprawną, czego ona chce.”¹⁸⁹

Przykładowa sytuacja

Osoba z niepełnosprawnością intelektualną bierze udział w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie. Sąd zadaje jej pytania dotyczące zarządzania finansami. Niektóre z nich nie są rozumiane przez niepełnosprawnego uczestnika postępowania, gdyż sędziowie używają niezrozumiałego słownictwa, np.: „Czy *umie pan zarządzać własnymi finansami?*” Osoba niepełnosprawna mogła nigdy nie słyszeć takiego określenia jak „zarządzanie finansami” i nie wie co to oznacza. Wspierający musi wytłumaczyć osobie wspieranej, co sędzia ma na myśli.

¹⁸⁹ Publikacja Inclusion Europe „Ludzie z niepełnosprawnością intelektualną mogą w większym stopniu decydować o sobie”, tłumaczenie na jęz. polski PSOUU, 2009 <http://www.psouu.org.pl/sites/default/files/publikacje/Ludzie%20z%20NI%20-%20internet.pdf>; por. Załącznik nr 7, s. 222.

2. Nie udzielanie odpowiedzi na pytania i nie mówienie za wspieraną osobę z niepełnosprawnością, nawet wówczas gdy wspierający czuje taką presję ze strony sądu.

„Najlepsi wspierający to tacy, których nie widać”
Lloyd Page

Kiedy sąd zadaje pytanie osobie z niepełnosprawnością (niezależnie od tego w jakiej roli ona występuje), ta osoba powinna na nie odpowiedzieć. Rolą wspierającego jest takie przygotowanie osoby wspieranej do udziału w postępowaniu, żeby niezależnie od swoich możliwości starała się mówić. Jeżeli wypowiedź będzie niezrozumiała, sąd może zwrócić się z prośbą do wspierającego o wyjaśnienie. Proces komunikacji powinien mieć właśnie taką kolejność. Niedopuszczalne jest, żeby wspierający udzielał odpowiedzi za tego, kogo wspiera. Zdarzają się sytuacje, że osoba z niepełnosprawnością nie mówi, więc konieczne staje się skorzystanie z alternatywnych metod komunikacji. Wspierający z pewnością będzie to wiedział i potrafił posługiwać się odpowiednią metodą.

Przykładowa sytuacja

Osoba z niepełnosprawnością intelektualną bierze udział w postępowaniu o ustanowienie spadkobierców. Sędziowie zadają pytania w celu ustalenia powinowactwa. Uczestnik postępowania nie odpowiada na proste pytania, np.: „Czy jest Pan synem Kazimierza X...?” Wspierający nie udziela odpowiedzi sądowi, ale tłumaczy uczestnikowi postępowania sytuację i namawia do udzielenia odpowiedzi.

3. Tłumaczenie osobie wspieranej trudnych sformułowań, upraszczanie skomplikowanych pytań.

Język prawniczy nie jest powszechnie stosowany, więc jest bardzo prawdopodobne, że nie będzie on właściwie rozumiany przez osobę z niepełnosprawnością intelektualną. Zadaniem wspierającego jest wytłumaczyć o co pytają lub czego oczekują sędziowie. Tłumaczenie, czy też upraszczanie może mieć różne formy. Może polegać na podaniu jakiegoś przykładu, który jest bliski osobie z niepełnosprawnością, na przekazaniu informacji innymi słowami, na przypomnieniu podobnej sytuacji, która miała miejsce wcześniej, na przetłumaczeniu za pomocą alternatywnych metod komunikacji. Wspierający musi dostosować się do możliwości kojarzenia i rozumienia przez osobę wspieraną.

„Osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie mają odpowiednich informacji, by podjąć racjonalną decyzję. Czasami nie potrafią czytać lub potrzebują jasnego, osobistego wyjaśnienia trudnych spraw. Dostarczenie informacji w odpowiedniej i zrozumiałej formie jest jednym z największych wyzwań.”¹⁹⁰

Przykładowa sytuacja

Dorośla osoba z niepełnosprawnością intelektualną bierze udział w postępowaniu rozwodowym rodziców. Sąd zadaje pytania w celu ustalenia okoliczności, które doprowadziły do rozpadu pożycia między małżonkami, np.: „Czy rodzice w równym stopniu przyczyniali się do zaspokajania potrzeb rodziny?” Osoba z niepełnosprawnością milczy. Wspierający stara się wytłumaczyć co oznacza zwrot „zaspokajanie potrzeb rodziny”, np.: „Zaspokajanie potrzeb rodziny dotyczy tego, czego potrzebuje wasza rodzina, np. spędzania razem czasu, wspólnej zabawy, robienia zakupów dla wszystkich, wspólnego wyjeżdżania, rozmów.”

4. Uważne słuchanie wypowiedzi wspieranego i ewentualne motywowanie go do przedstawiania sprawy w inny sposób.

W postępowaniu sądowym zwykle dopuszcza się porozumiewanie pomiędzy adwokatem i klientem. W sytuacji kiedy w postępowaniu bierze udział osoba z niepełnosprawnością intelektualną, która ma mniejszy zakres wiedzy i pojęć niż przeciętny obywatel, wspierający powinien zwracać jej uwagę na konsekwencje jakie mogą mieć wypowiedziane słowa oraz namawiać do udzielania bardziej konkretnych odpowiedzi i wyjaśnień.

„Wiele osób niepełnosprawnych intelektualnie w ciągu swojego życia uczy się tego, że nikt nie liczy się z ich opiniami. Dlatego też często są ostrożni w wyrażaniu własnego zdania. Mogą też nie mieć własnego zdania lub mają problemy z jego wyrażeniem. Dlatego uczenie się uważnego słuchania tego, co mówią i jak to mówią jest bardzo ważne dla członków rodzin i profesjonalistów.”¹⁹¹

Przykładowa sytuacja

Osoba z niepełnosprawnością intelektualną bierze udział w postępowaniu o pobicie sprzedawcy w sklepie monopolowym w charakterze świadka. Sąd próbuje ustalić czy świadek, osoba z niepełnosprawnością, znajdował się w określonym czasie w sklepie lub w jego pobliżu. Nie otrzymuje żadnej odpowiedzi na zadawane pytania. Wspierający zachęca, żeby osoba z niepełnosprawnością powiedziała

¹⁹⁰ Op. cit.

¹⁹¹ Op. cit.

dlaczego nie może odpowiedzieć na pytania, np.: „Wytłumacz, że nie znasz się na zegarku i nie znasz nazw ulic.” Osoba z niepełnosprawnością udziela wyjaśnień, np.: „Ja nie mam zegarka. Nie znam ulic.” Pomimo innego sformułowania pytania, Sąd dalej nie otrzymuje odpowiedzi. Wspierający, który zna stan zdrowia uczestnika zachęca go, żeby opowiedział o swojej chorobie, np.: „Powiedz o swojej chorobie i dlaczego nie pamiętasz niektórych rzeczy.” Osoba z niepełnosprawnością mówi: „Ja mam padaczkę i nie pamiętam.”

5. Motywowanie do wypowiadania się oraz wypowiadania się na temat.

Wiele osób z niepełnosprawnością intelektualną nie było i nie jest słuchanych, nie było i nie jest traktowanych adekwatnie do wieku. To spowodowało, że znaczna część z nich nie wierzy w to, że ktoś jest zainteresowany ich wypowiedziami, że ich słowa mają wartość, że ktoś traktuje ich wypowiedzi poważnie. Są osoby z niepełnosprawnością intelektualną, które nie odzywają się do nieznanymi osobami (a czasami i znanych), są też tacy, którzy mówią dużo, ale często nie na temat i są takie osoby, z którymi można zwyczajnie rozmawiać. Osoba wspierająca, wiedząc jak zachowuje się wspierany w sytuacji rozmowy z nową osobą i w nowym miejscu, powinna motywować go do przełamania lęku bądź też do mówienia o tym, czego dotyczą pytania.

Przykładowa sytuacja

Kobieta z niepełnosprawnością intelektualną bierze udział w postępowaniu o kradzież z włamaniem do sklepu RTV. Sąd próbuje ustalić, gdzie w czasie dokonywania włamania przebywała uczestniczka postępowania, np.: „Czy była pani razem ze znajomymi w nocy w parku koło pomnika żołnierzy?” Uczestniczka udziela odpowiedzi, np.: „Chodzimy do parku. Ja lubię chodzić do parku. Często chodzę po parku. Lubię park. Lubię chodzić do lasu na spacer. Spacerujemy z Jurkiem. My chodzimy ze sobą.” Wspierający motywuje uczestniczkę, żeby odpowiedziała na pytanie, np.: „To jest ważne pytanie. Odpowiedz sędziemu czy byłaś razem ze znajomymi w nocy w parku?” Uczestniczka udziela odpowiedzi, np.: „Z Jurkiem chodzimy do parku tylko w dzień. W nocy ludzie śpią.”

Zwykle relacja pomiędzy osobą z niepełnosprawnością intelektualną a osobą wspierającą kształtuje się i dojrzewa przez długi czas. Jednak dość często zdarzają się takie sytuacje, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie mają bliskich relacji z osobami sprawnymi spoza ich rodzin. Wtedy prawdopodobnie najlepsze wsparcie mogą udzielić im ich bliscy. W sytuacjach kiedy postępowanie jest

prowadzone przez rodzinę przeciwko osobie z niepełnosprawnością intelektualną, np. postępowanie o ubezwłasnowolnienie i nie ma ona relacji z innymi osobami, które byłyby wsparciem, wskazane jest powierzenie tej roli profesjonalistom, np. terapeutom lub psychologom z placówki, do której uczęszcza, trenerowi pracy lub instruktorowi, z którym pracuje. W postępowaniu sądowym jest wiele nowych sytuacji dla każdego, kto nie jest częstym gościem w sądzie. Osoba z niepełnosprawnością intelektualną bez odpowiedniego wsparcia nie będzie mogła wziąć udziału w postępowaniu na równi z innymi stronami. Dla prawidłowego przebiegu postępowania potrzebne jest jej osobiste wsparcie dobrej osoby wspierającej.

Ku przestrodze:

„Czasem ludzie mogą sprawić, że czujemy się winni dlatego, że potrzebne jest nam wsparcie.”

Di Lofthouse

Aleksandra Buchholz

3 Komunikacja z osobą z niepełnosprawnością. Alternatywne metody komunikacji.

Komunikacja jest fundamentalną potrzebą każdego człowieka bez względu na wiek, zasoby intelektualne czy środowisko w którym żyje. Stanowi ona warunek sine qua non skutecznej i satysfakcjonującej interakcji z otoczeniem. Przyglądając się znanej wszystkim piramidzie potrzeb Maslowa, nie da się nie zauważyć, że za każdym z tworzących ją elementów stoi prawidłowy komunikat. Dziecko sygnalizuje głód matce wysyłając komunikat odpowiedni do swojego poziomu rozwoju: niemowlę płacze, przedszkolak używa słów. Matka właściwie odczytując komunikat zaspokaja jego potrzebę. Prawidłowa komunikacja informuje o stanie fizycznym i psychicznym nadawcy, o wspomnianych potrzebach, o poziomie wiedzy, chęci jej zdobywania. Niesie za sobą zwykle spory ładunek emocjonalny, towarzyszący jej uczestnikom, sprzyjając rozładowaniu lub budowaniu napięcia. Daje możliwość dokonywania wyborów, warunkując poczucie sprawstwa i niezależności. Komunikacja w końcu, porządkuje rzeczywistość, nadając jej sens i definiując, znosząc w ten sposób lęk przed nieznanym i niezrozumiałym.

Sytuacja, w której komunikacja nie przebiega w sposób prawidłowy generuje frustrację, podnosi poziom lęku, poczucie izolacji i wyobcowania, zniechęca do podejmowania prób wchodzenia w jakiegokolwiek relacje w obawie przed niezrozumieniem. W skrajnych przypadkach prowadzi do zaburzeń o charakterze depresyjnym i całkowitego wycofania się z życia społecznego.

Jedną z grup najbardziej narażonych na wymienione konsekwencje niepowodzeń komunikacyjnych są osoby z niepełnosprawnością intelektualną.

Wśród przyczyn zaburzeń komunikacyjnych w tej grupie osób wymienia się:

- nieprawidłowości w budowie aparatu artykulacyjnego, utrudniające produkcję mowy,
- utrudnienia odbioru i rozumienia mowy, wynikające z ograniczeń intelektualnych,
- uszkodzenie ośrodkowego układu nerwowego, w tym szczególnie mózgowych ośrodków mowy zlokalizowanych w płatach skroniowych,
- wady słuchu,

- zaburzenia w odbiorze i przetwarzaniu bodźców sensorycznych, w tym bodźców słuchowych i dźwiękowych,
- zaniedbania środowiskowe.

Międzynarodowa klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania ICD-10 wyróżnia cztery stopnie niepełnosprawności intelektualnej: lekki (F 70), umiarkowany (F 71), znaczny (F 72) i głęboki (F 73)¹⁹². Pod względem kompetencji językowych, najlepiej prezentuje się pierwsza grupa.

Osoby z lekkim stopniem niepełnosprawności intelektualnej zazwyczaj opanują umiejętności językowe, choć z pewnym opóźnieniem. Są jednak w stanie posługiwać się mową w celu zaspokojenia codziennych potrzeb, podtrzymywania konwersacji i udzielania odpowiedzi. Osoby z diagnozą stopnia umiarkowanego mają już poważniejsze trudności z opanowaniem i rozumieniem mowy. Ich możliwości w tej sferze są dość ograniczone. Podobnie prezentuje się grupa osób ze stopniem znacznym. Zdarza się opanowanie przez nich języka werbalnego, ale może ono mieć charakter autostymulacji i nie służyć komunikacji. Częstym zjawiskiem występującym tu są echolalie, czyli nieadekwatne do sytuacji powtarzanie zasłyszanych słów i zdań z odroczeniem czasowym. Odbywa się to zazwyczaj bez zrozumienia zapamiętanych treści. O ile język został opanowany, słownik jest bardzo ograniczony i często wymaga wsparcia w postaci komunikacji wspomagającej lub alternatywnej.

Najwięcej trudności komunikacyjnych występuje w grupie osób z głębokim stopniem niepełnosprawności intelektualnej. Tu iloraz inteligencji, nie przekraczający 20 IQ, właściwie uniemożliwia opanowanie mowy, do czego dochodzą jeszcze ograniczenia natury organicznej. W przypadku tej grupy, komunikacja opiera się na wnikliwej obserwacji zachowania i reakcji ciała osoby z niepełnosprawnością w określonych sytuacjach i na tej podstawie - wyciągania wniosków o jej aktualnym stanie psychofizycznym i potrzebach.

Podając się komunikacji werbalnej z osobą z niepełnosprawnością intelektualną należy pamiętać o następujących zasadach:

- Operuj językiem prostym, odnoszącym się do pojęć konkretnych, unikaj pojęć abstrakcyjnych,
- Formułuj wypowiedzi krótkie; dłuższa wypowiedź może nie zostać zapamiętana z racji ograniczeń pojemności pamięci krótkoterminowej,

¹⁹² Pużyński, S. Wciórka, J. (red) Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD-10. V rozdział. Kraków -Warszawa: Uniwersyteckie Wydawnictwo Medyczne Vesalius. Instytut Psychiatrii i Neurologii, 2000.

- Wspomagaj się przykładami z życia codziennego; odnoszenie się do doświadczeń, które są udziałem rozmówcy, są zazwyczaj lepiej przez niego rozumiane,
- Unikaj metafor, przeniósni, występujących w naszej kulturze przysłów i powiedzonek; osoba z niepełnosprawnością intelektualną (szczególnie osoba z autyzmem) może ich nie zrozumieć,
- Odnosź się do rozmówcy w sposób dostosowany do jego wieku, nie infantylizuj wypowiedzi; okazywanie szacunku osobie z niepełnosprawnością zawsze procentuje większą otwartością i wzajemnością w relacji,
- Dostosuj tempo swojej wypowiedzi do poziomu odbioru przez rozmówcę; na bieżąco sprawdzaj czy przekazywane przez ciebie treści są zrozumiałe; pytaj czy osoba rozumie, czy trzeba coś powtórzyć lub wyjaśnić,
- Utrzymuj z rozmówcą stały kontakt wzrokowy, monitorując jego poziom uwagi,
- Dziel przerwami dłuższą rozmowę; osoby z niepełnosprawnością intelektualną cechuje większa męczliwość, czemu towarzyszy spadek koncentracji uwagi obniżający efektywność komunikacji,
- Bądź cierpliwy w oczekiwaniu na odpowiedź; osobom z niepełnosprawnością intelektualną formułowanie wypowiedzi czasem zajmuje więcej czasu, zwłaszcza gdy korzystają ze wspomagających i alternatywnych sposobów komunikacji.

Na szczególną uwagę zasługuje dość znaczna grupa osób ze sprzężoną niepełnosprawnością dotyczącą wzroku i słuchu. Małgorzata Benisz podaje kilka wskazówek co do warunków, jakie powinna spełniać prawidłowa komunikacja z osobami głuchoniewidomymi:

- Wybieraj ciche, mało akustyczne i dobrze oświetlone pomieszczenie jako miejsce, gdzie ma przebiegać rozmowa,
- Zainicjuj rozmowę dotknięciem dłoni rozmówcy by miał świadomość Twojej obecności i chęci podjęcia dialogu,
- Zorientuj się, które ucho rozmówcy jest „lepsze” i kieruj do niego głos,
- Zadbaj o to, by światło w pomieszczeniu nie oślepiło niedowidzącego, by znajdowało się za jego plecami,
- Pozwól, by Twój rozmówca sam wybrał optymalną dla niego odległość między wami,
- Mów wyraźnie, w wolnym tempie ale w naturalny sposób,
- Nie mów zbyt głośno, to może zniekształcić treść i utrudnić jej zrozumienie,
- Sygnalizuj zmianę tematu,
- Literuj istotne nazwy,
- W wypowiedzi unikaj dygresji i wtrąceń; niech twoja myśl ma formę skończoną,

- Podczas mówienia unikaj zbędnych ruchów głową, nie zasłaniaj ust i staraj się ograniczyć gestykulację,
- Obserwuj bacznie swojego rozmówcę, z jego wyrazu twarzy można odczytać czy rozumie przekazywane treści.¹⁹³

W najogólniejszym ujęciu mowę osób z niepełnosprawnością intelektualną określa się mianem oligofazji¹⁹⁴, w której wyróżnia się pewne charakterystyczne cechy:

- nieprawidłowe tempo wypowiedzi (zbyt wolne lub zbyt szybkie, prowadzące czasem do bełkotu),
- wspomniane wyżej echolalie,
- jąkanie,
- nieprawidłową artykulację i intonację,
- występowanie perseweracji w wypowiedzi, czyli wielokrotnych powtórzeń słów bądź całych zwrotów,
- nieprawidłową dystrybucję tonu głosu (zbyt głośno lub za cicho),
- zaburzenia prozodii a więc melodii głosu uwarunkowanej emocjonalnie; znamienne szczególnie dla mowy osób autystycznych, gdzie wypowiedź jest zazwyczaj „bezbarna”, realizowana na jednym tonie, pozbawiona akcentów emocjonalnych,
- ograniczony zasób słów,
- posługiwanie się gestykulacją jako wspomaganie wypowiedzi,
- występowanie neologizmów słownych, jako zastępników brakujących słów.

U części osób z niepełnosprawnością intelektualną, mowa werbalna nie wykształca się w ogóle, lub jej poziom opanowania nie wystarcza do sprawnego porozumiewania się. Zofia Kułakowska za przyczynę trudności podaje uszkodzenia korowe i podkorowe mózgu, powodujące występowanie afazji, definiowanej przez nią jako zanik mowy po jej pierwotnym wykształceniu lub dysfazji, definiowanej jako wrodzony brak rozwoju mowy. Przykładem tego typu nieprawidłowości jest mózgowe porażenie dziecięce¹⁹⁵. Innym rodzajem zaburzenia mowy jest mutyzm, gdzie brak mowy ma podłoże najczęściej psychologiczne. Występuje u części osób z autyzmem. Jeszcze innym przykładem jest głuchota lub głuchoślepotą, gdzie wykształcenie mowy jest niemożliwe z racji fizjologicznych ograniczeń.

193 Benisz M., Komunikacja przez dotyk – głuchoniewidomi. W: Bleszyński J.J. (red) Alternatywne i wspomagające metody komunikacji. Kraków: Wydawnictwo Impuls, 2006

194 Grabias S., Perspektywy opisu zaburzeń mowy. W: Grabias, S. (red) Zaburzenia mowy. Teoria - Praktyka. Tom I. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2001

195 Kułakowska Z., Wczesne uszkodzenie dojrzewającego mózgu. Od neurofizjologii do rehabilitacji. Lublin: Wydawnictwo Folium, 2003.

Dla osób z niewykształconą mową werbalną powstały systemy wspomagające ich kompetencje komunikacyjne, zwane AAC - Augmentative and Alternative Communication. Termin ten odnosi się do wszelkich form komunikacji wspomagającej i alternatywnej, umożliwiającej porozumiewanie się inne niż werbalne.

Komunikacja alternatywna służy porozumiewaniu się osób inaczej niż za pomocą mowy, natomiast komunikacja wspierająca ma charakter uzupełniający do występującej choć w minimalnym stopniu mowy werbalnej¹⁹⁶.

Alternatywne i wspomagające sposoby porozumiewania można podzielić na trzy podstawowe systemy:

1. Systemy przestrzenno-dotykowe
2. Systemy znaków manualnych
3. Systemy znaków graficznych.

Ad 1.

Systemy przestrzenno-dotykowe wykorzystywane są głównie w pracy z osobami niewidomymi i osobami o głębszej niepełnosprawności intelektualnej. Ich zaletą jest wysoki poziom konkretyzacji. Mogą to być przedmioty zamontowane na podkładce, wszelkie kształty symbolizujące daną rzecz czy zdarzenie.

Klocki słowne Premacka

Jest to system szeroko rozpowszechniony i wykorzystywany do nauki i komunikacji z osobami z niepełnosprawnością intelektualną i z autyzmem w Wielkiej Brytanii i USA. Klocki słowne wykonuje się z drewna lub z plastiku, w różnym kształcie. Można nimi manipulować, poruszać, dotykać. Klocki stanowią pojedyncze znaki, z których można układać zdania. Każdy klocek oznacza się taśmą w kolorze odpowiadającym danej części mowy. Przyimki zaznacza się kolorem czerwonym, czasowniki niebieskim a rzeczowniki pomarańczowym.¹⁹⁷

Alfabet Lorma

Alfabet stworzony przez pisarza, eseistę, krytyka literackiego i dziennikarza – Heinricha Landesmana, który tworzył pod pseudonimem Heronymus Lorm. W wieku 44 lat stracił wzrok i wraz z córką opracował system komunikacji dla osób głuchoniewidomych, którego nazwa wzięła się od pseudonimu twórcy. Jest to alfabet

196 Cytowska B., Drzazga A., Znaczenie i wykorzystanie komunikacji wspomagającej i alternatywnej (AAC) w porozumiewaniu się z osobami z głęboką niepełnosprawnością intelektualną. W: Winczura, B. (red) Dzieci o specjalnych potrzebach komunikacyjnych. Diagnostyka-edukacja-terapia. Kraków: Wydawnictwo Impuls, 2013.

197 Tetzchner S. Von, Martinsen H., Wprowadzenie do wspomagających i alternatywnych sposobów porozumiewania się. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenie „Mówić bez Słów”, 2002.

dotykowy, polegający na kreśleniu linii lub punktów na dłoni, którym przyporządkowane są określone litery alfabetu łacińskiego. Przykładowo, samogłoski są ułożone w kolejności alfabetycznej, gdzie każdej literze odpowiada jeden punkt na opuszkach konkretnego palca. A – kciuk, E – wskazujący, I – środkowy, O – serdeczny, U – mały, Y – linia pozioma, przecinająca palce w połowie, zaczynając od wskazującego aż do małego. Spółgłoski, np. T, B, G czy H, tworzą linie prowadzone wzdłuż palców, od opuszków do nasady palców. W systemie tym występują również sygnały umowne dotyczące określonych sytuacji, np. prośba „teraz nie mów” wyrażona jest gestem położenia dłoni na plecach osoby głuchoniewidomej. Prośba o powtórzenie wypowiedzi – zamknięcie dłoni w pięść. W Polsce istnieje sieć wykwalifikowanych tłumaczy, operujących alfabetem Lorma. Najszerszym źródłem informacji dysponuje Towarzystwo Pomocy Głuchoniewidomym¹⁹⁸.

Alfabet Elia

Alfabet przeznaczony dla osób ociemniałych, mających opanowany alfabet łaciński. Został stworzony przez dr Elię Chepaitis, dla potrzeb cierpiącej na degenerację plamki żółtej matki. Polega on na opracowaniu liter podobnych kształtem do łacińskich, w ramki kwadratowe i okrągłe. Wprowadzenie ramek służy ułatwieniu identyfikacji litery i odróżnieniu jej od innych, tworzących słowo. Istnieje możliwość uzyskania tekstu w alfabecie Elia na komputerze. Można również uzyskać tłumaczenie testu tradycyjnego na system znaków Elia przy pomocy programu komputerowego ELIA True Type Front, który można ściągnąć bezpłatnie z internetu¹⁹⁹.

Metoda Tadoma

Jest to kinestetyczna forma komunikacji alternatywnej. Technika ta dzięki wibracji układu artykulacyjnego (mięśni np. żuchwy, ust, nosa), rezonansu nosowego (krtani – więzadeł mięśni żuchwy), w tym napięcia mięśni szyi i oddechowego (pędu powietrza i pracy płuc), umożliwia wyczuwanie specyficznych układów w tworzeniu liter i słów²⁰⁰.

198 Benisz M., Komunikacja przez dotyk – głuchoniewidomi. W: Bleszyński J.J. (red) Alternatywne i wspomagające metody komunikacji. Kraków: Wydawnictwo Impuls, 2006.

199 Kilian, M., Alfabet ELIA szansą dla osób niewidomych niezdolnych do nauki Brajla. W: Szkoła Specjalna 2006, nr 2, s. 153-156.

200 Bleszyński J. J., Przykładowe metody wykorzystywane w komunikacji alternatywnej i wspomagającej. W: Bleszyński, J.J. Baczała, D. (red) Metody komunikacji alternatywnych i wspomagających – wybrane zagadnienia. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014.

Litery alfabetu łacińskiego kreślone na dłoni

Metoda stosowana w przypadku osób głuchoniewidomych, znających tradycyjny alfabet a nieposługujących się żadną inną metodą komunikacji alternatywnej. Polega na kreśleniu osobie głuchoniewidomej na dłoni drukowanych liter w odpowiednim, ustalonym kierunku. Nie wymaga żadnego przygotowania i sprawdza się dość dobrze przy krótkich konwersacjach²⁰¹.

Ad 2.

Systemy znaków manualnych można podzielić na dwie grupy:

- I. grupa języków migowych używanych przez osoby niesłyszące, charakterystycznych i zróżnicowanych, podobnie jak język mówiony, w każdym kraju. Są to języki prymarne, nie wykształcone na bazie języka mówionego. Posiadają własną gramatykę, z określoną odmianą i składnią, niezależną od języka mówionego. Każdy język migowy posiada migowe znaki ideograficzne, określające poszczególne słowa i zwroty a także znaki daktylograficzne, składające się na alfabet palcowy. Podstawą porozumiewania się są znaki ideograficzne, gesty wtrącone i mimika rozmówcy. Znaki daktylograficzne pełnią rolę uzupełniającą²⁰². Język migowy, choć jest alternatywną wobec werbalnej formą komunikacji, nie wchodzi w skład ogólnie przyjętego systemu, stosowanego w pracy z użytkownikami AAC.
- II. grupa systemów znaków manualnych, skonstruowanych tak, by podążać słowo w słowo za mową. Wypowiedzi z użyciem znaków manualnych mają zatem taką samą strukturę, jak ojczysty język mówiony.

System gestów Coghano

System opracowany przez psycholożkę, Michele Magis i logopedę, Gabrielle Tytgat z brukselskiego Centrum dla Dzieci Niepełnosprawnych Ruchowo „La Famille”. Jest on kombinacją belgijskiego języka migowego oraz brytyjskiego systemu komunikowania się Makaton. Dedykowany jest osobom z niepełnosprawnością ruchową, szczególnie z mózgowym porażeniem dziecięcym. System uwzględnia zatem ograniczenia ruchowe i bazuje na podstawowych wzorcach ruchowych, wymaganych podczas gestykulacji a jednocześnie nie wymaga precyzyjnych ruchów dłoni i ręki. Wykonując gest, osoba może wspomóc się drugą ręką. Gesty wykonywane obiema rękami pozwalają na zachowanie linii środkowej ciała.

201 Benisz M., Komunikacja przez dotyk – głuchoniewidomi. W: Bleszyński J.J. (red) Alternatywne i wspomagające metody komunikacji. Kraków: Wydawnictwo Impuls, 2006.

202 Szczepankowski B., Język migowy i system językowo-migowy. W: Bleszyński J.J. (red) Alternatywne i wspomagające metody komunikacji. Kraków: Wydawnictwo Impuls, 2006.

Słownik Coghamo liczy sobie zaledwie 106 gestów, dla zachowania czytelności. Dotyczą one najważniejszych i najczęściej używanych w życiu codziennym pojęć. Gesty różnią się od siebie na tyle, by nawet nieprecyzyjnie wykonane, został prawidłowo odczytany. Komunikacji w systemie Coghamo, jak każdemu innemu językowi alternatywnemu, towarzyszy mowa czynna. Rozmówca powinien pytać, czy w prawidłowy sposób zinterpretował wypowiedź. System często jest wzbogacany o własne, wymyślone, gesty użytkownika. Rozmowa w systemie Coghamo wymaga opanowania zestawu gestów przez obie strony dialogu²⁰³.

System manualno-graficzny Makaton

System łączy w sobie zarówno komunikację przy pomocy gestu, jak i formy graficznej, którym towarzyszy komentarz werbalny. Został opracowany w Wielkiej Brytanii przez logopedę i psychiatrę Margaret Walker. Polskiej adaptacji systemu dokonała dr Bogusława Kaczmarek. Początkowo słownik obejmował 400 znaków. Obecnie istnieje 350 znaków, tworzących Słownictwo Podstawowe, które stanowi fundament metody. Pojęcia posegregowane są w serie poziomów od 1 do 8, plus 9 poziom stanowiący zbiór pojęć zróżnicowanych kulturowo. Słownictwo Podstawowe uzupełnione jest Słownictwem Dodatkowym, na które składa się 7 000 pojęć uporządkowanych tematycznie. Użytkownicy Makatonu, korzystają z jednego bądź drugiego słownika w zależności od wieku, doświadczeń życiowych, czy poziomu intelektualnego. Polskie gesty Makatonu bazują na znakach migowych Polskiego Języka Migowego. Dla potrzeb osób z niepełnosprawnością intelektualną zostały zmodyfikowane lub zamienione na znaki mniej skomplikowane. Kolejność wypowiedzianych w Makatonie słów odpowiada kolejności wypowiedzianych słów języka mówionego. Graficzna forma komunikacji systemem Makatonu występuje w postaci prostych, czarno-białych rysunków liniowych, zaprojektowanych w taki sposób, by można je było narysować odręcznie. Symbole graficzne, w przeciwieństwie do gestu, są uniwersalne dla wszystkich krajów. Wyjątek stanowią reprezentacje przedmiotów charakterystycznych dla danego kraju. Ponadto istnieją tu pewne klasyfikacje, np. wszystkie symbole oznaczające relacje rodzinne wykorzystują koło, znaki odnoszące się do ilości – trójkąt, symbole związane z pytaniem – znak zapytania, znaki dotyczące czasu – linię pionową²⁰⁴.

203 Cichocka-Segiet K., Alternatywne i wspomagające metody komunikacji (AAC). Kompetencja językowa i komunikacja osób niemówiących – przegląd systemów. W: Wlazło, M. Żółkowska, T. (red) Edukacja i rehabilitacja osób niepełnosprawnych oblicza terapii. Pedagogika Specjalna – koncepcje i rzeczywistość. Tom IX. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Minerva, 2013.

204 Kaczmarek B.B., Wspomaganie mowy gestem, symbolem, słowem – metodą Makaton. W: Przebinda E., Pilch A. (red) Gestem-Obrazem-Słowem. Materiały z III Krajowej Konferencji porozumiewania się. Kraków: Wydawnictwo Stowarzyszenie „Mówić bez Słów”, 2005.

Ad 3.

System znaków graficznych wymaga od użytkowników korzystania z pomocy komunikacyjnych, począwszy od pojedynczych symboli i prostych tablic, kończąc na podręcznikach, urządzeniach technicznych i zaawansowanych technologiach komputerowych.

System Blissa

Jest to pomoc opracowana na bazie języka chińskiego, mająca pierwotnie służyć ułatwieniu międzynarodowych kontaktów dyplomatycznych. Symbole Blissa stanowią formę pisma logograficznego i ideograficznego, co oznacza, że nie tworzą one kombinacji liter. System po raz pierwszy został wykorzystany w Toronto jako narzędzie komunikacji z niemówiącymi dziećmi z zaburzeniami ruchowymi. Słownik Blissa składa się z 3000 znaków podstawowych, reprezentujących 6000 słów. Znaki podstawowe tworzą kombinacje, nadając im nowe znaczenia, w zależności od potrzeb użytkownika, np. budynek + uczucie = dom rodzinny, krzesło + woda = toaleta²⁰⁵. Poza symbolami oznaczającymi słowa, istnieje grupa oznaczeń tworzących końcówki gramatyczne, części mowy, liczbę mnogą, przeczenia itd. Zdania tworzą ciągi wskazywanych przez użytkownika symboli. System Blissa jest dość zaawansowany pod względem językowym i przeznaczony jest raczej dla osób o wyższym potencjale intelektualnym. Dość dobrze sprawdza się w przypadku osób z mózgowym porażeniem dziecięcym, pozostającym w normie intelektualnej²⁰⁶.

System PCS

System graficzny stworzony w Stanach Zjednoczonych przez logopedę Roxie Johnson, która opracowała i wydała symbole w postaci książki, nazywając je Picture Communication Symbols. System zawiera ponad 3000 symboli uporządkowanych według określonych kategorii: ludzie, czasowniki, symbole opisowe, jedzenie, czas wolny, rzeczowniki, inne. Każdy obrazek opatrzony jest odpowiednim komentarzem słownym, znajdującym się nad symbolem. Obrazki przedstawiają zarówno konkretne przedmioty jak i często używane zwroty, a także różne części mowy i zdania. System PCS dostępny jest w postaci:

205 Tetzchner S. Von, Martinsen H., Wprowadzenie do wspomagających i alternatywnych sposobów porozumiewania się. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenie „Mówić bez Słów”, 2002

206 Cichocka-Segiet K., Alternatywne i wspomagające metody komunikacji (AAC). Kompetencja językowa i komunikacja osób niemówiących – przegląd systemów. W: Wlazło, M. Żółkowska, T. (red) Edukacja i rehabilitacja osób niepełnosprawnych oblicza terapii. Pedagogika Specjalna – koncepcje i rzeczywistość. Tom IX. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Minerva, 2013

- książki *The Picture Communication Symbols Book*, zawierającej ponad 3000 czarno-białych symboli w wersji angielskiej;
- zestawu samoprzylepnych naklejek *Full-color 3.4 PCS Stickers* zawierającego 408 najczęściej używanych symboli kolorowych w wersji angielskiej;
- oprogramowania *Broadmaker*, stanowiącego najbogatsze źródło symboli PCS.

Polska wersja znaków PCS została wzbogacona w typowo polskie znaki: polskie potrawy, wizerunki sławnych Polaków, święta, gry sportowe, pieniądze, itp.²⁰⁷

Piktogramy

Metoda obrazkowa *Pictogram Ideogram Communication (PIC)* powstała w Kanadzie i rozpowszechniła się szczególnie w krajach skandynawskich, gdzie wyparła system *Blissa*. Sprawdza się ona szczególnie w pracy z osobami z niepełnosprawnością intelektualną z uwagi na prostotę formy i ograniczony słownik. Obrazek to zazwyczaj biała ilustracja na czarnym tle, opatrzona białym podpisem u góry. Każdy obrazek ma kształt kwadratu o wymiarach 10x10cm, wykonany jest z kartonu i, dla utrwalenia, zalaminowany. Słownik PIC obejmuje około 1300 znaków, stanowiących konkretne przedmioty, osoby, czynności, a także cechy przedmiotów, czas, stosunki przestrzenne i ilościowe. Zaletą tej metody jest spora czytelność obrazków ze względu na kontrast i niewielką liczbę szczegółów. Może być wykorzystywany do komunikacji z osobami z zaburzeniami percepcji wzrokowej, a także osób z autyzmem²⁰⁸.

Pod koniec przeglądu metod stosowanych jako pomoce komunikacyjne, warto wspomnieć o jeszcze jednej metodzie - *Ułatwionej Komunikacji*. Jest to dość kontrowersyjna metoda pracy głównie z osobami autystycznymi. Część badaczy tematu podaje w wątpliwość jej skuteczność i autentyczność. Metoda polega na wspomaganiu przez terapeutę/facylitatora umiejętności wypowiedzenia się osoby z zaburzeniami komunikacji werbalnej. Wspomaganie polega na podtrzymywaniu za przedramię, łokieć lub nadgarstek mówiącego podczas wskazywania liter na specjalnej tablicy do ułatwionej komunikacji, klawiatury komputera lub symulatora elektronicznego. Głównym zarzutem, kierowanym pod adresem tej metody jest nadinterpretacja intencji komunikacyjnych wspomaganego i wątpliwości co do autorstwa treści²⁰⁹.

207 Kaniecka K., *Picture Communication Symbols*. W: Bleszyński J.J. (red) *Alternatywne i wspomagające metody komunikacji*. Kraków: Wydawnictwo Impuls, 2006.

208 Cichońka-Segiet K., *Alternatywne i wspomagające metody komunikacji (AAC). Kompetencja językowa i komunikacja osób niemówiących - przegląd systemów*. W: Wlazło, M. Żółkowska, T. (red) *Edukacja i rehabilitacja osób niepełnosprawnych oblicza terapii. Pedagogika Specjalna – koncepcje i rzeczywistość*. Tom IX. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Minierwa, 2013.

209 Bleszyński J.J., *Wykorzystanie metody Ułatwionej Komunikacji*. W: Bleszyński J.J. (red) *Alternatywne i wspomagające metody komunikacji*. Kraków: Wydawnictwo Impuls, 2006.

Większość użytkowników wspomagających i alternatywnych metod komunikacji korzysta z tzw. pomocy komunikacyjnych. Terminem tym określa się wszelkie pomoce sprzyjające efektywnej wymianie informacji. Należą do nich tablice ze znakami wspomnianych w rozdziale systemów graficznych, urządzenia o mniej lub bardziej skomplikowanej technologii, wskaźniki świetlne, ruchome, wysięgniki montowane na głowach. Postęp techniki uczynił jednym z najlepszych i najczęściej używanych pomocy komunikacyjnych - komputer. Powstają zarówno oprogramowania służące ułatwionej komunikacji, jak i same komputery, których konstrukcja ułatwia korzystanie z nich osobom z ograniczeniami percepcyjnymi. Jednym z istotniejszych udogodnień, wykorzystujących technologię komputerową, jest wprowadzenie tzw. sztucznej mowy. Istnieją dwie jej podstawowe formy: syntetyczna i cyfrowa. Pierwsza obejmuje zbiór zasad dotyczących przekształcania kombinacji liter w dźwięki mowy. Może ona wyrazić wszystko, co użytkownik chce powiedzieć, pod warunkiem, że potrafi stosunkowo szybko pisać na klawiaturze. Drugi rodzaj mowy sztucznej - mowa cyfrowa, jest zarejestrowana za pomocą „Sound sampler” i przechowywana w pamięci komputera. Sound sampler przetwarza fale dźwiękowe na zapis cyfrowy. Mowa przechowywana w takiej formie zapisu jest podobna do tej nagranej na magnetofon, ale dla znalezienia potrzebnego słowa nie trzeba przewijać taśmy²¹⁰.

Na rynek wprowadzono różne rodzaje klawiatury komputerowej, niekiedy ze specjalnymi funkcjami oraz wielkością dostosowaną do możliwości odbiorcy.

Oto kilka przykładów współczesnych pomocy komunikacyjnych:

- Tech Touch. Komputer wyposażony w system Windows oraz ekran dotykowy. Jego masywna konstrukcja sprawia, że urządzenie jest wytrzymałe na wstrząsy i uderzenia. Istnieje możliwość zamontowania go do wózka inwalidzkiego. Przeznaczony dla osób z zaburzeniami koordynacji wzrokowo-ruchowej, ruchowymi i wzrokowymi.
- Big Track. Myszka przeznaczona dla osób z zaburzeniami ruchu. Można ją obsługiwać całą dłońią, nadgarstkiem lub stopą. Mysz zaopatrzona jest w dwa duże przyciski i kulę do obsługi kursora.
- Klawiatura Malton. To specjalna klawiatura służąca do pisania za pomocą głowy i ust.

210 Tetzchner S. Von, Martinsen H., Wprowadzenie do wspomagających i alternatywnych sposobów porozumiewania się. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenie „Mówić bez Słów”, 2002

- C12+CEye, PCEye oraz EyeTech TM4 to przykłady urządzeń z podłączonymi kamerami monitorującymi ruchy gałek ocznych. Dedykowane są osobom z zaniemni, mózgowym porażeniem dziecięcym, które są w stanie kontrolować ruchy gałek ocznych²¹¹.

Przykładowe programy komputerowe służące jako narzędzie ułatwionej komunikacji:

- Bliss for Widows. Jest to pakiet komputerowy stanowiący zestaw sześciu modułów do pracy systemem Blissa. Symbol Editor - służy do modyfikacji istniejących symboli; Dokument Maker – umożliwia projektowanie i budowanie dokumentów oraz pisanie testów z wykorzystaniem znaków Blissa; Export Program – przygotowuje test do przenoszenia do innych programów; Paper Chart Marker – służy budowaniu tablic komunikacyjnych odpowiednio do potrzeb użytkowników; Personal Communicator – ułatwia porozumiewanie przez wykorzystywanie słów pochodzących z języka ojczystego; Vocabulary Maker – stanowi bazę słownikową symboli Blissa²¹²
- The Gird 2 jest programem umożliwiającym komunikację przez komputer osobom z niepełnosprawnością zarówno fizyczną jak i intelektualną. Wykorzystuje syntezator mowy do czytania testu i obsługi komputera²¹³
- Boardmaker & Speaking Dynamically Pro to program wspierający komunikację alternatywną. Służy do tworzenia interaktywnych plansz komunikacyjnych, z możliwością ich wydruku i wykorzystania przy użyciu komputera. Aplikacja ta współpracuje z syntezatorem mowy, dzięki czemu treści mogą być odczytywane głosowo.²¹⁴
- Program Mówik przeznaczony jest do komunikacji z osobami z mózgowym porażeniem dziecięcym, zespołem Downa, afazją, autyzmem, po wylewach, wypadkach, guzach mózgu. Opracowany do stosowania na takich urządzeniach jak smartfony czy tablety z oprogramowaniem Android. Mówik, podobnie jak poprzednio opisywany program, wykorzystuje w pracy syntezator mowy, który tłumaczy na język mówiony, dotykane na ekranie symbole. Program ma w swojej

211 Zielińska J., Komputer w komunikacji alternatywnej. Korzyści wynikające z wykorzystania komputera w komunikacji alternatywnej. W: Bleszyński, J.J. Baczała, D. (red) Metody komunikacji alternatywnych i wspomagających - wybrane zagadnienia. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014.

212 Lechowicz A., Wybrane możliwości zastosowania programu Bliss for Windows w pracy z dzieckiem niepełnosprawnym ruchowo ze specjalnymi potrzebami w zakresie porozumiewania się. W: Loebl, W. Szwiec, J. Szczawiński, P. (red) III Regionalna Konferencja Krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Wspomagające sposoby porozumiewania się. Wykłady i warsztaty. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenie „Mówić bez Słów”, 2001.

213 Zielińska J., Komputer w komunikacji alternatywnej. Korzyści wynikające z wykorzystania komputera w komunikacji alternatywnej. W: Bleszyński, J.J. Baczała, D. (red) Metody komunikacji alternatywnych i wspomagających - wybrane zagadnienia. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014.

214 Szczegółowe informacje na temat programu można znaleźć na stronie www.harpo.com.pl

bazie około 6 000 słów, pozwala jednak na dodawanie słów i znaków z innych systemów komunikacji jak PCS, Piktogramy czy Bliss a także na tworzenie własnych symboli. Tablice z symbolami są pogrupowane na kategorie np. emocje, jedzenie i picie. Wielkość i liczba znaków na ekranie dostosowana jest do indywidualnych potrzeb użytkownika. Zaletą programu jest jego poręczność. Zainstalowanie go na tablecie czy smartfonie umożliwia dostępność i możliwość korzystania w zasadzie bez ograniczeń.

Aby komunikacja mogła przebiegać sprawnie i efektywnie, poza odpowiednim doбором narzędzia komunikacyjnego, należy zadbać o warunki, w jakich ma przebiegać rozmowa. Należy zatem zwrócić uwagę na:

- wyposażenie pomieszczenia; sala powinna być wyposażona w komputer, mogący służyć jako pomoc komunikacyjna,
- ograniczenie ilości dystraktorów; osoby z niepełnosprawnością intelektualną ujawniają dużą podatność na rozkojarzenie i czasem nieistotny pozornie element wystroju pomieszczenia, może spowodować rozproszenie uwagi i zaburzyć przebieg rozmowy,
- źródło światła; intensywne, punktowe źródło światła może stać się bodźcem do często współwystępujących w niepełnosprawności psychofizycznej napadów padaczki,
- ograniczenie przestrzeni; niektóre osoby z niepełnosprawnością intelektualną cierpią na lęki czy fobie; jedną z nich może być lęk przed zamkniętym pomieszczeniem, szczególnie w sytuacji dla nich nieznannej i stresującej; należy wówczas zezwolić na pozostawienie pomieszczenia otwartego.

Świadomość potrzeb komunikacyjnych znalazła swoje odzwierciedlenie w coraz to nowych formach i metodach komunikacji alternatywnej i wspomagającej. Dziś osoby z niepełnosprawnościami mogą dobrać najwłaściwszą dla siebie metodę porozumiewania się, by zwiększyć swoje szanse w pełnym uczestnictwie w życiu społecznym.

Barbara Ewa Abramowska

4 Tekst łatwy do czytania i zrozumienia

Ostatnie ćwierć wieku przyniosło niespotykany dotąd w historii ludzkości postęp w obszarze komunikowania się, dotyczący techniki i technologii, zwłaszcza w zakresie szybkości przekazywania informacji. Ponadto, zjawisko błyskawicznego komunikowania się na odległość dotyczy nie tylko wybranych grup społecznych, jak wielokrotnie w historii nowych idei i technik bywało (tu: naukowców, specjalistów do spraw informacji, pracowników mediów), ale stało się powszechne i dostępne dla wszystkich ludzi.

Osoby z problemami w komunikowaniu się stały się zarówno beneficjentami tego postępu, jak i jego ofiarami. Wykorzystanie sprzętu i technik informatycznych w alternatywnych i wspomagających metodach komunikacji (patrz: podrozdział poprzedni) jest coraz szersze, coraz bardziej kompleksowe i przynosi autentyczny rozwój osób z nich korzystających. Natomiast umiejętności niezbędne do obsługi komputerów, laptopów, smartfonów wymagają wiedzy, której zdobycie może wykluczać z grupy ich użytkowników osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Może, i wyklucza, ale nie wszystkich. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną są tak zróżnicowaną grupą społeczną, że nie można jednoznacznie określić ich kompetencji komunikacyjnych zbiorczo. Każda osoba ma indywidualny potencjał, na który nakłada się osobiście zdobywane doświadczenie i wiedza oraz wpływ otoczenia, w którym żyje (rodzina, placówka, do której uczęszcza lub miejsce pracy, zainteresowania, które realizuje itp.). Część dorosłych osób, których diagnoza - orzeczenie o niepełnosprawności mówi o umiarkowanym lub znacznym stopniu niepełnosprawności intelektualnej, potrafi czytać i pisać. Jest to zazwyczaj efekt ich stałej i wyężonej pracy nad podtrzymywaniem tych umiejętności po zakończeniu nauki szkolnej. Natomiast zrozumienie czytanego tekstu może przynosić trudności znacznie większe niż u tzw. przeciętnego członka naszego społeczeństwa.

Terminologia specjalistycznych tekstów – np. prawnych czy informatycznych jest nieznaną i niezrozumiałą zwykle dla większości nieprofesjonalistów. Jednak osoby w pełni sprawne intelektualnie potrafią sobie z tym radzić: mogą dotrzeć do definicji, do opisów popularnonaukowych, do przykładów, mogą zapytać przyjaciela, który jest informatykiem lub prawnikiem. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie mają takich przyjaciół.

Z problemem udostępniania tekstów osobom z trudnościami w czytaniu i rozumieniu spróbowano zmierzyć się poprzez opisanie i wystandaryzowanie formatu nazwanego tekstem **łatwym do czytania i zrozumienia** - ang. *easy to read & understand*, przeznaczonego do zapisywania treści dowolnej informacji. Inclusion Europe, europejska organizacja parasolowa zrzeszająca krajowe stowarzyszenia osób z niepełnosprawnością intelektualną i działających na ich rzecz (do której należy PSOUU od ponad 40. lat), opracowała w 2009 roku standardy tekstu łatwego czytania i rozumienia. Był to efekt międzynarodowego projektu „Ścieżki edukacji dorosłych dla ludzi z niepełnosprawnością intelektualną” („*Pathways to adult education for people with intellectual disabilities*”), w którym uczestniczyły organizacje z 8 krajów europejskich. W Polsce, w kilka miesięcy po wydaniu oryginalnych publikacji, ukazało się tłumaczenie broszury pt. „Informacja dla wszystkich. Europejskie standardy przygotowania tekstu łatwego do czytania i zrozumienia”²¹⁵. Standardy w języku polskim ułatwiły pracę osobom zajmującym się tą działalnością i trochę spopularyzowały metodę, nie stanowiły jednak całkowitej nowości w środowisku. Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym publikowało teksty łatwe do czytania jako artykuły w kwartalniku „Społeczeństwo dla Wszystkich” już od początku 2002 roku²¹⁶ (czyli 5 lat przed tym, jak prawo do dostępu do informacji i komunikacji zawarł Artykuł 9 Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawach osób z niepełnosprawnościami). W kolejnych latach ukazało się i ukazuje nadal wiele broszur, ulotek i artykułów w tym formacie, zawierających często informacje ważne dla środowiska osób z niepełnosprawnością intelektualną, a nawet bardzo ważne, jak np. tłumaczenie z języka angielskiego streszczenia Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami. PSOUU opublikowało też wydanie drugie „Informacji dla wszystkich” oraz tłumaczenie pozostałych 3 poradników, powstałych w efekcie wspomnianego projektu Inclusion Europe:

- „Nie piszcie nic dla nas bez nas! Angażowanie osób z niepełnosprawnością intelektualną w opracowywanie tekstów łatwych do czytania”²¹⁷,
- „Kształcenie profesjonalistów zajmujących się edukacją ustawiczną. Wskazówki dla prowadzących szkolenia, jak tworzyć teksty łatwe do czytania i zrozumienia”²¹⁸
- „Proste nauczanie. Wskazówki dla osób zajmujących się edukacją ustawiczną do zwiększania dostępności prowadzonych szkoleń”²¹⁹.

215 Publikacja została wydana przez Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Osób Niepełnosprawnych i jest dostępna pod adresem: <http://www.niepelnosprawni.gov.pl/publikacje/projektowanie-universalne/>

216 Społeczeństwo dla Wszystkich nr 1(7), marzec 2002, <http://www.psouu.org.pl/sites/default/files/publikacje/sdw7.pdf>

217 http://www.psouu.org.pl/sites/default/files/publikacje/Nie%20piszcie%20nic%20o%20nas%20bez%20nas%20-%20internet_0.pdf

218 http://www.psouu.org.pl/sites/default/files/publikacje/Kszaltcenie%20profesjonalistow%20-%20internet_0.pdf

219 http://www.psouu.org.pl/sites/default/files/publikacje/Proste%20nauczanie%20-%20internet_0.pdf


Tytuł pierwszej z wymienionych broszur jest kwintesencją celu działalności polegającej na opracowywaniu tekstów łatwych do czytania i zrozumienia, zarówno nowych pozycji, jak i streszczeń informacji i dokumentów istniejących. „Nie piszcie nic dla nas bez nas!” – to pierwsza i podstawowa zasada dotycząca tworzenia tekstów łatwych: osoby z niepełnosprawnością intelektualną muszą zapoznać się z projektem tekstu przed jego opublikowaniem, wysłaniem, przekazaniem i przedstawić autorowi lub redaktorowi swoje uwagi dotyczące zrozumiałości i dostępności. Autor ma moralny obowiązek przyjąć te uwagi i zastosować.


Opracowanie istniejącego tekstu w formacie łatwym do czytania i zrozumienia (streszczenia)

Trzeba mieć świadomość, że tekst łatwy do czytania tworzy się zupełnie inaczej niż np. umożliwiając zapoznanie się z treścią dokumentu przez osoby niewidome - zapisanie tekstu w alfabecie Braille'a, litera po literze, zgodnie z oryginałem. Osoba udostępniająca tekst źródłowy - poprzez opracowanie tekstu łatwego - musi wybrać z treści najważniejsze, kluczowe informacje i zapisać je w sposób najlepiej dostosowany do percepcji osób mających problemy z rozumieniem. Oczywiście rodzi to możliwość względnie subiektywnego wyboru, skupienia się przez redaktora na jednych tematach, z pominięciem innych. Może się okazać, że kilka osób dokonujących uproszczenia tego samego tekstu, pracujących równolegle, dokona nieco innego wyboru treści ważnych, nieco inaczej rozłoży akcenty. Jednak jest to problem marginalny, właściwie nie występujący przy udostępnianiu np. tekstów prawnych.

Przykład:

Poniżej zestawiono źródłową treść Artykułu 13 Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami z tekstem łatwym do czytania i zrozumienia.

Artykuł 13 Dostęp do wymiaru sprawiedliwości		
<p>1. Państwa Strony zapewnią osobom z niepełnosprawnościami, na zasadzie równości z innymi osobami, skuteczny dostęp do wymiaru sprawiedliwości, w tym poprzez wprowadzenie dostosowań proceduralnych i dostosowań odpowiednich do ich wieku, w celu ułatwienia skutecznego udziału, bezpośrednio lub pośrednio, zwłaszcza jako świadków, we wszelkich postępowaniach prawnych, w tym na etapie śledztwa i innych form postępowania przygotowawczego.</p>	<p>Osoby z niepełnosprawnościami powinny mieć takie same prawo jak wszyscy inni by pójść do sądu, do poskarżenia się w sądzie na inną osobę lub do wzięcia udziału w rozprawie sądowej.</p>	

Artykuł 13 Dostęp do wymiaru sprawiedliwości		
<p>2. Aby wesprzeć gwarancje skutecznego dostępu osób z niepełnosprawnościami do wymiaru sprawiedliwości, na zasadzie równości z innymi osobami, Państwa Strony będą popierać odpowiednie szkolenia osób pracujących w wymiarze sprawiedliwości, w tym w policji i więziennictwie.</p>	<p>Osoby z niepełnosprawnością intelektualną powinny otrzymywać szczególne wsparcie w realizacji tych praw.</p> <p>Państwa powinny przeprowadzić odpowiednie szkolenia dla sądów, policji i pracowników więzień.</p>	

Należy uznać, że wszystkie ważne zapisy artykułu, które dotyczą bezpośrednio odbiorcy tekstu łatwego, czyli osoby z niepełnosprawnością intelektualną, znalazły się w streszczeniu.

Tworzenie nowego tekstu w formacie łatwym do czytania i zrozumienia

Tworzenie nowego tekstu łatwego wymaga takich samych umiejętności, jak przy opracowywaniu streszczenia tekstu istniejącego. Do tych umiejętności należy jedynie dodać nadzieję, że zawartość publikacji jest odpowiedzią na faktyczne potrzeby odbiorców. Należy również pamiętać o konieczności uwzględnienia uwag po sprawdzeniu dostępności tekstu przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną.

Najważniejszą przy tworzeniu nowego tekstu jest sformułowana w europejskich standardach zasada: **Nie podawaj więcej informacji niż potrzeba, aby ludzie zrozumieli twój punkt widzenia.**

O standardach

Tekst łatwy do czytania i zrozumienia powinien odpowiadać co najmniej następującym podstawowym standardom:

- 1) zdania w tekście są krótkie, najlepiej proste, nigdy - wielokrotnie złożone,
- 2) tekst jest podzielony na mniejsze, w miarę możliwości równe akapity, które są odpowiednio ilustrowane,
- 3) należy używać słów powszechnie znanych; trudne wyrażenia należy wyjaśniać przy pierwszym ich użyciu,

- 4) na określenie tych samych rzeczy/pojęć należy w jednym tekście używać zawsze tego samego określenia,
- 5) ostrożnie należy używać zaimków, lepiej powtarzać imię/nazwę,
- 6) dobrze jest powtarzać kilkakrotnie ważne informacje,
- 7) nie stosuje się przypisów; potrzebne wyjaśnienia zamieszcza się w tekście,
- 8) nie używa się skrótów (itd., lp., np.) i skrótowców (PCK = pe-ce-ka, PZU = pe-zet-u),
- 9) bardzo ostrożnie używa się liczb, zwłaszcza dużych; lepiej zastąpić je określeniami „dużo”, „wiele”,
- 10) czarny druk jest na białym tle (lub ewentualnie na innym kontrastowym, na przykład jaskrawożółtym; ewentualne tło - poddruk - nie może mieć deseni, być np. fotografią),
- 11) czcionka (font) druku jest bezszeryfowa, np. Arial lub Tahoma; nigdy nie używa się czcionki szeryfowej typu Times New Roman czy Garamond,
- 12) nie używa się kursywy,
- 13) czcionka ma rozmiar co najmniej 14 punktów,
- 14) stosuje się większe odstępy między wierszami (interlinię),
- 15) czcionka nie jest ściśnięta (nie są zmniejszone odstępy pomiędzy literami),
- 16) nie pisze się całych wyrazów WIELKIMI LITERAMI,
- 17) nie stosuje się podkreśleń,
- 18) dla podkreślenia ważności informacji należy stosować **pogrubienia wyrazów** (bold),
- 19) każde nowe zdanie zaczyna się w nowym wierszu,
- 20) nie przenosi się wyrazów,
- 21) nie justuje się tekstu.

W tekście łatwym do czytania, dla ułatwienia rozumienia, przy każdym akapicie zamieszcza się zdjęcia lub rysunki, lub piktogramy (symbole), odpowiednie do treści akapitu. Należy dążyć do ilustrowania w ten sam sposób całego dokumentu czy publikacji. Także, konsekwentnie używać tej samej ilustracji dla zobrazowania tej samej sprawy, sytuacji, rzeczy, opisywanej w jednym dokumencie.

Przy ilustrowaniu tekstu rysunkami, trzeba pamiętać o tym, kto jest jego odbiorcą i nie używać np. obrazków dla dzieci w tekstach dla osób dorosłych. Stosując do zilustrowania treści fotografie, powinno się zamieszczać wyłącznie zdjęcia wyraźne i przejrzyste, nie przeładowane detalami.

Informacja elektroniczna, audio i wideo w formacie łatwym do zrozumienia

Informacja elektroniczna, czyli tworzona przy pomocy komputera i zapisywana w komputerze, na nośnikach zewnętrznych (CD, pendrive) albo w internecie, wymaga stosowania takich samych zasad, jak w przypadku tekstu publikowanego w wersji papierowej. Dla osób z trudnościami w czytaniu i rozumieniu, korzystających z internetu, przydatne są programy czytające tekst oraz zamieszczanie krótkich filmów, w których ktoś czyta i objaśnia tekst z danej strony.

W publikacji „Informacja dla wszystkich”²²⁰ znajdują się również informacje dotyczące tworzenia dostępnych stron internetowych, poruszania się po stronie, korzystania z linków, tworzenia dostępnych płyt CD, a także porady dotyczące tworzenia filmów łatwych do zrozumienia oraz wskazówki do tworzenia dostępnej informacji audio.

Informacje końcowe

Chociaż format tekstu łatwego do czytania i zrozumienia został opracowany z myślą o osobach z niepełnosprawnością intelektualną, nie są oni jedynymi jego faktycznymi odbiorcami. Wieloletnia praktyka wydawnicza dowodzi, że korzystają z nich także:

- osoby z trudnościami w czytaniu z innych przyczyn niż niepełnosprawność intelektualna;
- osoby, dla których język polski nie był pierwszym językiem (np. emigranci, ale też osoby głuche posługujące się językiem migowym);
- osoby słabo wykształcone, mało czytające;
- osoby z innymi niepełnosprawnościami - z uwagi na szatę graficzną (duża czcionka, większa interlinia) - zwłaszcza osoby słabowidzące.



Zgodnie z europejskimi standardami, tekst łatwy powinien być oparty logotypem²²¹, przedstawiającym człowieka czytającego i pokazującego gest Ok!

220 <http://www.psouu.org.pl/sites/default/files/publikacje/Informacja%20dla%20wszystkich%20-%20internet.pdf>

221 Zasady używania logotypu zamieszczone są na stronie internetowej Inclusion Europe:
<http://www.inclusion-europe.com/etr/en/european-logo>

O autorach

dr Monika Zima-Parjaszewska

Prawniczka.

Adiunkt w Akademii Pedagogiki Specjalnej w Warszawie, kierowniczka Pracowni Prawa i Kryminologii. Wiceprezeska Zarządu Głównego Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym.

Współprzewodnicząca Komisji Ekspertów ds. Osób z Niepełnosprawnością przy Rzeczniku Praw Obywatelskich.

Jej zainteresowania naukowe dotyczą: Konstytucyjnego statusu osoby z niepełnosprawnością intelektualną (wolności i prawa człowieka w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną); Ubezważnienia jako ograniczenia wolności i praw konstytucyjnych (zdolność do czynności prawnych i wspierane podejmowanie decyzji); Zasady równości i niedyskryminacji (dyskryminacja, prawo antydyskryminacyjne).

Autorka ekspertyz i raportów dotyczących osób z niepełnosprawnościami. Kierownik naukowy projektu badawczego „Przemoc wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną w Polsce.” Współautorka Społecznego Raportu Alternatywnego z realizacji Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawach osób z niepełnosprawnościami, wspieranego przez ponad 50 organizacji pozarządowych w Polsce, opracowanego w celu złożenia w 2015 roku w ONZ.

dr Agnieszka Wołowicz-Ruszkowska

Pedagog specjalny, psycholog, doktor nauk humanistycznych.

Adiunkt w Instytucie Pedagogiki Specjalnej Akademii Pedagogiki Specjalnej w Warszawie

Współpracowniczka Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka. Ekspertka wielu organizacji pozarządowych, w tym Polskiego Forum Osób Niepełnosprawnych.

Członkini Special Interest Research Group on Parents and Parenting with Intellectual Disabilities, IASSIDD.

Autorka wielu publikacji dotyczących osób z niepełnosprawnościami (m.in. „Zanikanie? Trajektorie tożsamości kobiet z niepełnosprawnością”), w tym osób z niepełnosprawnością intelektualną, m.in. „Jakość życia rodzin z dzieckiem z niepełnosprawnością intelektualną”; „Wpływ ruchu rodziców osób z niepełnosprawnością intelektualną na rozwój nauki i życie społeczne”; „Family Quality of Life of Polish Families with a Member with Intellectual Disability”.

Autorka ekspertyz i raportów dotyczących osób z niepełnosprawnościami. Uczestniczka projektów badawczych międzynarodowych oraz krajowych, m.in.: Respektowanie autonomii osób z niepełnosprawnością intelektualną w placówkach stałego pobytu, Rodzinne mapy niepełnosprawności, Wpływ ruchu rodziców osób z niepełnosprawnością intelektualną na rozwój nauki i życie społeczne.

dr Krzysztof Kurowski

Absolwent Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego zarówno na kierunku administracji (2007), jak i prawo (2011). W 2012 roku uzyskał stopień naukowy doktora nauk prawnych. Specjalista w zakresie prawa konstytucyjnego oraz praw człowieka.

Zawodowo i naukowo zajmuje się problematyką dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność oraz regulacji prawnych w zakresie niepełnosprawności. Autor wielu publikacji i analiz poświęconych tej tematyce m.in. monografii „Wolności i prawa człowieka i obywatela z perspektywy osób z niepełnosprawnościami” (2014), pierwszej w polskiej doktrynie pozycji poświęconej kompleksowo temu zagadnieniu. Redaktor naukowy „Studium nad potrzebą ratyfikacji przez Rzeczpospolitą Polską Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych” (2010).

Pracownik Zespołu ds. Równego Traktowania i Ochrony Praw Osób z Niepełnosprawnościami Biura Rzecznika Praw Obywatelskich.

Michał Orzechowski

Prawnik Biura Zarządu Głównego Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym. Prowadzi m.in. poradnictwo prawne i warsztaty dla osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Członek grupy roboczej ds. zmian ustawy Prawo o stowarzyszeniach przy Zespole do spraw Rozwiązań Finansowych i Prawnych w zakresie Działalności Społecznej i Obywatelskiej Kancelarii Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Bronisława Komorowskiego.

Współautor opracowania Polskiego Forum Osób Niepełnosprawnych i Fundacji Instytut Rozwoju Regionalnego pt. „Polska droga do Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych”. Autor artykułów dotyczących osób z niepełnosprawnościami publikowanych w kwartalniku Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym „Społeczeństwo dla Wszystkich”; autor serii poradników „Vademecum Prawa” dotyczących prawnych aspektów działania organizacji pozarządowej.

Aleksandra Buchholz

Pedagog specjalny i terapeuta integracji sensorycznej

Absolwentka Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. Na Uniwersytecie Warszawskim ukończyła studia podyplomowe „Rehabilitacja dzieci z dysfunkcjami rozwojowymi”, a w Wyższej Szkole Psychologii Społecznej – „Od badań mózgu do praktyki psychologicznej”. Certyfikat terapeuty SI uzyskała kończąc studium podyplomowe „Teoria integracji sensorycznej w diagnozie i terapii dzieci z dysfunkcjami” w Wyższej Szkole Społeczno-Ekonomicznej.

Jej doświadczenie zawodowe obejmuje pracę zarówno z dorosłymi osobami z różnymi dysfunkcjami psychofizycznymi, jak i z małymi dziećmi z zaburzeniami genetycznymi, mózgowym porażeniem dziecięcym i autyzmem. Zainteresowania naukowe dotyczą rozwoju i interakcji człowieka z niepełnosprawnościami ze środowiskiem, ukierunkowanych na wsparcie w procesie włączenia społecznego oraz uzyskania optymalnych warunków indywidualnego funkcjonowania. Szczególne zainteresowania dotyczą mózgowych uwarunkowań ludzkich zachowań i przyczyn ich odstępstw od szeroko pojętej normy.

Od 1998 roku współpracuje z Polskim Stowarzyszeniem na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym. Od 6 lat jest terapeutą w Ośrodku Wczesnej Interwencji Zarządu Głównego PSOUU.

Poza pracą kliniczną, współprowadziła kursy z zakresu teorii integracji sensorycznej, wykłady na temat zaburzeń rozwojowych osób ze spektrum autyzmu oraz metod wczesnego wspomagania rozwoju. Jest autorką artykułów z zakresu podstaw neuroanatomii w aspekcie procesów sensorycznych (Kwartalnik Integracja Sensoryczna) i artykułów popularno-naukowych w kwartalniku PSOUU „Społeczeństwo dla Wszystkich” oraz w czasopiśmie „Słyszę” Stowarzyszenia „Człowiek - Człowiekowi”.

Dorota Tomaszewska

Pedagog specjalny, pedagog nauczania na odległość

Absolwentka Akademii Pedagogiki Specjalnej w Warszawie; na Uniwersytecie Łódzkim ukończyła studia podyplomowe Distance learning.

Od 1997 roku pracuje w Polskim Stowarzyszeniu na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, najpierw jako instruktor terapii zajęciowej, następnie specjalista ds. self-adwokatury oraz koordynator projektów. W latach 2007 – 2010 współpracowała z Akademią Pedagogiki Specjalnej, prowadząc zajęcia m.in.: „Metodyka wspierania aktywności osób z niepełnosprawnością intelektualną”, „Kształcenie ustawiczne osób z niepełnosprawnością intelektualną”, „Trening umiejętności społecznych”.

Od 2003 roku organizuje w Polsce działania promujące i wdrażające ruch rzecznictwa własnego wśród osób z niepełnosprawnością intelektualną, ich rodziców i profesjonalistów. Współprowadziła wiele szkoleń dla profesjonalistów oraz dla dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną. Jest autorką artykułów w kwartalniku PSOUU „Społeczeństwo dla Wszystkich” oraz cyklu publikacji przeznaczonych dla osób z niepełnosprawnością intelektualną w tekście łatwym do czytania. Jest współautorką m.in. publikacji: „Samodzielne występowanie we własnych sprawach (self-adwokatura) – jak to robić?”, „Niezależne życie. Osoba pełnoletnia niepełnosprawna intelektualnie – dorosły czy dziecko?”, „Scenariusze zajęć dla self-adwokatów”.

Od zawsze działa na rzecz wzmocnienia samostanowienia osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz przestrzegania wobec nich praw człowieka.

Barbara Ewa Abramowska

Absolwentka dziennikarstwa oraz organizacji zarządzania.

Dyrektor Biura Zarządu Głównego Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym; redaktor naczelna kwartalnika „Społeczeństwo dla Wszystkich”.

Członkini Komisji Ekspertów ds. Osób z Niepełnosprawnością przy Rzeczniku Praw Obywatelskich; członkini Społecznej Rady Konsultacyjnej przy Zarządzie Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (kadencji 2013 – 2015).

Uczestniczka seminariów i konferencji dotyczących wpływu mediów na zmianę postrzegania niepełnosprawności. Redaktorka wielu publikacji dotyczących osób z niepełnosprawnością intelektualną, w tym polskiej wersji poradnika „Informacja dla wszystkich. Europejskie standardy przygotowania tekstu łatwego do czytania i zrozumienia” oraz publikacji opracowywanych w tekście łatwym do czytania; autorka artykułów o różnych aspektach życia osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz życia z nimi; autorka książek o historii ruchu rodziców osób z niepełnosprawnością intelektualną w Polsce pt. „Taka dobra historia...” (2003) oraz „Taka dobra historia ... ciąg dalszy” (2013).

Załączniki

Załącznik nr 1**KONWENCJA O PRAWACH OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIAMI**

z dnia 13 grudnia 2006 roku

Preambuła

Państwa Strony niniejszej konwencji,

- (a) przywołując zasady proklamowane w Karcie Narodów Zjednoczonych, które uznają przyrodzoną godność i wartość oraz równe i niezbywalne prawa wszystkich członków rodziny ludzkiej za podstawę wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie,
- (b) uznając, że Narody Zjednoczone, w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz w Międzynarodowych Paktach Praw Człowieka, ogłosiły i uzgodniły, że każdy ma prawo do korzystania ze wszystkich praw i wolności ustanowionych w tych dokumentach, bez względu na jakiegokolwiek różnicę,
- (c) potwierdzając powszechność, niepodzielność, współzależność i powiązanie ze sobą wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności oraz potrzebę zagwarantowania osobom niepełnosprawnym pełnego z nich korzystania, bez dyskryminacji,
- (d) przywołując Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, Międzynarodową konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej, Konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, Konwencję w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania, Konwencję o prawach dziecka oraz Międzynarodową konwencję o ochronie praw wszystkich pracowników migrujących i członków ich rodzin,
- (e) uznając, że niepełnosprawność jest pojęciem ewoluującym i że niepełnosprawność wynika z interakcji między osobami z dysfunkcjami a barierami wynikającymi z postaw ludzkich i środowiskowymi, które utrudniają tym osobom pełny i skuteczny udział w życiu społeczeństwa, na zasadzie równości z innymi osobami,
- (f) uznając znaczenie zasad i wytycznych zawartych w Światowym programie działań na rzecz osób niepełnosprawnych i w Standardowych zasadach wyrównywania szans osób niepełnosprawnych oraz ich wpływ na popieranie, formułowanie i ocenę polityk, planów, programów i działań na szczeblu krajowym, regionalnym i międzynarodowym zmierzających do dalszego wyrównywania szans osób niepełnosprawnych,
- (g) podkreślając znaczenie włączania kwestii niepełnosprawności do odpowiednich strategii zrównoważonego rozwoju, jako ich integralnej części,
- (h) uznając także, że dyskryminacja kogokolwiek ze względu na niepełnosprawność jest pogwałceniem przyrodzonej godności i wartości osoby ludzkiej,
- (i) uznając również różnorodność osób z niepełnosprawnościami,
- (j) uznając potrzebę popierania i ochrony praw człowieka wszystkich osób z niepełnosprawnościami, w tym osób wymagających bardziej intensywnego wsparcia,
- (k) zaniepokojone, że pomimo istnienia różnych rozwiązań i przedsięwzięć, osoby z niepełnosprawnościami w dalszym ciągu napotykają na bariery w udziale w życiu społecznym jako równoprawni członkowie społeczeństwa oraz doświadczają naruszenia praw człowieka we wszystkich częściach świata,
- (l) uznając znaczenie współpracy międzynarodowej na rzecz poprawy warunków życia osób z niepełnosprawnościami w każdym kraju, szczególnie w krajach rozwijających się,

- (m) uznając cenny wkład, obecny i potencjalny, osób z niepełnosprawnościami w ogólny dobrobyt i różnorodność społeczności, w których żyją oraz uznając, że popieranie pełnego korzystania przez osoby z niepełnosprawnościami z praw człowieka i podstawowych wolności, a także pełnego udziału osób z niepełnosprawnościami wzmocni ich poczucie przynależności i przyczyni się do rozwoju ludzkości oraz postępu społecznego i gospodarczego oraz wykorzenia ubóstwa,
- (n) uznając znaczenie dla osób z niepełnosprawnościami ich samodzielności i niezależności, w tym wolności dokonywania wyborów,
- (o) zważywszy, że osoby z niepełnosprawnościami powinny mieć możliwość aktywnego udziału w procesie podejmowania decyzji w zakresie polityki i programów, w tym dotyczących ich bezpośrednio,
- (p) zaniepokojone trudnościami, jakie napotykają osoby z niepełnosprawnościami, które są narażone na wielorakie lub wzmocnione formy dyskryminacji ze względu na przynależność rasową, kolor skóry lub płeć, język, religię, poglądy polityczne lub inne, pochodzenie narodowe, etniczne, autochtoniczne lub społeczne, sytuację majątkową, urodzenie, wiek czy inne okoliczności,
- (q) uznając, że kobiety i dziewczęta z niepełnosprawnościami są często narażone, zarówno w środowisku rodzinnym, jak i poza nim, na większe ryzyko przemocy, naruszania nietykalności osobistej lub znieważania, opuszczenia lub zaniedbywania, znęcania się lub wykorzystywania,
- (r) uznając, że dzieci z niepełnosprawnościami powinny w pełni korzystać ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności, na zasadzie równości z innymi dziećmi oraz przywołując zobowiązania w tym zakresie przyjęte przez Państwa Strony Konwencji o prawach dziecka,
- (s) podkreślając potrzebę uwzględniania perspektywy płci we wszystkich wysiłkach na rzecz popierania pełnego korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności przez osoby z niepełnosprawnościami,
- (t) zwracając uwagę na fakt, że większość osób z niepełnosprawnościami żyje w warunkach ubóstwa i uznając, w związku z tym, pilną potrzebę zajęcia się problemem negatywnego wpływu ubóstwa na osoby z niepełnosprawnościami,
- (u) mając na uwadze fakt, że w celu zapewnienia pełnej ochrony osób z niepełnosprawnościami, w szczególności podczas konfliktów zbrojnych i obcej okupacji, konieczne jest stworzenie warunków pokoju i bezpieczeństwa, w oparciu o pełne poszanowanie celów i zasad zawartych w Karcie Narodów Zjednoczonych oraz przestrzeganie odpowiednich dokumentów dotyczących praw człowieka,
- (v) uznając znaczenie dostępności środowiska fizycznego, społecznego, gospodarczego i kulturalnego, dostępu do opieki zdrowotnej i edukacji oraz do informacji i środków komunikacji celem umożliwienia osobom z niepełnosprawnościami pełnego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności,
- (w) biorąc pod uwagę, że jednostka, mająca obowiązki w stosunku do innych osób i w stosunku do społeczności do której należy, jest zobowiązana dążyć do popierania i przestrzegania praw uznanych w Międzynarodowej Karcie Praw Człowieka,
- (x) wyrażając przekonanie, że rodzina jest naturalną i podstawową komórką społeczeństwa i jest uprawniona do ochrony przez społeczeństwo i państwo, a osoby z niepełnosprawnościami i członkowie ich rodzin powinni otrzymywać niezbędną ochronę i pomoc umożliwiającą rodzinom przyczynianie się do pełnego i równego korzystania z praw przez osoby z niepełnosprawnościami,
- (y) wyrażając przekonanie, że powszechna i całościowa Konwencja międzynarodowa, mająca na celu popieranie oraz ochronę praw i godności osób z niepełnosprawnościami, istotnie przyczyni się do zaradzenia głęboko niekorzystnej sytuacji społecznej osób z niepełnosprawnościami i będzie promować ich udział w sferze obywatelskiej, politycznej, gospodarczej, społecznej i kulturalnej, na zasadach równych szans, zarówno w krajach rozwijających się, jak i rozwiniętych,

uzgodniły, co następuje:

Artykuł 1. Cel.

Celem niniejszej konwencji jest popieranie, ochrona i zapewnienie pełnego i równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności przez wszystkie osoby z niepełnosprawnościami oraz popieranie poszanowania ich przyrodzonej godności.

Do osób z niepełnosprawnościami zalicza się te osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami.

Artykuł 2. Definicje.

W rozumieniu niniejszej konwencji:

„Komunikacja” obejmuje języki, wyświetlanie tekstu, alfabet Braille’a, komunikację przez dotyk, dużą czcionkę, dostępne multimedia, jak i sposoby, środki i formy komunikowania się na piśmie, przy pomocy słuchu, języka uproszczonego, lektora oraz formy wspomagające (augmentatywne) i alternatywne, w tym dostępną technologię informacyjno-komunikacyjną.

„Język” obejmuje język mówiony i język migowy oraz inne formy przekazu niewerbalnego.

„Dyskryminacja ze względu na niepełnosprawność” oznacza jakiegokolwiek różnicowanie, wykluczanie lub ograniczanie ze względu na niepełnosprawność, którego celem lub skutkiem jest naruszenie lub zniweczenie uznania, korzystania z lub wykonywania wszelkich praw człowieka i podstawowych wolności w dziedzinie polityki, gospodarki, społecznej, kulturalnej, obywatelskiej lub w jakiegokolwiek innej, na zasadzie równości z innymi osobami. Obejmuje to wszelkie przejawy dyskryminacji, w tym odmowę racjonalnego usprawnienia.

„Racjonalne dostosowanie” oznacza konieczne i odpowiednie zmiany i dostosowania, nie nakładające nieproporcjonalnego lub nadmiernego obciążenia, jeśli jest to potrzebne w konkretnym przypadku, w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami możliwości korzystania z wszelkich praw człowieka i podstawowych wolności oraz ich wykonywania na zasadzie równości z innymi osobami.

„Uniwersalne projektowanie” oznacza projektowanie produktów, środowiska, programów i usług w taki sposób, by były użyteczne dla wszystkich, w możliwie największym stopniu, bez potrzeby adaptacji lub specjalistycznego projektowania. „Uniwersalne projektowanie” nie wyklucza pomocy technicznych dla szczególnych grup osób z niepełnosprawnościami, jeżeli jest to potrzebne.

Artykuł 3. Zasady ogólne.

Niniejsza konwencja opiera się na następujących zasadach:

- (a) poszanowanie przyrodzonej godności, autonomii osoby, w tym swobody dokonywania wyborów, a także poszanowanie niezależności osoby,
- (b) niedyskryminacja,
- (c) pełny i skuteczny udział i włączenie w społeczeństwo,
- (d) poszanowanie odmienności i akceptacja osób z niepełnosprawnościami, będących częścią ludzkiej różnorodności i całej ludzkości,
- (e) równość szans,
- (f) dostępność,
- (g) równość mężczyzn i kobiet,
- (h) poszanowanie rozwijających się zdolności dzieci z niepełnosprawnościami oraz poszanowanie prawa dzieci z niepełnosprawnościami do zachowania tożsamości.

Artykuł 4. Obowiązki ogólne.

1. Państwa Strony zobowiązują się do zapewnienia i popierania pełnej realizacji wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności wszystkich osób z niepełnosprawnościami, bez jakiegokolwiek dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność. W tym celu Państwa Strony zobowiązują się do:
 - (a) przyjęcia wszelkich odpowiednich środków ustawodawczych, administracyjnych i innych w celu wdrożenia praw uznanych w niniejszej konwencji,
 - (b) podjęcia wszelkich odpowiednich środków, w tym ustawodawczych, w celu zmiany lub uchylecia obowiązujących ustaw, przepisów wykonawczych, zwyczajów i praktyk, które dyskryminują osoby z niepełnosprawnościami,
 - (c) uwzględniania wymogu ochrony i popierania praw człowieka w odniesieniu do osób z niepełnosprawnościami w każdej polityce i każdym programie działania,
 - (d) powstrzymywania się od angażowania się w jakiegokolwiek działania lub praktyki, które są niezgodne z niniejszą konwencją i zapewnienia, że władze i instytucje publiczne będą działały zgodnie z niniejszą konwencją,
 - (e) podejmowania wszelkich odpowiednich działań w celu wyeliminowania dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność przez jakąkolwiek osobę, organizację lub prywatne przedsiębiorstwo,
 - (f) podejmowania lub popierania badań i wytwarzania oraz zapewnienia dostępności i korzystania z towarów, usług, wyposażenia i urządzeń uniwersalnie zaprojektowanych, zgodnie z definicją zawartą w art. 2 niniejszej konwencji, które powinny wymagać możliwie jak najmniejszych dostosowań i ponoszenia jak najmniejszych kosztów w celu zaspokojenia szczególnych potrzeb osób z niepełnosprawnościami; a także zobowiązują się do popierania zasady uniwersalnego projektowania przy tworzeniu norm i wytycznych,
 - (g) podejmowania lub popierania badań i tworzenia oraz popierania dostępności i wykorzystywania nowych technologii, w tym technologii informacyjno-komunikacyjnych, przedmiotów ułatwiających poruszanie się, urządzeń i wspomagających technologii, odpowiednich dla osób z niepełnosprawnościami, traktując priorytetowo technologie dostępne po przystępnych cenach,
 - (h) zapewniania osobom z niepełnosprawnościami dostępnej informacji o przedmiotach ułatwiających poruszanie się, urządzeniach i wspomagających technologiach, w tym nowych technologiach, a także o innych formach pomocy, usług i ułatwień,
 - (i) popierania szkoleń specjalistów i personelu pracującego z osobami z niepełnosprawnościami, w zakresie praw uznanych w niniejszej konwencji, tak aby lepiej świadczone były pomoc i usługi gwarantowane na mocy tych praw.
2. W odniesieniu do praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych, każde z Państw Stron zobowiązuje się podjąć kroki, wykorzystując maksymalnie dostępne mu środki i, gdy to potrzebne, w ramach współpracy międzynarodowej, w celu stopniowego osiągnięcia pełnej realizacji praw, bez uszczerbku dla tych zobowiązań zawartych w niniejszej konwencji które, zgodnie z prawem międzynarodowym, mają skutek natychmiastowy.
3. Przy tworzeniu i wdrażaniu ustawodawstwa i polityki celem wprowadzenia w życie niniejszej konwencji, a także w toku podejmowania decyzji w zakresie spraw dotyczących osób z niepełnosprawnościami Państwa Strony będą ściśle konsultować się z osobami z niepełnosprawnościami, a także angażować te osoby, w tym dzieci z niepełnosprawnościami, w te procesy, za pośrednictwem reprezentujących je organizacji.
4. Żadne z postanowień niniejszej konwencji nie narusza jakichkolwiek rozwiązań, które bardziej sprzyjają realizacji praw osób z niepełnosprawnościami, a które przewiduje ustawodawstwo Państwa Strony lub prawo międzynarodowe obowiązujące to Państwo. Żadne z praw człowieka i podstawowych wolności uznanych lub istniejących w którymkolwiek z Państw Stron niniejszej konwencji na podstawie ustaw, konwencji,

przepisów wykonawczych lub zwyczaju nie może być ograniczone lub uchylone pod pretekstem, że niniejsza konwencja nie uznaje takich praw lub wolności, lub uznaje je w węższym zakresie.

5. Postanowienia niniejszej konwencji rozciągają się na wszystkie części państw federalnych, bez jakichkolwiek ograniczeń lub wyjątków.

Artykuł 5. Równość i niedyskryminacja.

1. Państwa Strony uznają, że wszyscy ludzie są równi wobec prawa i są uprawnieni, bez jakiegokolwiek dyskryminacji, do jednakowej ochrony prawnej i jednakowych korzyści wynikających z prawa.
2. Państwa Strony zakazają jakiegokolwiek dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność i zagwarantują osobom z niepełnosprawnościami jednakową dla wszystkich i skuteczną ochronę przed dyskryminacją z jakichkolwiek względów.
3. W celu popierania równości i likwidacji dyskryminacji, Państwa Strony podejmą wszelkie odpowiednie kroki celem zapewnienia racjonalnych usprawnień.
4. Za dyskryminację w rozumieniu niniejszej konwencji nie będą uważane szczególne środki, które są niezbędne celem przyspieszenia osiągnięcia lub zagwarantowania faktycznej równości osób z niepełnosprawnościami.

Artykuł 6. Kobiety z niepełnosprawnościami.

1. Państwa Strony uznają, że kobiety i dziewczęta z niepełnosprawnościami są narażone na wieloraką dyskryminację i, w związku z tym, podejmą środki w celu zapewnienia pełnego i równego korzystania przez nie ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności.
2. Państwa Strony podejmą wszelkie odpowiednie środki, aby zapewnić pełen rozwój, awans i wzmocnienie pozycji kobiet, w celu zagwarantowania im możliwości wykonywania i korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności ustanowionych w niniejszej konwencji.

Artykuł 7. Dzieci z niepełnosprawnościami.

1. Państwa Strony podejmą wszelkie niezbędne środki w celu zapewnienia pełnego korzystania przez dzieci z niepełnosprawnościami ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności, na zasadzie równości z innymi dziećmi.
2. We wszystkich działaniach dotyczących dzieci z niepełnosprawnościami należy przede wszystkim kierować się najlepszym interesem dziecka.
3. Państwa Strony zapewnią dzieciom z niepełnosprawnościami prawo swobodnego wyrażania poglądów we wszystkich sprawach ich dotyczących, przyjmując je z należytą uwagą, odpowiednio do wieku i dojrzałości dzieci, na zasadzie równości z innymi dziećmi oraz zapewnią dzieciom pomoc w wykonywaniu tego prawa, dostosowaną do ich niepełnosprawności i wieku.

Artykuł 8. Podnoszenie świadomości.

1. Państwa Strony zobowiązują się podjąć natychmiastowe, skuteczne i odpowiednie działania w celu:
 - (a) podniesienia świadomości społeczeństwa, w tym na poziomie rodziny, w sprawach dotyczących osób z niepełnosprawnościami, a także działania na rzecz wzmocnienia poszanowania praw i godności osób z niepełnosprawnościami,
 - (b) zwalczania stereotypów, uprzedzeń i szkodliwych praktyk wobec osób z niepełnosprawnościami, w tym związanych z płcią i wiekiem, we wszystkich dziedzinach życia,
 - (c) promowania wiedzy o zdolnościach i wkładzie osób z niepełnosprawnościami.

2. Do działań podejmowanych w tym celu należy:

- (a) inicjowanie i prowadzenie skutecznych kampanii nastawionych na podnoszenie poziomu świadomości społecznej, aby:
 - (i) rozwijać wrażliwość na prawa osób z niepełnosprawnościami,
 - (ii) popierać pozytywne postrzeganie i większą świadomość społeczną dotyczącą osób z niepełnosprawnościami,
 - (iii) popierać uznawanie umiejętności, zasług i zdolności osób z niepełnosprawnościami oraz ich wkładu w miejscu pracy i na rynku pracy,
- (b) rozwijanie, na wszystkich szczeblach systemu edukacji i u wszystkich dzieci od najmłodszych lat, postawy poszanowania praw osób z niepełnosprawnościami,
- (c) zachęcanie wszystkich środków masowego przekazu do przedstawiania wizerunku osób z niepełnosprawnościami w sposób zgodny z celem niniejszej konwencji,
- (d) popieranie programów podnoszenia świadomości w sprawach dotyczących osób z niepełnosprawnościami i ich praw.

Artykuł 9. Dostępność.

1. Aby umożliwić osobom z niepełnosprawnościami niezależne życie i pełny udział we wszystkich sferach życia, Państwa Strony podejmą odpowiednie środki w celu zapewnienia im, na zasadzie równości z innymi osobami, dostępu do środowiska fizycznego, środków transportu, informacji i komunikacji, w tym technologii i systemów informacyjno- komunikacyjnych, a także do innych urządzeń i usług, powszechnie dostępnych lub powszechnie zapewnianych, zarówno na obszarach miejskich, jak i wiejskich. Środki te, obejmujące rozpoznanie i eliminację przeszkód i barier w zakresie dostępności, stosują się między innymi do:

- (a) budynków, dróg, transportu oraz innych urządzeń wewnętrznych i zewnętrznych, w tym szkół, mieszkań, instytucji zapewniających opiekę medyczną i miejsc pracy,
- (b) informacji, komunikacji i innych usług, w tym usług elektronicznych i służb ratowniczych.

2. Państwa Strony podejmą również odpowiednie środki w celu:

- (a) opracowywania, ogłaszania i monitorowania wdrażania minimalnych standardów i wytycznych w sprawie dostępności urządzeń i usług ogólnie dostępnych lub powszechnie zapewnianych,
- (b) zapewnienia, że instytucje prywatne, które oferują urządzenia i usługi ogólnie dostępne lub powszechnie zapewniane, będą brały pod uwagę wszystkie aspekty ich dostępności dla osób z niepełnosprawnościami,
- (c) zapewnienia wszystkim zainteresowanym osobom szkolenia na temat kwestii dostępności dla osób z niepełnosprawnościami,
- (d) zapewnienia w ogólnodostępnych budynkach i innych obiektach oznakowania w alfabecie Braille'a oraz w formach łatwych do czytania i zrozumienia,
- (e) zapewnienia różnych form pomocy i pośrednictwa ze strony innych osób lub zwierząt, w tym przewodników, lektorów i profesjonalnych tłumaczy języka migowego, w celu ułatwienia dostępu do ogólnodostępnych budynków i innych obiektów publicznych,
- (f) popierania innych odpowiednich form pomocy i wsparcia osób z niepełnosprawnościami, aby zapewnić im dostęp do informacji,
- (g) popierania dostępu osób z niepełnosprawnościami do nowych technologii i systemów informacyjno- komunikacyjnych, w tym do Internetu,

- (h) popierania, od wstępnego etapu, projektowania, rozwoju, produkcji i dystrybucji dostępnych technologii i systemów informacyjno-komunikacyjnych, tak aby technologie te i systemy były dostępne po najniższych kosztach.

Artykuł 10. Prawo do życia.

Państwa Strony potwierdzają, że każda istota ludzka ma przyrodzone prawo do życia i podejmą wszelkie niezbędne środki w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami skutecznego korzystania z tego prawa, na zasadzie równości z innymi osobami.

Artykuł 11. Sytuacje zagrożenia i sytuacje wymagające pomocy humanitarnej.

Państwa Strony podejmą, zgodnie ze swoimi zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego, w tym międzynarodowego prawa humanitarnego oraz międzynarodowego prawa praw człowieka, wszelkie niezbędne środki w celu zapewnienia ochrony i bezpieczeństwa osób z niepełnosprawnościami w sytuacjach zagrożenia, w tym w trakcie konfliktu zbrojnego, w sytuacjach wymagających pomocy humanitarnej i w przypadku klęsk żywiołowych.

Artykuł 12. Równość wobec prawa.

1. Państwa Strony potwierdzają, że osoby z niepełnosprawnościami mają prawo do uznania ich za podmioty prawa.
2. Państwa Strony uznają, że osoby z niepełnosprawnościami mają zdolność do czynności prawnych, na zasadzie równości z innymi osobami, we wszystkich aspektach życia.
3. Państwa Strony podejmą odpowiednie środki w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do wsparcia, którego mogą potrzebować przy korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych.
4. Państwa Strony zagwarantują, że wszelkie środki związane z korzystaniem ze zdolności do czynności prawnych obejmować będą odpowiednie i skuteczne zabezpieczenia w celu zapobiegania nadużyciom, zgodnie z międzynarodowym prawem praw człowieka. Zabezpieczenia zapewnią, że środki związane z korzystaniem ze zdolności do czynności prawnych będą respektowały prawa, wolę i preferencje osoby, będą wolne od konfliktu interesów i bezprawnych nacisków, będą proporcjonalne i dostosowane do sytuacji danej osoby, będą stosowane przez możliwie najkrótszy czas i będą podlegały regularnemu przeglądowi przez właściwe niezależne i bezstronne władze lub organ sądowy. Zabezpieczenia powinny być proporcjonalne do stopnia, w jakim takie środki wpływają na prawa i interesy danej osoby.
5. Państwa Strony podejmą wszelkie odpowiednie i efektywne środki, z uwzględnieniem postanowień niniejszego artykułu, celem zagwarantowania równego prawa osób z niepełnosprawnościami do posiadania i dziedziczenia własności, kontroli własnych spraw finansowych oraz do jednakowego dostępu do pożyczek bankowych, hipotecznych i innych form kredytów oraz zapewnią, że osoby z niepełnosprawnościami nie będą samowolnie pozbawiane własności.

Artykuł 13. Dostęp do wymiaru sprawiedliwości.

1. Państwa Strony zapewnią osobom z niepełnosprawnościami, na zasadzie równości z innymi osobami, skuteczny dostęp do wymiaru sprawiedliwości, w tym poprzez wprowadzenie dostosowań proceduralnych i dostosowań odpowiednich do ich wieku, w celu ułatwienia skutecznego udziału, bezpośrednio lub pośrednio, zwłaszcza jako świadków, we wszelkich postępowaniach prawnych, w tym na etapie śledztwa i innych form postępowania przygotowawczego.
2. Aby wesprzeć gwarancje skutecznego dostępu osób z niepełnosprawnościami do wymiaru sprawiedliwości, na zasadzie równości z innymi osobami, Państwa Strony będą popierać odpowiednie szkolenia osób pracujących w wymiarze sprawiedliwości, w tym w policji i więziennictwie.

Artykuł 14. Wolność i bezpieczeństwo osobiste.

1. Państwa Strony zapewnią, że osoby z niepełnosprawnościami, na zasadzie równości z innymi osobami:
 - (a) będą korzystały z prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego,
 - (b) nie będą pozbawiane wolności bezprawnie lub samowolnie, a także, że każde pozbawienie wolności będzie zgodne z prawem oraz że niepełnosprawność w żadnym przypadku nie będzie uzasadniać pozbawienia wolności.
2. Państwa Strony zapewnią osobom niepełnosprawnym, które zostaną pozbawione wolności w wyniku jakiegokolwiek postępowania, prawo, na zasadzie równości z innymi osobami, do gwarancji zgodnych z międzynarodowym prawem praw człowieka i traktowanie zgodne z celami i zasadami niniejszej konwencji, włączając w to zapewnienie racjonalnych usprawnień.

Artykuł 15. Wolność od tortur lub okrutnego, niehumanitarnego albo poniżającego traktowania lub karania.

1. Nikt nie będzie poddany torturom lub okrutnemu, niehumanitarnemu, lub poniżającemu traktowaniu, lub karaniu. W szczególności, nikt nie będzie poddany, bez swobodnie wyrażonej zgody, eksperymentom medycznym lub naukowym.
2. Państwa Strony podejmą skuteczne środki ustawodawcze, administracyjne, sądowe i inne w celu zapobiegania, na zasadzie równości z innymi osobami, poddawaniu osób z niepełnosprawnościami torturom lub okrutnemu, niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu, lub karaniu.

Artykuł 16. Wolność od wykorzystywania, przemocy i nadużyć.

1. Państwa Strony podejmą wszelkie odpowiednie środki ustawodawcze, administracyjne, społeczne, w dziedzinie edukacji i inne w celu ochrony osób z niepełnosprawnościami, zarówno w domu, jak i poza nim, przed wszelkimi formami wykorzystywania, przemocy i nadużyć, w tym związanymi z płcią.
2. Państwa Strony podejmą również wszelkie odpowiednie środki w celu zapobiegania wszelkim formom wykorzystywania, przemocy i nadużyć, poprzez zapewnienie osobom z niepełnosprawnościami, ich rodzinom oraz opiekunom, między innymi, właściwych form pomocy i wsparcia odpowiednich ze względu na płeć i wiek, w tym poprzez zapewnienie informacji i edukacji na temat unikania, rozpoznawania i zgłaszania przypadków wykorzystywania, przemocy i nadużyć. Państwa Strony zapewnią, że formy pomocy i wsparcia będą dostosowane do wieku, płci i niepełnosprawności.
3. Aby zapobiegać wszelkim formom wykorzystywania, przemocy i nadużyć, Państwa Strony zapewnią, że wszelkie ułatwienia i programy mające służyć osobom z niepełnosprawnościami będą efektywnie monitorowane przez niezależne władze.
4. Państwa Strony podejmą wszelkie odpowiednie środki w celu wspierania powrotu do zdrowia fizycznego i psychicznego oraz w zakresie zdolności poznawczych, a także wspierania, rehabilitacji i reintegracji społecznej osób z niepełnosprawnościami, które stały się ofiarami jakiegokolwiek formy wykorzystywania, przemocy i nadużyć, w tym poprzez zapewnienie pomocy i wsparcia. Proces powrotu do zdrowia i reintegracji powinny następować w środowisku sprzyjającym zdrowiu, dobrobytowi, szacunkowi dla samego siebie, godności i samodzielności oraz powinny uwzględniać potrzeby wynikające z płci i wieku.
5. Państwa Strony ustanowią skuteczne ustawodawstwo i politykę, w tym ustawodawstwo i politykę na rzecz kobiet i dzieci, w celu zapewnienia, że przypadki wykorzystywania, przemocy i nadużyć wobec osób z niepełnosprawnościami będą identyfikowane, badane i, gdy to właściwe, ścigane.

Artykuł 17. Ochrona integralności osobistej.

Każda osoba z niepełnosprawnościami ma prawo do poszanowania jej integralności fizycznej i psychicznej, na zasadzie równości z innymi osobami.

Artykuł 18. Swoboda przemieszczania się i obywatelstwo.

1. Państwa Strony uznają prawo osób z niepełnosprawnościami do swobody przemieszczania się, swobody wyboru miejsca zamieszkania i do obywatelstwa, na zasadzie równości z innymi osobami, między innymi poprzez zapewnienie, że osoby z niepełnosprawnościami:
 - (a) będą miały prawo uzyskać i zmienić obywatelstwo i nie będą pozbawiane obywatelstwa arbitralnie lub ze względu na niepełnosprawność,
 - (b) nie będą pozbawiane, ze względu na niepełnosprawność, możliwości uzyskania, posiadania i korzystania z dokumentu poświadczającego obywatelstwo lub innego dokumentu tożsamości, ani możliwości korzystania z odpowiednich procedur, takich jak procedury imigracyjne, które mogą być konieczne celem ułatwienia korzystania z prawa do swobody przemieszczania się,
 - (c) będą mogły swobodnie opuścić jakikolwiek kraj, włączając w to własny,
 - (d) nie będą pozbawiane, arbitralnie lub ze względu na niepełnosprawność, prawa wjazdu do własnego kraju.
2. Dzieci z niepełnosprawnościami będą rejestrowane niezwłocznie po urodzeniu i od urodzenia mają prawo do nazwiska, prawo do nabycia obywatelstwa oraz, w miarę możliwości, mają prawo znać rodziców i podlegać ich opiece.

Artykuł 19. Niezależne życie i włączenie w społeczeństwo.

Państwa Strony niniejszej konwencji uznają równe prawo wszystkich osób z niepełnosprawnościami do życia w społeczeństwie, wraz z prawem dokonywania wyborów, na równi z innymi osobami, oraz podejmą skuteczne i odpowiednie środki w celu ułatwienia pełnego korzystania przez osoby z niepełnosprawnościami z tego prawa oraz ich pełnego włączenia i udziału w społeczeństwie, w tym poprzez zapewnienie, że:

- (a) osoby z niepełnosprawnościami będą miały możliwość wyboru miejsca zamieszkania i podjęcia decyzji co do tego, gdzie i z kim będą mieszkać, na zasadzie równości z innymi osobami, a także, że nie będą zobowiązane do mieszkania w szczególnych warunkach,
- (b) osoby z niepełnosprawnościami będą miały dostęp do szerokiego zakresu usług wspierających świadczonych w domu lub w placówkach zapewniających zakwaterowanie oraz do innych usług wspierających, świadczonych w społeczności lokalnej, w tym do pomocy osobistej niezbędnej do życia i włączenia w społeczność oraz zapobiegającej izolacji i segregacji społecznej,
- (c) świadczone w społeczności lokalnej usługi i urządzenia dla ogółu ludności będą dostępne dla osób z niepełnosprawnościami, na zasadzie równości z innymi osobami oraz będą odpowiadać ich potrzebom.

Artykuł 20. Mobilność.

Państwa Strony podejmą skuteczne środki celem umożliwienia osobom z niepełnosprawnościami mobilności osobistej i możliwie największej samodzielności w tym zakresie, między innymi poprzez:

- (a) ułatwianie mobilności osób z niepełnosprawnościami, w sposób i w czasie przez nie wybranym i po przystępnej cenie,
- (b) ułatwianie osobom z niepełnosprawnościami dostępu do wysokiej jakości przedmiotów ułatwiających poruszanie się, urządzeń i technologii wspomagających oraz do pomocy i pośrednictwa ze strony innych osób lub zwierząt, w tym poprzez ich udostępnianie po przystępnej cenie,
- (c) zapewnianie osobom z niepełnosprawnościami i wyspecjalizowanemu personelowi pracującemu z osobami z niepełnosprawnościami szkolenia w zakresie umiejętności poruszania się,
- (d) zachęcanie jednostek wytwarzających przedmioty ułatwiające poruszanie się, urządzenia i technologie wspomagające, do uwzględniania wszystkich aspektów mobilności osób z niepełnosprawnościami.

Artykuł 21. Wolność wypowiedzania się i wyrażania opinii oraz dostęp do informacji.

Państwa Strony podejmą wszelkie odpowiednie środki, aby osoby z niepełnosprawnościami mogły korzystać z prawa do wolności wypowiedzania się i wyrażania opinii, w tym wolności poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania informacji i poglądów, na zasadzie równości z innymi osobami i poprzez wszelkie formy komunikacji, według ich wyboru, zgodnie z definicją zawartą w art. 2 niniejszej konwencji, między innymi poprzez:

- (a) dostarczanie osobom z niepełnosprawnościami informacji przeznaczonych dla ogółu społeczeństwa, w dostępnych dla nich formach i technologiach, odpowiednio do różnych rodzajów niepełnosprawności, na czas i bez dodatkowych kosztów,
- (b) akceptowanie i ułatwianie korzystania przez osoby z niepełnosprawnościami w sprawach urzędowych z języków migowych, alfabetu Braille'a, komunikacji wspomagającej (augmentatywnej) i alternatywnej oraz wszelkich innych dostępnych środków, sposobów i form komunikowania się przez osoby z niepełnosprawnościami, według ich wyboru,
- (c) nakłanianie instytucji prywatnych, które świadczą usługi dla ogółu społeczeństwa, w tym przez Internet, do dostarczania informacji i usług w formie dostępnej i użytecznej dla osób z niepełnosprawnościami,
- (d) zachęcanie środków masowego przekazu, w tym dostawców informacji przez Internet, do zapewnienia, by ich usługi były dostępne dla osób z niepełnosprawnościami,
- (e) uznanie i popieranie korzystania z języków migowych.

Artykuł 22. Poszanowanie prywatności.

1. Żadna osoba z niepełnosprawnością, bez względu na miejsce zamieszkania lub warunki życiowe, nie może być narażona na arbitralną lub bezprawną ingerencję w życie prywatne, sprawy rodzinne, dom lub korespondencję, czy innego typu komunikację międzyludzką, ani też na bezprawne naruszanie jej czci i reputacji. Osoby z niepełnosprawnościami mają prawo do ochrony prawnej przed tego rodzaju ingerencjami.
2. Państwa Strony będą chronić poufność informacji osobistych, o zdrowiu i rehabilitacji osób z niepełnosprawnościami, na zasadzie równości z innymi osobami.

Artykuł 23. Poszanowanie domu i rodziny.

1. Państwa Strony podejmą efektywne i odpowiednie środki w celu likwidacji dyskryminacji osób z niepełnosprawnościami we wszystkich sprawach dotyczących małżeństwa, rodziny, rodzicielstwa i związków, na zasadzie równości z innymi osobami, w taki sposób, aby zapewnić:
 - (a) uznanie prawa wszystkich osób z niepełnosprawnościami, które są w odpowiednim do zawarcia małżeństwa wieku, do zawarcia małżeństwa i do założenia rodziny, na podstawie swobodnie wyrażonej i pełnej zgody przyszłych małżonków,
 - (b) uznanie prawa osób z niepełnosprawnościami do podejmowania swobodnych i odpowiedzialnych decyzji o liczbie i czasie urodzenia dzieci oraz do dostępu do dostosowanych do wieku edukacji i informacji dotyczących prokreacji i planowania rodziny, a także do środków niezbędnych do korzystania z tych praw,
 - (c) zachowanie zdolności rozrodczych przez osoby z niepełnosprawnościami, w tym przez dzieci, na zasadzie równości z innymi osobami.
2. Państwa Strony zagwarantują prawa i obowiązki osób z niepełnosprawnościami w zakresie opieki nad dziećmi, kurateli, powiernictwa, adopcji lub podobnych instytucji, jeśli takie instytucje przewiduje ustawodawstwo krajowe; we wszystkich przypadkach nadrzędne będzie dobro dziecka. Państwa Strony zapewnią osobom z niepełnosprawnościami odpowiednią pomoc w wykonywaniu obowiązków związanych z wychowywaniem dzieci.

3. Państwa Strony zapewnią dzieciom z niepełnosprawnościami jednakowe prawa do życia w rodzinie. Mając na uwadze realizację tych praw i w celu zapobiegania ukrywaniu, porzuceniu, zaniedbywaniu i segregacji dzieci z niepełnosprawnościami, Państwa Strony dostarczać będą odpowiednio wcześniej i wszechstronne informacje, oferować pomoc i usługi dzieciom z niepełnosprawnościami i ich rodzinom.
4. Państwa Strony zapewnią, że dziecko nie będzie odłączane od rodziców bez ich zgody, z wyjątkiem sytuacji, kiedy właściwe władze, podlegające kontroli sądowej, postanowią, zgodnie z obowiązującym prawem i procedurami, że takie odłączenie jest konieczne ze względu na najlepszy interes dziecka. W żadnym przypadku nie można odłączać dziecka od rodziców z powodu jego niepełnosprawności lub niepełnosprawności jednego lub obojga rodziców.
5. W przypadku, gdy najbliższa rodzina nie jest w stanie sprawować opieki nad dzieckiem z niepełnosprawnością, Państwa Strony podejmą wszelkie wysiłki, aby zapewnić alternatywną opiekę przez dalszą rodzinę, a jeżeli okaże się to niemożliwe, w ramach społeczności w warunkach rodzinnych.

Artykuł 24. Edukacja.

1. Państwa Strony uznają prawo osób z niepełnosprawnościami do edukacji. W celu realizacji tego prawa bez dyskryminacji i na zasadach równych szans, Państwa Strony zapewnią włączający system kształcenia umożliwiający integrację na wszystkich poziomach edukacji i w kształceniu ustawicznym, zmiernające do:
 - (a) pełnego rozwoju potencjału oraz poczucia godności i własnej wartości, a także wzmocnienia poszanowania praw człowieka, podstawowych wolności i różnorodności ludzkiej,
 - (b) rozwijania przez osoby z niepełnosprawnościami ich osobowości, talentów i kreatywności, a także zdolności umysłowych i fizycznych, przy pełnym wykorzystaniu ich możliwości,
 - (c) umożliwienia osobom z niepełnosprawnościami skutecznego udziału w wolnym społeczeństwie.
2. Realizując to prawo, Państwa Strony zapewnią, że:
 - (a) osoby z niepełnosprawnościami nie będą wykluczane z powszechnego systemu edukacji ze względu na niepełnosprawność, a także, że dzieci z niepełnosprawnościami nie będą wykluczane z bezpłatnej i obowiązkowej nauki w szkole podstawowej lub z nauczania na poziomie średnim,
 - (b) osoby z niepełnosprawnościami będą korzystać z włączającego, bezpłatnego nauczania obowiązkowego wysokiej jakości, na poziomie podstawowym i średnim, na zasadzie równości z innymi osobami, w społecznościach, w których żyją,
 - (c) wprowadzane będą racjonalne usprawnienia, zgodnie z indywidualnymi potrzebami,
 - (d) osoby z niepełnosprawnościami będą uzyskiwać niezbędne wsparcie, w ramach powszechnego systemu edukacji, celem ułatwienia im skutecznej edukacji,
 - (e) stosowane będą skuteczne środki zindywidualizowanego wsparcia w środowisku, które maksymalizują rozwój edukacyjny i społeczny, zgodnie z celem pełnego włączenia.
3. Państwa Strony umożliwią osobom z niepełnosprawnościami zdobycie umiejętności życiowych i społecznych, aby ułatwić im pełny i równy udział w edukacji i w życiu społeczności. W tym celu Państwa Strony będą podejmować odpowiednie środki, w tym:
 - (a) ułatwianie nauki alfabetu Braille'a, alternatywnego pisma, wspomagających (augmentatywnych) i alternatywnych sposobów, środków i form komunikacji i orientacji oraz umiejętności poruszania się, a także ułatwianie wsparcia przez rówieśników i doradztwa,
 - (b) ułatwianie nauki języka migowego i popieranie tożsamości językowej społeczności osób głuchych,
 - (c) zapewnienie, że edukacja osób, w szczególności dzieci, które są niewidome, głuche lub głuchoniewidome będzie prowadzona w najodpowiedniejszych językach i przy pomocy sposobów i środków komunikacji najodpowiedniejszych dla jednostki, a także w środowisku, które maksymalizuje rozwój edukacyjny i społeczny.

4. Aby wesprzeć realizację tego prawa, Państwa Strony podejmą odpowiednie środki w celu zatrudnienia nauczycieli, w tym nauczycieli z niepełnosprawnościami, którzy mają kwalifikacje w zakresie używania języka migowego i/lub alfabetu Braille'a, oraz w celu szkolenia specjalistów i personelu pracujących na wszystkich szczeblach edukacji. Takie szkolenie będzie obejmować wiedzę na temat niepełnosprawności i korzystanie ze wspomagających (augmentatywnych) i alternatywnych sposobów, środków i form komunikacji, technik i materiałów edukacyjnych, w celu wspierania osób z niepełnosprawnościami.
5. Państwa Strony zapewnią, że osoby z niepełnosprawnościami będą miały dostęp do powszechnego szkolnictwa wyższego, szkolenia zawodowego, kształcenia dorosłych i możliwości uczenia się przez całe życie, bez dyskryminacji i na zasadzie równości z innymi osobami. W tym celu Państwa Strony zagwarantują, że zapewnione będą racjonalne usprawnienia dla osób z niepełnosprawnościami.

Artykuł 25. Zdrowie.

Państwa Strony uznają, że osoby z niepełnosprawnościami mają prawo do osiągnięcia najwyższego możliwego poziomu stanu zdrowia, bez dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność. Państwa Strony podejmą wszelkie odpowiednie środki w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do usług opieki zdrowotnej biorących pod uwagę szczególnie wymogi związane z płcią, w tym rehabilitacji zdrowotnej. W szczególności, Państwa Strony:

- (a) zapewnią osobom z niepełnosprawnościami taki sam jak w przypadku innych osób zakres, jakość i standard bezpłatnej lub zapewnianej po przystępnych cenach opieki zdrowotnej i programów zdrowotnych, w tym w zakresie zdrowia seksualnego i prokreacyjnego oraz adresowanych do całej populacji programów w zakresie zdrowia publicznego,
- (b) zapewnią te usługi zdrowotne, które są potrzebne osobom z niepełnosprawnościami, szczególnie ze względu na ich niepełnosprawność, w tym wczesne rozpoznawanie i leczenie, o ile konieczne, a także usługi mające na celu ograniczenie i zapobieganie pogłębianiu się niepełnosprawności, w tym u dzieci i osób starszych,
- (c) zapewnią świadczenie usług opieki zdrowotnej możliwie blisko społeczności, w których żyją osoby z niepełnosprawnościami, w tym na obszarach wiejskich,
- (d) zobowiążą osoby wykonujące zawody medyczne do zapewniania osobom z niepełnosprawnościami, na podstawie swobodnie przez nie wyrażonej i świadomej zgody, opieki takiej samej jakości jak innym osobom poprzez, między innymi, podnoszenie świadomości w zakresie praw człowieka, godności, niezależności i potrzeb osób z niepełnosprawnościami w drodze szkoleń i upowszechniania standardów etycznych w publicznej i prywatnej opiece zdrowotnej,
- (e) zakazą dyskryminacji osób z niepełnosprawnościami w zakresie ubezpieczenia zdrowotnego, a także ubezpieczenia na życie, jeśli takie ubezpieczenie jest dozwolone przez ustawodawstwo krajowe, przy czym ubezpieczenia będą zapewniane w sposób sprawiedliwy i racjonalny,
- (f) będą zapobiegać przypadkom odmowy udzielenia, ze względu na niepełnosprawność, opieki zdrowotnej lub usług zdrowotnych, albo pożywienia i płynów.

Artykuł 26. Habilitacja i rehabilitacja.

1. Państwa Strony podejmą skuteczne i odpowiednie środki, uwzględniając wzajemne wsparcie, w celu umożliwienia osobom z niepełnosprawnościami uzyskania i utrzymania możliwie największej niezależności, pełnych zdolności fizycznych, umysłowych, społecznych i zawodowych oraz pełnego włączenia i udziału we wszystkich aspektach życia. W tym celu Państwa Strony zorganizują, wzmocnią i rozwiną usługi i programy w zakresie wszechstronnej habilitacji i rehabilitacji, w szczególności w obszarze zdrowia, zatrudnienia, edukacji i usług socjalnych, w taki sposób, aby usługi i programy:

- (a) były dostępne od możliwie najwcześniejszego etapu życia i były oparte na wielodyscyplinarnej ocenie indywidualnych potrzeb i potencjału,
 - (b) wspierały udział i włączanie w społeczność lokalną oraz we wszystkie aspekty życia społecznego, były dobrowolne i dostępne dla osób z niepełnosprawnościami możliwie blisko społeczności, w których żyją, w tym na obszarach wiejskich,
2. Państwa Strony będą popierać rozwój szkolenia wstępnego i ustawicznego personelu i specjalistów pracujących w usługach rehabilitacyjnych.
 3. Państwa Strony będą promować dostępność, znajomość i korzystanie w procesie rehabilitacji z urządzeń i technologii wspomagających, zaprojektowanych dla osób z niepełnosprawnościami.

Artykuł 27. Praca i zatrudnienie.

1. Państwa Strony uznają prawo osób z niepełnosprawnościami do pracy, na zasadzie równości z innymi osobami; obejmuje to prawo do możliwości zarabiania na życie poprzez pracę swobodnie wybraną lub przyjętą na rynku pracy oraz w otwartym, integracyjnym i dostępnym dla osób z niepełnosprawnościami środowisku pracy. Państwa Strony będą chronić i popierać realizację prawa do pracy, również tych osób, które staną się niepełnosprawne w okresie zatrudnienia, poprzez podjęcie odpowiednich kroków, w tym na drodze ustawodawczej, między innymi w celu:
 - (a) zakazania dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność w odniesieniu do wszelkich kwestii dotyczących wszystkich form zatrudnienia, w tym warunków rekrutacji, przyjmowania do pracy i zatrudnienia, kontynuacji zatrudnienia, awansu zawodowego oraz bezpiecznych i higienicznych warunków pracy,
 - (b) ochrony praw osób z niepełnosprawnościami, na zasadzie równości z innymi osobami, do sprawiedliwych i korzystnych warunków pracy, w tym do równych szans i jednakowego wynagrodzenia za pracę jednakowej wartości, bezpiecznych i higienicznych warunków pracy, włączając w to ochronę przed molestowaniem i zadośćuczynienie za doznane krzywdy,
 - (c) zapewnienia, by osoby z niepełnosprawnościami korzystały z praw pracowniczych i prawa do organizowania się w związki zawodowe, na zasadzie równości z innymi osobami,
 - (d) umożliwienia osobom z niepełnosprawnościami skutecznego dostępu do ogólnych programów poradnictwa specjalistycznego i zawodowego, usług pośrednictwa pracy oraz szkolenia zawodowego i kształcenia ustawicznego,
 - (e) popierania możliwości zatrudnienia i rozwoju zawodowego osób z niepełnosprawnościami na rynku pracy oraz pomocy w znalezieniu, uzyskaniu i utrzymaniu zatrudnienia oraz powrocie do zatrudnienia,
 - (f) popierania możliwości samozatrudnienia, przedsiębiorczości, tworzenia spółdzielni i zakładania własnych przedsiębiorstw,
 - (g) zatrudniania osób z niepełnosprawnościami w sektorze publicznym,
 - (h) popierania zatrudniania osób z niepełnosprawnościami w sektorze prywatnym, poprzez odpowiednią politykę i środki, które mogą obejmować programy działań pozytywnych, zachęty i inne działania,
 - (i) zapewnienia wprowadzania racjonalnych usprawnień dla osób z niepełnosprawnościami w miejscu pracy,
 - (j) popierania zdobywania przez osoby z niepełnosprawnościami doświadczenia zawodowego na otwartym rynku pracy,
 - (k) popierania programów rehabilitacji zawodowej, utrzymania pracy i powrotu do pracy, adresowanych do osób z niepełnosprawnościami.
2. Państwa Strony zagwarantują, że osoby z niepełnosprawnościami nie będą utrzymywane w stanie niewolnictwa lub poddaństwa i będą chronione, na zasadzie równości z innymi osobami, przed pracą przymusową lub obowiązkową.

Artykuł 28. Odpowiednie warunki życia i ochrona socjalna.

1. Państwa Strony uznają prawo osób z niepełnosprawnościami do odpowiednich warunków życia ich samych i ich rodzin, włączając w to odpowiednie wyżywienie, odzież i mieszkanie oraz prawo do stałego polepszenia warunków życia, i podejmą odpowiednie kroki w celu zagwarantowania i popierania realizacji tych praw bez dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność.
2. Państwa Strony uznają prawo osób z niepełnosprawnościami do ochrony socjalnej i do korzystania z tego prawa bez dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność oraz podejmą odpowiednie kroki w celu zagwarantowania i popierania realizacji tego prawa, włączając środki w celu:
 - (a) zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami jednakowego dostępu do usług w zakresie dostarczania czystej wody oraz do odpowiednich usług, urządzeń i innego rodzaju pomocy w zaspokajaniu potrzeb związanych z niepełnosprawnością, po przystępnych cenach,
 - (b) zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami, w szczególności kobietom i dziewczętom z niepełnosprawnościami oraz osobom z niepełnosprawnościami w starszym wieku, dostępu do ochrony socjalnej i programów ograniczania ubóstwa,
 - (c) apewnienia osobom z niepełnosprawnościami i ich rodzinom, żyjącym w ubóstwie, dostępu do pomocy państwa w pokrywaniu wydatków związanych z niepełnosprawnością, w tym wydatków na odpowiednie szkolenia, poradnictwo, pomoc finansową i tymczasową opiekę dającą wytchnienie stałym opiekunom,
 - (d) zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do programów mieszkań komunalnych,
 - (e) zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami jednakowego dostępu do ubezpieczenia i świadczeń emerytalnych.

Artykuł 29. Udział w życiu politycznym i publicznym.

Państwa Strony zagwarantują osobom z niepełnosprawnościami prawa polityczne i możliwość korzystania z nich, na zasadzie równości z innymi osobami oraz zobowiązują się do:

- (a) zapewnienia, że osoby z niepełnosprawnościami będą mogły efektywnie i w pełni uczestniczyć w życiu politycznym i publicznym, na zasadzie równości z innymi osobami, bezpośrednio lub za pośrednictwem swobodnie wybranych przedstawicieli, włączając w to prawo i możliwość korzystania z czynnego i biernego prawa wyborczego, między innymi poprzez:
 - (i) zapewnienie, że tryb głosowania oraz stosowane w związku z nim urządzenia i materiały będą odpowiednie, dostępne i łatwe do zrozumienia i zastosowania,
 - (ii) ochronę praw osób z niepełnosprawnościami do tajnego głosowania w wyborach i referendach publicznych bez zastraszania, a także do kandydowania w wyborach, efektywnego sprawowania urzędu i pełnienia wszelkich funkcji publicznych na wszystkich szczeblach rządzenia, ułatwianie korzystania ze wspomagających i nowych technologii tam, gdzie to właściwe,
 - (iii) gwarancje swobody wyrażania woli przez osoby z niepełnosprawnościami występujące jako wyborcy i, w tym celu, tam gdzie to konieczne, zezwalanie osobom z niepełnosprawnościami, na ich życzenie, na korzystanie z pomocy w głosowaniu ze strony wybranej przez nie osoby;
- (b) aktywnego promowania środowiska, w którym osoby z niepełnosprawnościami będą mogły efektywnie i w pełni uczestniczyć w kierowaniu sprawami publicznymi, bez dyskryminacji i na zasadzie równości z innymi osobami, oraz zachęcania ich do udziału w sprawach publicznych, w tym do:
 - (i) udziału w organizacjach pozarządowych i stowarzyszeniach uczestniczących w życiu publicznym i politycznym kraju, a także w działalności partii politycznych i zarządzania nimi,
 - (ii) tworzenia organizacji osób z niepełnosprawnościami w celu reprezentowania osób niepełnosprawnych na szczeblu międzynarodowym, krajowym, regionalnym i lokalnym oraz przystępowania do takich organizacji.

Artykuł 30. Udział w życiu kulturalnym, rekreacji, wypoczynku i sporcie.

1. Państwa Strony uznają prawo osób z niepełnosprawnościami do udziału, na zasadzie równości z innymi osobami, w życiu kulturalnym i podejmą wszelkie odpowiednie środki w celu zapewnienia, że osoby z niepełnosprawnościami:
 - (a) będą miały dostęp do materiałów w dziedzinie kultury w dostępnych dla nich formach,
 - (b) będą miały dostęp do programów telewizyjnych, filmów, teatru i innego rodzaju działalności kulturalnej, w dostępnych dla nich formach,
 - (c) będą miały dostęp do miejsc działalności kulturalnej lub usług z nią związanych, takich jak teatry, muzea, kina, biblioteki i usługi turystyczne oraz, w miarę możliwości, będą miały dostęp do zabytków i miejsc ważnych dla kultury narodowej.
2. Państwa Strony podejmą odpowiednie środki w celu zapewnienia, że osoby z niepełnosprawnościami będą miały możliwości rozwoju i wykorzystywania potencjału twórczego, artystycznego i intelektualnego, nie tylko dla własnej korzyści, ale także dla wzbogacenia społeczeństwa.
3. Państwa Strony podejmą odpowiednie środki, zgodne z prawem międzynarodowym, w celu zapewnienia, że przepisy chroniące prawa autorskie nie będą stanowiły nieuzasadnionej lub dyskryminacyjnej bariery dla osób z niepełnosprawnościami w dostępie do materiałów w dziedzinie kultury.
4. Osoby z niepełnosprawnościami będą uprawnione, na zasadzie równości z innymi osobami, do uznania ich szczególnej tożsamości kulturowej i językowej, w tym języków migowych i kultury osób niesłyszących, a także do uzyskania wsparcia w tym zakresie.
5. W celu umożliwienia osobom z niepełnosprawnościami udziału, na zasadzie równości z innymi osobami, w działalności rekreacyjnej, wypoczynkowej i sportowej, Państwa Strony podejmą odpowiednie środki w celu:
 - (a) zachęcania osób z niepełnosprawnościami do udziału, w możliwie najszerszym zakresie, w powszechnej działalności sportowej na wszystkich poziomach i popierania tego udziału,
 - (b) zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami możliwości organizacji i rozwoju działalności sportowej i rekreacyjnej uwzględniającej niepełnosprawność oraz możliwości udziału w takiej działalności i, w tym celu, zachęcania do zapewniania, na zasadzie równości z innymi osobami, odpowiedniego instruktażu, szkolenia i zasobów,
 - (c) zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do miejsc uprawiania sportu, rekreacji i turystyki,
 - (d) zapewnienia dzieciom z niepełnosprawnościami dostępu, na zasadzie równości z innymi dziećmi, do udziału w zabawie, rekreacji i wypoczynku oraz działalności sportowej, włączając taką działalność w ramy systemu szkolnego,
 - (e) zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do usług świadczonych przez organizatorów działalności w zakresie rekreacji, turystyki, wypoczynku i sportu.

Artykuł 31. Statystyka i zbieranie danych.

1. Państwa Strony zobowiązują się zbierać odpowiednie informacje, w tym dane statystyczne i wyniki badań, które umożliwią im kształtowanie i realizowanie polityki służącej wykonywaniu niniejszej konwencji. Proces zbierania i przechowywania tych informacji powinien być:
 - (a) zgodny z prawnie określonymi gwarancjami, w tym z ustawodawstwem w zakresie ochrony danych, w celu zagwarantowania poufności i poszanowania prywatności osób z niepełnosprawnościami,
 - (b) zgodny z normami zaakceptowanymi na szczeblu międzynarodowym w zakresie ochrony praw człowieka i podstawowych wolności oraz z zasadami etycznymi w zakresie zbierania danych statystycznych i korzystania z nich.

2. Informacje zbierane zgodnie z niniejszym artykułem będą odpowiednio segregowane i będą służyły pomocą w ocenie realizacji przez Państwa Strony zobowiązań wynikających z niniejszej konwencji oraz w rozpoznawaniu i likwidowaniu barier, które napotykają osoby z niepełnosprawnościami przy korzystaniu z ich praw.
3. Państwa Strony przyjmą na siebie odpowiedzialność za rozpowszechnianie danych statystycznych oraz zapewnią ich dostępność dla osób z niepełnosprawnościami i innych osób.

Artykuł 32. Współpraca międzynarodowa.

1. Państwa Strony uznają znaczenie, jakie współpraca międzynarodowa i jej popieranie mają dla wspierania krajowych wysiłków na rzecz realizacji celów niniejszej konwencji oraz podejmą odpowiednie i efektywne środki w tym zakresie, razem z innymi Państwami oraz, jeżeli to właściwe, w partnerstwie z odpowiednimi organizacjami międzynarodowymi i regionalnymi oraz społeczeństwem obywatelskim, w szczególności z organizacjami osób z niepełnosprawnościami. Takie środki mogą, między innymi, obejmować:
 - (a) zapewnienie, że współpraca międzynarodowa, w tym międzynarodowe programy rozwoju, będzie miała charakter włączający osoby z niepełnosprawnościami i będzie dostępna dla osób z niepełnosprawnościami,
 - (b) ułatwianie i wspieranie budowania potencjału, w tym poprzez wymianę i udostępnianie informacji, doświadczeń, programów szkoleniowych i najlepszych praktyk,
 - (c) ułatwianie współpracy w zakresie badań i dostępu do wiedzy naukowej i technicznej,
 - (d) zapewnianie, jeżeli to właściwe, pomocy technicznej i ekonomicznej, w tym poprzez ułatwianie dostępu i dzielenie się technologiami dotyczącymi dostępności i wspomagania oraz poprzez transfer technologii.
2. Postanowienia niniejszego artykułu nie wpływają na obowiązek żadnego Państwa Strony wywiązywania się z zobowiązań wynikających z niniejszej konwencji.

Artykuł 33. Wdrażanie i monitorowanie na szczeblu krajowym.

1. Państwa Strony, zgodnie ze swoim systemem organizacyjnym, wyznaczą w ramach rządu jeden lub więcej punktów kontaktowych w sprawach dotyczących wdrażania niniejszej konwencji, poświęcając należytą uwagę ustanowieniu lub wyznaczeniu mechanizmu koordynacji w ramach rządu, w celu ułatwienia działań związanych z wdrażaniem konwencji w różnych sektorach i na różnych szczeblach.
2. Państwa Strony, zgodnie ze swoim systemem prawnym i administracyjnym, utrzymywać będą, wzmocnią, wyznaczą lub ustanowią strukturę, obejmującą jeden lub więcej niezależnych mechanizmów, tam, gdzie to właściwe, w celu popierania, ochrony i monitorowania wdrażania niniejszej konwencji. Wyznaczając lub ustanawiając taki mechanizm, Państwa Strony uwzględnią zasady dotyczące statusu i funkcjonowania krajowych instytucji ochrony i popierania praw człowieka.
3. Społeczeństwo obywatelskie, w szczególności osoby z niepełnosprawnościami i reprezentujące je organizacje, będzie włączone w proces monitorowania i będą w pełni w nim uczestniczyć.

Artykuł 34. Komitet do spraw praw osób z niepełnosprawnościami.

1. Ustanawia się Komitet do spraw praw osób z niepełnosprawnościami (zwany dalej „Komitetem”), który sprawuje funkcje wymienione poniżej.
2. W chwili wejścia w życie niniejszej konwencji Komitet będzie się składać z dwunastu ekspertów. Po dodatkowych sześćdziesięciu ratyfikacjach lub przystąpieniach do konwencji liczba członków Komitetu wzrośnie o sześć, osiągając maksymalną liczbę osiemnastu członków.
3. Członkowie Komitetu będą pełnić funkcje we własnym imieniu i powinni mieć wysokie kwalifikacje moralne oraz uznane kompetencje i doświadczenie w dziedzinie objętej zakresem niniejszej konwencji. Przy nominowaniu kandydatów Państwa Strony proszone są o poświęcenie należytej uwagi postanowieniom art. 4 ust. 3 niniejszej konwencji.

4. Członkowie Komitetu zostaną wybrani przez Państwa Strony, z uwzględnieniem sprawdziwej reprezentacji geograficznej, reprezentacji różnych form cywilizacji i głównych systemów prawnych, zrównoważonej reprezentacji obu płci i zapewnienia udziału ekspertów z niepełnosprawnościami.
5. Członkowie Komitetu będą wybierani w tajnym głosowaniu, z listy osób nominowanych przez Państwa Strony spośród swoich obywateli, na posiedzeniach konferencji Państw Stron. Na posiedzeniach tych, dla których kworum wynosi dwie trzecie liczby Państw Stron, za wybranych uznani zostaną ci kandydaci, którzy uzyskają największą liczbę głosów i absolutną większość głosów przedstawicieli Państw Stron obecnych i głosujących.
6. Pierwsze wybory odbędą się nie później niż w sześć miesięcy od dnia wejścia w życie niniejszej konwencji. Co najmniej na cztery miesiące przed terminem każdego wyborów Sekretarz Generalny Organizacji Narodów Zjednoczonych skieruje do Państw Stron pisemne zaproszenie do zgłaszania, w ciągu dwóch miesięcy, kandydatów na członków Komitetu. Sekretarz Generalny Organizacji Narodów Zjednoczonych sporządzi listę, w porządku alfabetycznym, wszystkich zgłoszonych w ten sposób kandydatów, ze wskazaniem Państw, które ich zgłosiły, oraz przedłoży ją Państwom Stronom niniejszej konwencji.
7. Członkowie Komitetu będą wybierani na cztery lata. Mogą oni być ponownie wybrani jeden raz. Mandat sześciu spośród członków wybranych w pierwszych wyborach wygaśnie po upływie dwóch lat; niezwłocznie po pierwszych wyborach nazwiska tych sześciu członków zostaną wybrane drogą losowania przez przewodniczącego posiedzenia, o którym mowa w ust. 5 niniejszego artykułu.
8. Wybór dodatkowych sześciu członków będzie dokonywany przy okazji regularnych wyborów, zgodnie z odpowiednimi postanowieniami niniejszego artykułu.
9. W przypadku śmierci członka Komitetu lub gdy zrezygnuje on, lub oświadczy, że z jakiegokolwiek innej przyczyny nie jest w stanie dłużej wykonywać swoich obowiązków, Państwo Strona, które wysunęło kandydaturę tego członka wyznaczy innego eksperta posiadającego kwalifikacje i spełniającego wymogi określone w odpowiednich postanowieniach niniejszego artykułu, aby pełnił funkcję przez okres do zakończenia kadencji.
10. Komitet ustali swój regulamin.
11. Sekretarz Generalny Organizacji Narodów Zjednoczonych zapewni niezbędny personel i ułatwienia konieczne do skutecznego wykonywania funkcji Komitetu przewidzianych w niniejszej konwencji oraz zwoła jego pierwsze posiedzenie.
12. Członkowie Komitetu ustanowionego na mocy niniejszej konwencji będą otrzymywać, za zgodą Zgromadzenia Ogólnego, honorarium z funduszy Organizacji Narodów Zjednoczonych, na zasadach i warunkach, jakie ustali Zgromadzenie Ogólne, uwzględniając znaczenie zadań Komitetu.
13. Członkowie Komitetu będą korzystać z ułatwień, przywilejów i immunitetów, jakie przysługują ekspertom działającym z ramienia Organizacji Narodów Zjednoczonych, zgodnie z postanowieniami odpowiednich rozdziałów konwencji dotyczącej przywilejów i immunitetów Organizacji Narodów Zjednoczonych.

Artykuł 35. Sprawozdania przedkładane przez Państwa Strony.

1. Każde Państwo Strona przedłoży Komitetowi, za pośrednictwem Sekretarza Generalnego Organizacji Narodów Zjednoczonych, szczegółowe sprawozdanie dotyczące środków podjętych w celu realizacji zobowiązań wynikających z niniejszej konwencji oraz na temat postępu dokonanego w tym zakresie, w terminie dwóch lat od daty wejścia w życie niniejszej Konwencji w stosunku do danego Państwa Strony.
2. Następnie Państwa Strony będą składać kolejne sprawozdania przynajmniej co cztery lata oraz zawsze wtedy, gdy Komitet o to wystąpi.
3. Komitet ustali wytyczne co do treści sprawozdań.

- Państwo Strona, które przedłożył Komitetowi szczegółowe sprawozdanie wstępne, w kolejnych sprawozdaniach nie jest zobowiązane do powtarzania wcześniej udzielonych informacji. Państwa Strony wzywa się do rozważenia możliwości przygotowywania sprawozdania w otwartej i przejrzystej procedurze oraz proszone są o poświęcenie należytej uwagi postanowieniom art. 4 ust. 3 niniejszej konwencji.
- Sprawozdania mogą wskazywać czynniki i trudności wpływające na stopień realizacji zobowiązań wynikających z niniejszej konwencji.

Artykuł 36. Rozpatrywanie sprawozdań.

- Każde sprawozdanie będzie rozpatrywane przez Komitet, który poczyni takie uwagi i zalecenia ogólne w stosunku do sprawozdania, jakie uzna za właściwe i przekaze je zainteresowanemu Państwu Stronie. Państwo Strona może odpowiedzieć Komitetowi, przekazując mu informacje, według swego wyboru. Komitet może zwrócić się do Państw Stron z prośbą o dalsze informacje dotyczące wdrażania niniejszej konwencji.
- Jeśli Państwo Strona znacznie spóźnia się z przedłożeniem sprawozdania, Komitet może powiadomić dane Państwo Stronę o konieczności zbadania wdrażania niniejszej konwencji przez to Państwo Stronę na podstawie rzetelnych informacji dostępnych Komitetowi, o ile odpowiednie sprawozdanie nie zostanie przedłożone w ciągu trzech miesięcy od daty powiadomienia. Komitet zwróci się do danego Państwa Strony o udział w takim badaniu. W sytuacji, gdy w odpowiedzi Państwo Strona przedłoży odpowiednie sprawozdanie, stosuje się postanowienia ust. 1 niniejszego artykułu.
- Sekretarz Generalny Organizacji Narodów Zjednoczonych udostępni sprawozdania wszystkim Państwom Stronom.
- Państwa Strony udostępnią swoje sprawozdania opinii publicznej w swoich krajach oraz ułatwią dostęp do uwag i ogólnych zaleceń dotyczących tych sprawozdań.
- Jeżeli Komitet uzna to za właściwe, może przesłać sprawozdania Państw Stron wyspecjalizowanym agencjom, funduszom i programom Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz innym właściwym organom, odpowiednio do zawartej w sprawozdaniu prośby lub zgodnie ze wskazaniem potrzeby uzyskania porady technicznej lub pomocy, wraz z ewentualnymi uwagami i zaleceniami Komitetu dotyczącymi takich prośb lub wskazań.

Artykuł 37. Współpraca między Państwami Stronami a Komitetem.

- Każde Państwo Strona będzie współpracować z Komitetem i udzielać jego członkom pomocy w wypełnianiu ich mandatu.
- W kontaktach z Państwami Stronami Komitet będzie poświęcał należytą uwagę metodom i sposobom zwiększania zdolności krajowych w zakresie wdrażania niniejszej konwencji, w tym poprzez współpracę międzynarodową.

Artykuł 38. Stosunki Komitetu z innymi organami.

W celu sprzyjania skutecznemu wdrażaniu niniejszej konwencji i zachęcania do współpracy międzynarodowej w dziedzinie objętej zakresem niniejszej konwencji:

- wyspecjalizowane agencje i inne organy Organizacji Narodów Zjednoczonych mają prawo być reprezentowane przy rozpatrywaniu wykonywania tych postanowień niniejszej konwencji, które objęte są ich mandatem. Komitet może prosić wyspecjalizowane agencje i inne odpowiednie organy, które uzna za właściwe, o specjalistyczną poradę na temat stosowania konwencji w obszarach leżących w zakresie ich mandatu. Komitet może prosić agencje wyspecjalizowane i inne organy Organizacji Narodów Zjednoczonych o przedłożenie sprawozdań na temat stosowania konwencji w obszarach należących do zakresu ich działania.

- (b) Komitet, w ramach wypełniania swojego mandatu, będzie prowadzić konsultacje, jeżeli to właściwe, z innymi odpowiednimi organami powołanymi przez umowy międzynarodowe dotyczące praw człowieka, w celu zapewnienia spójności odpowiednich wytycznych dotyczących przedkładania sprawozdań, uwag i ogólnych zaleceń oraz w celu unikania dublowania realizowanych przez nie zadań.

Artykuł 39. Sprawozdanie Komitetu.

Co dwa lata Komitet składać będzie sprawozdanie ze swojej działalności Zgromadzeniu Ogólnemu oraz Radzie Gospodarczo-Społecznej, a także może przekazywać uwagi i ogólne zalecenia wynikające z badania sprawozdań i informacji otrzymywanych od Państw Stron. Takie uwagi i ogólne zalecenia zostaną dołączone do sprawozdania Komitetu, wraz z ewentualnymi uwagami Państw Stron.

Artykuł 40. Konferencja Państw Stron.

1. Państwa Strony spotykać się będą regularnie na konferencji Państw Stron, w celu rozpatrzenia każdej sprawy związanej z wdrażaniem niniejszej konwencji.
2. Sekretarz Generalny Organizacji Narodów Zjednoczonych zwoła konferencję Państw Stron nie później niż sześć miesięcy od dnia wejścia w życie niniejszej konwencji. Kolejne posiedzenia będą zwoływane przez Sekretarza Generalnego Organizacji Narodów Zjednoczonych co dwa lata lub zgodnie z decyzją konferencji Państw Stron.

Artykuł 41. Depozytariusz.

Sekretarz Generalny Organizacji Narodów Zjednoczonych jest depozytariuszem niniejszej konwencji.

Artykuł 42. Podpisanie.

Niniejsza konwencja zostanie otwarta do podpisu dla wszystkich państw i dla organizacji integracji regionalnej w siedzibie Organizacji Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku 30 marca 2007 roku.

Artykuł 43. Zgoda na związanie się konwencją.

Niniejsza konwencja będzie podlegać ratyfikacji przez państwa-sygnatariuszy i formalnemu zatwierdzeniu przez organizacje integracji regionalnej, które ją podpisały. Jest ona otwarta do przystąpienia dla każdego państwa lub każdej organizacji integracji regionalnej, która nie podpisała konwencji.

Artykuł 44. Organizacje integracji regionalnej.

1. „Organizacja integracji regionalnej” oznacza organizację powołaną przez suwerenne państwa danego regionu, której państwo członkowskie przekazało kompetencje w zakresie spraw regulowanych przez niniejszą konwencję. Organizacje takie zadeklarują, w dokumencie formalnego zatwierdzenia lub przystąpienia, zakres swoich kompetencji w sprawach regulowanych przez niniejszą konwencję. Następnie będą one informować depozytariusza o wszelkich istotnych zmianach zakresu kompetencji.
2. Określenie „Państwo Strona” użyte w niniejszej konwencji stosuje się do takich organizacji, w ramach ich kompetencji.
3. Dla celów stosowania art. 45 ust. 1 oraz art. 47 ust. 2 i 3 nie będzie liczony jakikolwiek dokument złożony przez organizację integracji regionalnej.
4. Organizacje integracji regionalnej, w sprawach należących do ich kompetencji, mogą korzystać z przysługującego im prawa głosu na konferencji Państw Stron, w liczbie głosów równej liczbie państw członkowskich tych organizacji będących stronami niniejszej konwencji. Organizacja nie może korzystać z prawa głosu, jeżeli którekolwiek z państw członkowskich korzysta ze swego prawa głosu i odwrotnie.

Artykuł 45. Wejście w życie.

1. Niniejsza konwencja wejdzie w życie trzydziestego dnia od dnia złożenia dwudziestego dokumentu ratyfikacyjnego lub dokumentu przystąpienia.
2. Dla wszystkich państw i organizacji integracji regionalnej ratyfikujących, formalnie zatwierdzających lub przystępujących do niniejszej konwencji po złożeniu dwudziestego dokumentu, niniejsza konwencja wejdzie w życie trzydziestego dnia od dnia złożenia przez to państwo lub organizację odpowiedniego dokumentu.

Artykuł 46. Zastrzeżenia.

1. Nie są dopuszczalne zastrzeżenia niezgodne z przedmiotem i celem niniejszej konwencji.
2. Zastrzeżenia mogą zostać wycofane w każdym czasie.

Artykuł 47. Poprawki.

1. Każde z Państw Stron niniejszej konwencji może zaproponować poprawkę do niniejszej konwencji i przedłożyć ją Sekretarzowi Generalnemu Organizacji Narodów Zjednoczonych. Sekretarz Generalny przekaze każdą zaproponowaną poprawkę Państwom Stronom, z prośbą o powiadomienie go, czy opowiadają się za zwolaniem konferencji Państw Stron w celu rozważenia propozycji i podjęcia decyzji w jej sprawie. Jeżeli w ciągu czterech miesięcy od daty takiego przekazania przynajmniej jedna trzecia Państw Stron wypowie się za zwolaniem konferencji, Sekretarz Generalny zwoła ją pod auspicjami Organizacji Narodów Zjednoczonych. Każda poprawka przyjęta większością dwóch trzecich głosów Państw Stron obecnych i głosujących zostanie przedłożona przez Sekretarza Generalnego Zgromadzeniu Ogólnemu do zatwierdzenia, a następnie wszystkim Państwom Stronom do przyjęcia.
2. Poprawka, przyjęta i zatwierdzona zgodnie z ust. 1 niniejszego artykułu wejdzie w życie trzydziestego dnia od dnia, kiedy liczba złożonych dokumentów przystąpienia osiągnie dwie trzecie liczby Państw Stron w dacie przyjęcia poprawki. Następnie poprawka wejdzie w życie w odniesieniu do każdego Państwa Strony trzydziestego dnia od daty złożenia jego dokumentu przyjęcia. Poprawka będzie wiązać tylko Państwa Strony, które ją przyjęły.
3. Jeśli tak postanowi konferencja Państw Stron w drodze konsensu, poprawka przyjęta i zatwierdzona zgodnie z ust. 1 niniejszego artykułu, która dotyczy wyłącznie art. 34, 38, 39 i 40, wejdzie w życie w stosunku do wszystkich Państw Stron trzydziestego dnia od dnia, kiedy liczba złożonych dokumentów przystąpienia osiągnie dwie trzecie liczby Państw Stron w dacie przyjęcia poprawki.

Artykuł 48. Wypowiedzenie.

Państwo Strona może wypowiedzieć niniejszą konwencję w drodze pisemnego powiadomienia Sekretarza Generalnego Organizacji Narodów Zjednoczonych. Wypowiedzenie wejdzie w życie po upływie roku od daty otrzymania powiadomienia przez Sekretarza Generalnego.

Artykuł 49. Dostępna forma.

Tekst niniejszej konwencji będzie udostępniony w formach dostępnych dla osób niepełnosprawnych.

Artykuł 50. Teksty autentyczne.

Teksty angielski, arabski, chiński, francuski, hiszpański i rosyjski niniejszej konwencji są jednakowo autentyczne.

Załącznik nr 2

Protokół Fakultatywny do Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami

Państwa-Strony niniejszego Protokołu uzgodniły, co następuje:

Artykuł 1

1. Państwo-Strona niniejszego Protokołu („Państwo-Strona”) uznaje właściwość Komitetu do spraw Praw Osób z Niepełnosprawnościami („Komitet”) do przyjmowania i rozważania zawiadomień od albo w imieniu osób lub grup osób, które podlegają jego jurysdykcji, a które twierdzą, że są ofiarami naruszenia przez to Państwo-Stronę postanowień Konwencji.
2. Komitet nie będzie przyjmował żadnych zawiadomień, jeśli będą one dotyczyły Państwa-Strony Konwencji, które nie jest stroną niniejszego Protokołu.

Artykuł 2

Komitet uzna zawiadomienie za niedopuszczalne w przypadku, gdy:

- (a) zawiadomienie jest anonimowe;
 - (b) zawiadomienie stanowi nadużycie prawa składania takich zawiadomień lub jest niezgodne z postanowieniami Konwencji;
 - (c) ta sama sprawa była już rozpatrywana przez Komitet lub była albo jest rozpatrywana w ramach innej międzynarodowej procedury badania lub rozstrzygnięcia;
 - (d) nie zostały wyczerpane wszystkie dostępne odwoławcze środki krajowe. Zasada ta nie ma zastosowania w przypadku nieuzasadnionej zwłoki w przeprowadzeniu postępowania odwoławczego lub braku prawdopodobieństwa, że postępowanie to przyniesie skuteczne rozwiązanie;
 - (e) zawiadomienie jest wyraźnie bezpodstawne lub niewystarczająco uzasadnione;
- lub gdy
- (f) fakty będące przedmiotem zawiadomienia miały miejsce przed wejściem w życie niniejszego Protokołu w stosunku do danego Państwa-Strony, chyba że fakty te trwały po tej dacie.

Artykuł 3

Z zastrzeżeniem postanowień art.2 niniejszego Protokołu, Komitet poinformuje Państwo-Stronę, w sposób poufny, o jakimkolwiek zawiadomieniu, które zostało mu przedłożone. W ciągu sześciu miesięcy Państwo otrzymujące przedłoży Komitetowi pisemne wyjaśnienia lub oświadczenia wyjaśniające sprawę oraz ewentualnie środek zaradczy, jeżeli został zastosowany przez to Państwo.

Artykuł 4

1. W dowolnym czasie po otrzymaniu zawiadomienia, a przed wydaniem rozstrzygnięcia w sprawie jego zasadniczego przedmiotu, Komitet może przekazać zainteresowanemu Państwu-Stronie do pilnego rozważenia prośbę o podjęcie przez to Państwo takich środków przejściowych, jakie mogą być niezbędne dla uniknięcia potencjalnej nieodwracalnej szkody dla ofiary lub ofiar domniemanego naruszenia.
2. Gdy Komitet wykonuje swoje uprawnienie zgodnie z ust. 1 niniejszego artykułu, nie oznacza to rozstrzygnięcia w sprawie dopuszczalności lub zasadniczego przedmiotu zawiadomienia.

Artykuł 5

Komitet rozpatruje zawiadomienia, o których mowa w niniejszym Protokole, na zamkniętych posiedzeniach. Po rozpatrzeniu zawiadomienia, Komitet przekazuje ewentualne uwagi i zalecenia zainteresowanemu Państwu-Stronie i wnioskodawcy.

Artykuł 6

1. W przypadku otrzymania wiarygodnej informacji wskazującej na poważne i systematyczne naruszenie przez Państwo-Stronę praw ustanowionych w Konwencji, Komitet zaprasza to Państwo-Stronę do współpracy w rozpatrywaniu informacji i do przedłożenia w tym celu uwag odnoszących się do wspomnianej informacji.
2. Mając na względzie wszelkie uwagi, które mogą być przedłożone przez zainteresowane Państwo-Stronę oraz wszelkie inne dostępne wiarygodne informacje, Komitet może wyznaczyć jednego lub więcej swoich członków do przeprowadzenia dochodzenia i do pilnego złożenia sprawozdania Komitetowi. Jeśli okaże się to uzasadnione i jeśli wyrazi na to zgodę Państwo-Strona, dochodzenie może obejmować wizytę na terytorium tego państwa.
3. Po zbadaniu ustaleń z takiego dochodzenia, Komitet przekazuje te ustalenia zainteresowanemu Państwu-Stronie, wraz z ewentualnymi uwagami i zaleceniami.
4. W ciągu sześciu miesięcy od dnia otrzymania ustaleń, uwag i zaleceń przekazanych przez Komitet, zainteresowane Państwo-Strona przekazuje swoje uwagi do Komitetu.
5. Dochodzenie powinno być prowadzone z zachowaniem poufności i na każdym etapie postępowania należy wystąpić do Państwa-Strony o współpracę.

Artykuł 7

1. Komitet może zwrócić się do zainteresowanego Państwa-Strony o włączenie do swojego sprawozdania, składanego zgodnie z art. 35 Konwencji, szczegółowych informacji o wszelkich środkach podjętych w odpowiedzi na dochodzenie prowadzone zgodnie z art. 6 niniejszego Protokołu.
2. Komitet może, w razie potrzeby, po upływie okresu sześciu miesięcy, o którym mowa w art. 6 ust. 4, zwrócić się do zainteresowanego Państwa-Strony o przekazanie informacji na temat środków podjętych w odpowiedzi na takie dochodzenie.

Artykuł 8

Każde Państwo-Strona może, w momencie podpisywania lub ratyfikacji niniejszego Protokołu albo przystąpienia do niego, oświadczyć, że nie uznaje kompetencji Komitetu przewidzianych w art. 6 i 7.

Artykuł 9

Sekretarz Generalny Organizacji Narodów Zjednoczonych jest depozytariuszem niniejszego Protokołu.

Artykuł 10

Niniejszy Protokół będzie otwarty do podpisu dla wszystkich państw i organizacji integracji regionalnej, będących sygnatariuszami Konwencji, w siedzibie Organizacji Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku od dnia 30 marca 2007 roku.

Artykuł 11

Niniejszy Protokół będzie podlegać ratyfikacji przez państwa-sygnatariuszy Protokołu, które ratyfikowały Konwencję lub przystąpiły do niej. Będzie on podlegać formalnemu zatwierdzeniu przez organizacje integracji regionalnej będące sygnatariuszami niniejszego Protokołu, które formalnie zatwierdziły Konwencję lub do

niej przystąpiły. Będzie on otwarty do przystąpienia dla jakiegokolwiek państwa lub jakiejkolwiek organizacji integracji regionalnej, które ratyfikowały Konwencję, formalnie ją potwierdziły lub do niej przystąpiły, lecz nie podpisały Protokołu.

Artykuł 12

1. „Organizacja integracji regionalnej” oznacza organizację powołaną przez suwerenne państwa danego regionu, której państwo członkowskie przekazało swoje kompetencje w zakresie spraw regulowanych przez Konwencję i niniejszy Protokół. Organizacje takie zadeklarują w instrumencie formalnego zatwierdzenia lub przystąpienia, zakres swoich kompetencji w sprawach regulowanych przez Konwencję i niniejszy Protokół. Następnie będą informować depozytariusza o wszelkich istotnych zmianach zakresu swoich kompetencji.
2. Nawiązania do „Państw-Stron” w niniejszym Protokole stosują się do takich organizacji, w ramach ich kompetencji.
3. Dla celów art. 13 ust. 1 oraz art. 15 ust. 2, jakkolwiek dokument złożony przez organizację integracji regionalnej nie będzie uwzględniany.
4. Organizacje integracji regionalnej, w sprawach należących do ich kompetencji, mogą korzystać z przysługującego im prawa głosu na Konferencji Państw-Stron, w liczbie głosów równej liczbie państw członkowskich tych organizacji będących Stronami niniejszej Konwencji. Organizacja taka nie może korzystać z prawa głosu, jeżeli jakkolwiek z jej państw członkowskich korzysta z prawa głosu i vice versa.

Artykuł 13

1. Pod warunkiem wejścia w życie Konwencji, niniejszy Protokół wejdzie w życie trzydziestego dnia od daty złożenia dziesiątego dokumentu ratyfikacyjnego lub dokumentu przystąpienia.
2. Dla wszystkich państw i organizacji integracji regionalnej ratyfikujących, formalnie zatwierdzających lub przystępujących do niniejszego Protokołu po złożeniu dziesiątego takiego dokumentu, niniejszy Protokół wejdzie w życie trzydziestego dnia od daty złożenia przez to państwo lub organizację odpowiedniego dokumentu.

Artykuł 14

1. Nie są dopuszczalne zastrzeżenia niezgodne z przedmiotem i celem niniejszego Protokołu.
2. Zastrzeżenia mogą być wycofane w dowolnym czasie.

Artykuł 15

1. Każde z Państw-Stron może zaproponować poprawkę do niniejszego Protokołu i przedłożyć ją Sekretarzowi Generalnemu Organizacji Narodów Zjednoczonych. Sekretarz Generalny powiadomi Państwa-Strony o każdej zaproponowanej poprawce, przekazując jednocześnie prośbę o zawiadomienie go, czy wypowiadają się za zwołaniem spotkania Państw-Stron w celu rozważenia propozycji i podjęcia decyzji w tej sprawie. Jeżeli, w ciągu czterech miesięcy od daty takiego powiadomienia, przynajmniej jedna trzecia Państw-Stron wypowie się za zwołaniem takiego spotkania, Sekretarz Generalny zwoła je pod auspicjami Organizacji Narodów Zjednoczonych. Każda poprawka przyjęta większością dwóch trzecich głosów Państw-Stron obecnych i głosujących zostanie przedłożona przez Sekretarza Generalnego Zgromadzeniu Ogólnemu do zatwierdzenia, a następnie wszystkim Państwom-Stronom do zaakceptowania.
2. Poprawka przyjęta i zatwierdzona zgodnie z ust. 1 niniejszego artykułu wejdzie w życie trzydziestego dnia od daty, w której liczba złożonych dokumentów przystąpienia osiągnie dwie trzecie liczby Państw-Stron z daty przyjęcia poprawki. Następnie poprawka wejdzie w życie w odniesieniu do Państwa-Strony trzydziestego dnia od daty złożenia jego własnego dokumentu przyjęcia. Poprawka będzie wiążąca tylko wobec Państw-Stron, które ją przyjęły.

Artykuł 16

Państwo-Strona może wypowiedzieć niniejszy Protokół w drodze pisemnego powiadomienia Sekretarza Generalnego Organizacji Narodów Zjednoczonych. Wypowiedzenie wejdzie w życie po upływie jednego roku od daty otrzymania powiadomienia przez Sekretarza Generalnego.

Artykuł 17

Tekst niniejszego Protokołu będzie udostępniony w dostępnych formach.

Artykuł 18

Teksty angielski, arabski, chiński, francuski, hiszpański i rosyjski niniejszego Protokołu są jednakowo autentyczne.

NA DOWÓD CZEGO, niżej podpisani pełnomocnicy, należycie upoważnieni przez swoje Rządy, podpisali niniejszy Protokół.

Załącznik nr 3

**Oświadczenie rządowe w sprawie mocy obowiązującej
Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych,
sporządzonej w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r.
z dnia 25 września 2012 r.**

(WYCIĄG)

Podaje się niniejszym do wiadomości, że na podstawie ustawy z dnia 15 czerwca 2012 r. o ratyfikacji Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzonej w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz.U. poz. 882) Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej dnia 6 września 2012 r. ratyfikował wyżej wymienioną konwencję.

Zgodnie z art. 45 ust.1 konwencji weszła ona w życie dnia 3 maja 2008 r.

Zgodnie z art. 45 ust. 2 konwencji w stosunku do Rzeczypospolitej Polskiej wchodzi ona w życie dnia 25 października 2012 r.

W chwili złożenia dokumentu ratyfikacyjnego Rzeczpospolita Polska złożyła następujące oświadczenie interpretacyjne oraz zastrzeżenia:

Oświadczenie interpretacyjne:

„Rzeczpospolita Polska oświadcza, że interpretuje art. 12 konwencji w sposób zezwalający na stosowanie ubezwłasnowolnienia, w okolicznościach i w sposób określony w prawie krajowym, jako środka, o którym mowa w art. 12 ust. 4, w sytuacji, gdy wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego lub innego rodzaju zaburzeń psychicznych osoba nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem.”

Zastrzeżenia:

„Art. 23 ust. 1 lit. (a) konwencji dotyczy uznania prawa wszystkich osób niepełnosprawnych, które są w odpowiednim do zawarcia małżeństwa wieku, do zawarcia małżeństwa i do założenia rodziny, na podstawie swobodnie wyrażonej i pełnej zgody przyszłych małżonków. Na podstawie art. 46 konwencji Rzeczpospolita Polska zastrzega sobie prawo do niestosowania postanowienia art. 23 ust. 1 lit. (a) konwencji do czasu zmiany przepisów prawa polskiego. Do momentu wycofania zastrzeżenia osoba niepełnosprawna, której niepełnosprawność wynika z choroby psychicznej albo niedorozwoju umysłowego, a która jest w odpowiednim do zawarcia małżeństwa wieku, nie będzie mogła zawrzeć związku małżeńskiego, chyba że sąd zezwoli na zawarcie małżeństwa, stwierdzając, że stan zdrowia lub umysłu takiej osoby nie zagraża małżeństwu, ani zdrowiu przyszłego potomstwa i jeżeli osoba ta nie została ubezwłasnowolniona całkowicie. Uwarunkowania te wynikają z art. 12 § 1 ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. - Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. Nr 9, poz. 59, z późn. zm.¹).”

„Rzeczpospolita Polska rozumie, że art. 23 ust. 1 lit. (b) i art. 25 lit. (a) nie powinny być interpretowane jako przyznające jednostce prawo do aborcji czy też nakaz dla państw-stron zapewnienia dostępu do takiego prawa, z wyjątkiem sytuacji, gdy jest to wyraźnie określone w prawie krajowym.”

[...]

¹ Tekst jednolity ustawy został ogłoszony w Dz. U. z 2012 r. poz. 788.

Załącznik nr 4

**Stanowisko Komisarza Praw Człowieka Rady Europy,
Thomasa Hammarberga**

z dnia 21 września 2009 roku:

***Osoby z niepełnosprawnością intelektualną powinny się wspierać,
a nie pozbawiać ich praw człowieka przysługujących każdej jednostce***

Osoby cierpiące na problemy ze zdrowiem psychicznym lub osoby z niepełnosprawnością intelektualną poddaje się wciąż jeszcze dyskryminacji, stygmatyzacji i represjom. Samo ich istnienie postrzega się jako problem, często osoby takie chowa się w oddalonych instytucjach opiekuńczych lub w zakamarkach domów rodzinnych. Traktuje się je jako nie-osoby, których decyzje nie mają jakiegokolwiek znaczenia.

Chociaż podejście do takich osób zmienia się w ramach postępu w traktowaniu praw człowieka, osoby cierpiące na choroby psychiczne i z niepełnosprawnością intelektualną cały czas stają wobec problemów związanych z samodzielnym decydowaniem, także w bardzo istotnych kwestiach. Ich zdolność do czynności prawnych jest ograniczana lub całkowicie odbierana, umieszcza się je pod opieką ludzi, którzy są uprawnieni do podejmowania wszelkich decyzji za osoby z niepełnosprawnością.

Niektóre osoby z chorobą psychiczną lub z niepełnosprawnością intelektualną, z obiektywnego punktu widzenia mogą mieć problemy w kontaktach z władzami, bankami, czy właścicielami mieszkań - w związku ze swoimi rzeczywistymi lub postrzeganymi problemami zdrowotnymi. Osoby takie poddaje się także manipulacji w celu podejmowania decyzji, których z własnej woli by nie podjęły.

Podstawową zasadą praw człowieka jest to, że ustalone normy stosują się do każdej osoby, bez wprowadzania podziałów. Praw tych jednak ciągle odmawia się osobom z niepełnosprawnością intelektualną. Ten właśnie niedostatek sprawił, że kraje członkowskie ONZ stworzyły i przyjęły Konwencję o prawach osób z niepełnosprawnościami podkreślającą, iż ludzie z wszelkimi rodzajami niepełnosprawności mają prawo do cieszenia się pełnym wachlarzem praw człowieka na równi z ludźmi pełnosprawnymi. Celem Konwencji jest promowanie włączenia społecznego osób z niepełnosprawnościami i ich pełnego uczestnictwa w społeczeństwie. Gdy odbieramy niektórym osobom prawo do decydowania w swoim imieniu, zaprzeczamy wtedy międzynarodowym standardom.

Jak zatem uporać się z konkretnymi sytuacjami związanymi z tym tematem?

Konwencja ONZ zajmuje się tą kwestią w Artykule 12 – „*Państwa-Strony stwierdzają, iż osoby z niepełnosprawnościami mają taką samą zdolność do czynności prawnych we wszystkich aspektach życia jak inni obywatele.*”

Konwencja uznaje także, że niektórzy ludzie ze względu na swoją niepełnosprawność lub bariery zewnętrzne nie są sami zdolni do podejmowania ważnych decyzji. W ich przypadku Konwencja zwraca się do rządów, by te zapewniły takim osobom dostęp do wsparcia niezbędnego im do korzystania ze zdolności do czynności prawnych.

Kluczową sprawą jest charakter tego wsparcia. Wspomagane podejmowanie decyzji jest obszarem wsparcia rozwijającym się w niektórych krajach członkowskich Rady Europy oraz obecnym już od kilku lat w prawodawstwie niektórych prowincji w Kanadzie. W tych krajach tworzy się - jednak nie narzuca - sieci wsparcia wokół dorosłej osoby z niepełnosprawnością. Osoby wspierające dostarczają informacji oraz pomagają osobie z niepełnosprawnością dokonać wyboru spośród dostępnych rozwiązań.

Konwencja mówi, że powinny istnieć odpowiednie i skuteczne zabezpieczenia zapobiegające nadużyciom. Prawa osób, ich wola i preferencje powinny być respektowane i nie powinno być konfliktu interesów i niepożądane-go wpływu ze strony osób wspierających na dorosłą osobę wspieraną.

Co więcej, organizacja wsparcia powinna obejmować możliwie najkrótszy czas i podlegać regularnym przeglądom ze strony kompetentnego, niezależnego i bezstronnego ciała sądowego lub administracyjnego. Sformułowania te pozwalają na zaistnienie szeregu alternatyw dla ubezwłasnowolnienia, które mogą zostać udostępnione dorosłym osobom z niepełnosprawnością. Punktem wyjściowym takich reform jest zapewnienie pełnej zdolności do czynności prawnych połączonej z prawem do ubiegania się o wsparcie. Zapewnienie tego wsparcia powinno zawsze być regulowane zabezpieczeniami, które zapobiegną nadużyciu zaufania.

Rzeczywista sytuacja w większości krajów, włącznie z krajami europejskimi, jest odległa od takiego planu. Normą jest tendencja do rutynowego wręcz ubezwłasnowolniania osób z niepełnosprawnością intelektualną lub z chorobami psychicznymi.

Trzeba jednak dodać, że zarówno Konwencja, jak i Plan działania w celu promowania praw i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w społeczeństwie na lata 2006-2015, sformułowany przez Radę Europy mogły już wywrzeć pozytywny wpływ na niektóre kraje. Grupa urzędnicza UE zajmująca się wdrożeniem Konwencji niedawno przedstawiała raport mówiący o zapewnieniach wprowadzenia procesu przeglądu ze strony Czech, Francji, Węgier, Irlandii, Łotwy, Portugalii oraz Słowacji.¹

Raport mówi także, że te i inne kraje „wyraziły zainteresowanie dzieleniem się informacjami poprzez organizowanie konferencji i seminariów tematycznych, tworzenie eksperckich grup roboczych, włączanie społeczeństwa obywatelskiego i ważnych graczy, takich jak sądownictwo oraz omawianie kwestii prawnych pod kątem tworzenia ustaw, polityk i dobrych praktyk we wskazanym obszarze”.

Dyskusje takie są niezbędne w celu urzeczywistnienia przejścia do nowego modelu prawa i strategii, które co do zasady zostały uzgodnione podczas tworzenia i akceptowania Konwencji oraz Planu działania Rady Europy. Oczywiście kazusy Trybunału w Strasburgu będą szczegółowo badane podczas procesu przejścia i na pewno trzeba jeszcze pewnej liczby procesów sądowych przed Trybunałem, zanim podejście zawarte w Konwencji zostanie całkowicie zintegrowane z europejską jurysprudencją (doktryną prawa).

W ubiegłorocznej sprawie (Sztukaturow przeciw Rosji), Trybunał musiał zająć się kwestią odebrania zdolności do czynności prawnych, narzuconej hospitalizacji i leczeniu bez zgody. Pan Sztukaturow, dorosły ze zdiagnozowaną schizofrenią, został ubezwłasnowolniony bez swojej wiedzy z inicjatywy swojej matki, która stała się jego prawnym opiekunem. Sztukaturow nie miał prawa odwoływania się do sądów rosyjskich i został umieszczony w szpitalu psychiatrycznym.

Po zapoznaniu się ze sprawą, Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził, że „*istnienie zaburzenia psychicznego, nawet poważnego, nie może być jedynym powodem uzasadniającym pełne ubezwłasnowolnienie*”. Trybunał orzekł, że krajowe ustawodawstwo musi dostarczyć rozwiązanie „skrojone na miarę” oraz że proces ubezwłasnowolnienia stanowił nieproporcjonalne wtargnięcie w życie prywatne mężczyzny, a także odkrył szereg pogwałceń Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.²

Orzeczenie to trzeba interpretować jako zgodne z podejściem Konwencji Narodów Zjednoczonych. Wszelkie ograniczenia praw jednostki muszą być indywidualnie dopasowane do osoby i jej potrzeb oraz muszą być rzeczowo uzasadnione i przeprowadzone zgodnie z prawnie obowiązującymi procedurami w połączeniu ze skutecznymi zabezpieczeniami.

Co ciekawe, Konwencja ONZ podkreśla szczególną wagę ochrony prawa osób z niepełnosprawnością do własności, kontroli własnych finansów i równego dostępu do pożyczek pieniężnych i kredytów hipotecznych.³

1 Nota informacyjna towarzysząca drugiemu raportowi pt. Disability High Level Group Report on the UN Convention (2009). 4 czerwca 2009 r., str. 5.

2 Sztukaturow v. Rosja, 27 marca 2008 r. Zob. także czekającą na rozpatrzenie sprawę D.D. v. Litwa (Aplikacja Nr 13469/06) złożoną 28 marca 2006 r. Opis sprawy został opublikowany na stronie Trybunału 10 grudnia 2007 r.

3 Jest to opisane w piątym, ostatnim ustępie Artykułu 12 Konwencji NZ. Por. także sprawę Winterwerp v. Holandia, w której Trybunał orzekł, że zdolność do zarządzania własnością jest „prawem obywatelskim” i podlega ochronie z mocy Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.

Wydaje się, że to podejście oparte jest na doświadczeniach związanych z decyzjami o ubezwłasnowolnieniu podejmowanymi wbrew duchowi praw człowieka.

Dodać należy, że osoby z chorobami psychicznymi lub z niepełnosprawnością intelektualną powinny mieć czynne i bierne prawa wyborcze. Choć jasno mówi o tym Konwencja ONZ (w Artykule 29), osoby z niepełnosprawnościami w wielu krajach Europy są z tego prawa wyłączone. Do takiej sytuacji doprowadziło ich ubezwłasnowolnienie lub częściowe ograniczenie ich zdolności do czynności prawnych, co w rezultacie przekłada się na ich polityczny niebyt.

Powinniśmy być świadomi, jaka jest ogromna różnica pomiędzy odbieraniem prawa do podejmowania decyzji i zapewnianiem „dostępu do wsparcia”. W pierwszym przypadku postrzega się osoby z niepełnosprawnościami jako przedmioty leczenia, strachu i działań charytatywnych. W drugim przypadku osoba z niepełnosprawnością umieszczona jest w centrum procesu podejmowania decyzji, jest traktowana podmiotowo i jako taka uprawniona do korzystania z pełnego wachlarza praw człowieka.

Załącznik nr 5

**Projekt założeń projektu ustawy o zmianie ustawy
- Kodeks cywilny, ustawy - Kodeks rodzinny i opiekuńczy, ustawy
- Kodeks postępowania cywilnego, ustawy o wspieraniu rodziny i systemie
pieczy zastępczej oraz niektórych innych ustaw (wyciąg)¹**

I. Potrzeba zmian regulacji i ich cel**1. Ochrona osób z niepełnosprawnością**

W zakresie ochrony praw osób z niepełnosprawnością istnieje pilna potrzeba kompleksowych zmian. Wynika ona ze zmieniających się warunków społecznych (zmian demograficznych i kulturowych, zwłaszcza dotyczących postrzegania osób z niepełnosprawnością czy zaburzeniami psychicznymi), rozwoju nauk medycznych (rozwoju rehabilitacji, metod diagnostycznych i terapeutycznych), rozwoju nauk społecznych, m.in. doświadczeń psychologii społecznej dotyczących inkluzji i walki z uprzedzeniami. Zjawiskom tym towarzyszy równoległy dynamiczny rozwój idei praw człowieka (poprzez normy konstytucyjne i umowy międzynarodowe), które przenikają do prawa cywilnego.

Akty prawa międzynarodowego szczegółowo określają standardy służące ochronie osób z niepełnosprawnością. W pierwszej kolejności należy wskazać na potrzebę zmian przepisów dotyczących zdolności do czynności prawnych osób dorosłych oraz instytucji prawnych służących ochronie dorosłych niemających pełnej zdolności do czynności prawnych.

Zastąpienie ubezwłasnowolnienia innymi środkami jest zgodne z zaleceniami szeregu dokumentów międzynarodowych. Jeśli chodzi o dokumenty Rady Europy należy wymienić przede wszystkim rekomendację Komitetu Ministrów Rady Europy nr (99)4 z dnia 23 lutego 1999 r. w sprawie zasad dotyczących ochrony prawnej niepełnosprawnych osób dorosłych, a także zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr (2006)5 z dnia 5 kwietnia 2006 r. – Plan działań Rady Europy w celu promocji praw i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w społeczeństwie: podnoszenie jakości życia osób niepełnosprawnych w Europie 2006 -2015. Szczególnie doniosłe dla prawa prywatnego są postanowienia pierwszego z wymienionych dokumentów. W Polsce dyskusja na temat kierunków niezbędnych zmian nasiliła się zwłaszcza w związku z ratyfikacją Konwencji ONZ z dnia 13 grudnia 2006r. o prawach osób niepełnosprawnych (Dz. U. z 2012 r. poz. 1169, dalej powoływana jako Konwencja), a w szczególności w związku z jej art. 12 i art. 23 ust. 1a.

Problem niewłaściwej ochrony osób ubezwłasnowolnionych został dostrzeżony przez Trybunał Konstytucyjny. W wyroku z dnia 7 marca 2007 r., (sygn. K 28/05) Trybunał wyraźnie zasugerował potrzebę dokonania kompleksowych zmian w zakresie instytucji ubezwłasnowolnienia w prawie polskim i zaznaczył, że w większości państw odchodzi się obecnie od sztywnego ograniczania praw i wolności osób chorych psychicznie, upośledzonych lub uzależnionych na rzecz regulacji bardziej elastycznych, dopasowanych do konkretnych sytuacji przez sąd orzekający w danej sprawie. Trybunał przywołał rozwiązania francuskie, niemieckie i austriackie, gdzie istnieje możliwość indywidualnego oznaczenia przez sąd rodzajów czynności, które osoba poddana opiece może dokonywać samodzielnie bez zgody przedstawiciela ustawowego.

Naturalną konsekwencją odstąpienia od instytucji ubezwłasnowolnienia oraz od nieodpowiadającej standardom norm prawa międzynarodowego terminologii choroby psychicznej i niedorozwoju umysłowego są zmiany w zakresie

¹ Pełny tekst założeń opublikowany jest na stronie Rządowego Centrum Legislacji:
<http://legislacja.rcl.gov.pl/docs//1/208000/208017/208018/dokument104548.pdf>

zdolności do zawierania małżeństw przez osoby z zaburzeniami psychicznymi. Obowiązujące w tym zakresie regulacje są krytykowane ze strony organizacji reprezentujących prawa osób niepełnosprawnych oraz środowisk medycznych. Ponadto zastrzeżenia - nie tylko w zakresie samego zakazu zawierania małżeństwa, ale także sposobu określenia przesłanek (choroba psychiczna lub niedorozwój umysłowy) - były podnoszone przez Pełnomocnika Rządu ds. Równego Traktowania poprzedniej kadencji oraz Rzecznika Praw Obywatelskich.

[...]

II. Zagadnienia wstępne związane z ochroną osób z niepełnosprawnością psychiczną

1. Standard ochrony osób z niepełnosprawnością psychiczną wyznaczony prawem międzynarodowym

Podstawowy standard prawny w zakresie nowelizacji wyznacza art. 12 ust. 2 – 5 Konwencji. Standard ten obejmuje:

- a) zapewnienie osobom niepełnosprawnym dostępu do wsparcia, którego mogą potrzebować przy korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych,
- b) zapewnienie odpowiednich i skutecznych zabezpieczeń w celu zapobiegania nadużyciom przy korzystaniu i stosowaniu instytucji prawnych służących wsparciu osób niepełnosprawnych w zakresie zdolności do czynności prawnych,
- c) zagwarantowanie równego prawa osób niepełnosprawnych do posiadania i dziedziczenia własności, kontroli własnych spraw finansowych oraz do jednakowego dostępu do pożyczek bankowych, hipotecznych i innych form kredytów.

Standard ten jest, przynajmniej dotychczas, bardzo ogólny. W szczególności, nieliczne są jeszcze opinie Komitetu do spraw praw osób niepełnosprawnych. Dlatego w pracach nad nowelizacją uwzględniane będą też inne źródła, w tym Rekomendacja (1999) 4 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie zasad dotyczących prawnej ochrony dorosłych nie mogących samodzielnie prowadzić swych spraw oraz Rekomendacja (2009) 11 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie zasad dotyczących pełnomocnictwa opiekuńczego (continuing powers of attorney) i dyspozycji na wypadek niezdolności do czynności prawnych (advance directives for incapacity).

Konwencja (art. 1) zalicza do osób niepełnosprawnych te osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami.

Projektowana regulacja ma na celu realizację nie tylko standardów wyznaczonych art. 12 ust. 2 – 5 Konwencji (zapewnienie osobom niepełnosprawnym dostępu do wsparcia, którego mogą potrzebować przy korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych), ale również wynikającego z postanowień art. 23 ust. 1a Konwencji, który gwarantuje prawo wszystkich osób niepełnosprawnych, zdolnych do zawarcia związku małżeńskiego, do wstąpienia w taki związek.

2. Podstawowe wartości, jakie powinna chronić przedstawiana nowelizacja

Wartości te powinny być spójne z jednej strony z podstawowymi standardami praw człowieka, a z drugiej strony – z podstawowymi zasadami polskiego prawa cywilnego. Są nimi:

- a) dobro osoby korzystającej z ochrony.

Wartość ta wywodzi się z konstytucyjnej zasady nienaruszalności i poszanowania godności człowieka. Na gruncie prawa prywatnego, do którego odnosi się proponowana nowelizacja, zasada ta jest ujmowana w kategoriach autonomii woli jednostki.

Idea autonomii woli jednostki opiera się na założeniu, że przesłanką decydowania o sobie jest autentyczna (a więc nie narzucona ani nie zasugerowana z zewnątrz) wola. Co więcej, autonomia ta zakłada, że przynajmniej co do zasady jednostka ponosi prawną odpowiedzialność za swoje decyzje. Jeżeli – co jest sytuacją wyjątkową – osoba nie jest w stanie podjąć lub wyrazić swej woli w sposób uzasadniający przypisanie jej odpowiedzialności za jej decyzje, wskazana jest zmiana reguł dotyczących korzystania przez tę osobę z jej zdolności do czynności prawnych.

Proponowana nowelizacja będzie zmierzała do zapewnienia równowagi pomiędzy dążeniem do ochrony obiektywnie rozumianego dobra osoby korzystającej z ochrony (jeżeli nie może ona sama prowadzić swych spraw) oraz do uwzględniania jej decyzji, wyobrażeń i życzeń w najszerszym możliwym zakresie, o ile nie sprzeciwiają się one jej dobru. Takie umiarkowane obiektywne rozumienie dobra osoby korzystającej z ochrony spotykane jest np. w ustawodawstwie niemieckim, szwajcarskim, angielskim.

b) ochrona zaufania osób trzecich.

Ochrona ta musi być znacznie ograniczona, pierwszeństwo ma bowiem ochrona osoby z niepełnosprawnością.

c) subsydiarność instytucji ochronnych.

Istota subsydiarności sprowadza się do tego, że żaden z instrumentów ochrony nie może być ustanowiony, jeżeli nie jest konieczny, przy czym ocena konieczności jest dokonywana na podstawie okoliczności konkretnego przypadku. Przy decydowaniu o tym, który z instrumentów ochrony powinien być zastosowany, należy preferować narzędzia możliwie najmniej sformalizowane i ingerujące w sytuację prawną osoby z niepełnosprawnością.

Zasadnicza zmiana w stosunku do dotychczasowego stanu prawnego polegać ma na tym, że poszczególne sposoby ochrony prawnej osób dorosłych z niepełnosprawnością psychiczną powinny być zastosowane w sposób proporcjonalny do potrzeb wynikających ze stanu psychicznego osoby, a rozstrzygnięcie ograniczające jej zdolność do czynności prawnych stanowi środek ostateczny, stosowany wówczas, gdy środki mniej ingerujące w autonomię woli (np. pełnomocnictwo opiekuńcze lub opieka asystencyjna) nie byłyby wystarczające do ochrony jej interesów.

III. Opis rozwiązań szczegółowych

1. Zdolność do czynności prawnych osób z niepełnosprawnością umysłową, ubezwłasnowolnienie, opieka

a) Przyjęta w Kodeksie cywilnym (dalej: „k.c.”) koncepcja, w myśl której osobom małoletnim – ze względu na ich wiek – w ogóle nie przysługuje zdolność do czynności prawnych, albo przysługuje im tylko w oznaczonym zakresie (por. art. 11, art. 12, art. 14, art. 15-22 k.c.) nie budzi zastrzeżeń aksjologicznych. Jest bowiem faktem naturalnym, odnoszącym się do wszystkich ludzi, że wraz z wiekiem wzrasta ich dojrzałość umysłowa do poziomu niezbędnego do dokonywania czynności prawnych. Z tych względów wspomniana koncepcja nie może być uznana za dyskryminującą (stygmatyzującą) osoby małoletnie.

Natomiast zastosowanie tej koncepcji do dorosłych osób niepełnosprawnych – jak czynią to przepisy k.c. poprzez instytucję ubezwłasnowolnienia – wywołuje zastrzeżenia aksjologiczne. Prowadzi bowiem do stygmatyzacji tych osób oraz może grozić sprzecznością odpowiednich przepisów z normami międzynarodowymi chroniącymi prawa człowieka. Co więcej, ubezwłasnowolnienie - dopóki nie jest ujawnione publicznie - zagraża bezpieczeństwu obrotu prawnego. Każdy uczestnik obrotu prawnego musi bowiem samodzielnie ustalać – nie mając ku temu pełnych danych – czy jego kontrahent ma zdolność do czynności prawnych wymaganą w danych okolicznościach, czy też nie.

Proponowana nowelizacja odchodzi od modelu, w którym orzeczeniem sądowym pozbawia się osobę zdolności do czynności prawnych w zakresie określonym w sposób abstrakcyjny i luźno tylko powiązany ze stanem psychicznym tej osoby. Przyjmuje ona zasadę pełnej zdolności do czynności prawnych osoby dorosłej i, jako

wyjątki od niej, ograniczenia możliwości korzystania z tej zdolności, gdy jest to konieczne ze względu na stan osoby dotkniętej niepełnosprawnością. Zakres tych ograniczeń ma być jednak ustalany w sposób indywidualny, z uwzględnieniem sytuacji konkretnej osoby.

Proponowana nowelizacja ma także prowadzić do zmiany funkcji opieki i relacji pomiędzy opieką a zdolnością do czynności prawnych. W obecnym stanie prawnym przesłanką ustanowienia opieki czy kurateli jest uprzednia ingerencja w zdolność do czynności prawnych, polegająca na ubezwłasnowolnieniu całkowitym lub częściowym. W projektowanej regulacji opieka będzie ustanawiana dla pomocy w prowadzeniu spraw przez osobę z niepełnosprawnością, a zakres obowiązków i kompetencji opiekuna będzie zależny od stanu psychicznego podopiecznego. Przede wszystkim obejmować on może osobisty kontakt, wsparcie, asystencję, natomiast reprezentację podopiecznego tylko, gdy jest to niezbędne.

b) Zagadnieniem wstępnym jest określenie kręgu osób, do których nowe instytucje powinny być stosowane. Wsparcia potrzebują trzy kategorie osób: osoby cierpiące na choroby psychiczne, osoby z niepełnosprawnością intelektualną oraz osoby cierpiące na choroby wieku podeszłego.

Nowelizacja będzie miała na względzie wyłącznie stany niepełnosprawności psychicznej (a nie fizycznej), i to określone syntetycznie – bez powoływania poszczególnych ich rodzajów. Najszerzym i stosowanym już w obowiązującym k.c. określeniem jest zwrot „zaburzenia psychiczne”, który należy zachować ze wskazaniem, że chodzi tu o wszelkiego rodzaju stany psychiczne, które wyłączają albo ograniczają zrozumienie swobodnie podjętej decyzji i jej konsekwencji. Ponadto, powinny być to stany trwałe, bo tylko wtedy instytucje te mogłyby spełniać funkcję profilaktyczną, zapobiegającą złożeniu ważnego oświadczenia woli, a tym samym dokonaniu czynności prawnej. Natomiast gdyby chodziło tylko o zaburzenia psychiczne o charakterze chwilowym, to stanowiłyby one podstawę do uznania ex post czynności prawnej za nieważną (obecny art. 82 k.c.).

Przeciwko wskazywaniu w prawie cywilnym poszczególnych rodzajów zaburzeń psychicznych przemawia argument, że jest to kwestia, którą powinni rozstrzygać lekarze, a nie prawnicy. Medycyna rozwija się zresztą intensywnie, co prowadzi do częstych zmian w zakresie rozpoznania objawów zaburzeń psychicznych i metod ich leczenia, a w konsekwencji zmian ich kwalifikacji. Prawo cywilne powinno być otwarte na spożytkowanie owego rozwoju medycyny. Niewłaściwe byłoby także włączenie do pojęcia zaburzeń psychicznych różnych przesłanek typu społecznego, jak np. oceny sprawności działania instytucji tworzonej przez czynność prawną lub rozsądności podjętej decyzji. Otworzyłyby to bowiem drogę do dowolnego ograniczania autonomii woli człowieka.

c) Projektowana nowelizacja utrzymuje indywidualną i następczą kontrolę czynności prawnych osób z niepełnosprawnością psychiczną, polegającą na możliwości uznania przez sąd za nieważne oświadczenia woli złożonego przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli (na dotychczasowych zasadach wskazanych w art. 82 k.c.; ewentualne korekty tego rozwiązania powinny być wprowadzane w ramach prac nad częścią ogólną nowego k.c.)

W miejsce dotychczasowej instytucji ubezwłasnowolnienia nowelizacja wprowadza inny mechanizm perspektywnego ograniczania skuteczności czynności prawnych dokonywanych przez osoby z niepełnosprawnością psychiczną, związany z ustanowieniem opieki.

d) Nowelizacja zakłada rezygnację z kilku instytucji obecnie funkcjonujących w dziedzinie pomocy osobom z niepełnosprawnością psychiczną (opieki nad osobami ubezwłasnowolnionymi całkowicie, kurateli nad osobami ubezwłasnowolnionymi częściowo, a także kurateli dla osoby niepełnosprawnej) i zastąpienie ich jednolitą instytucją opieki. Przewidywane jest jednolite postępowanie, w wyniku którego ustalony zostanie zakres niezbędnej pomocy dla osoby z zaburzeniami psychicznymi, w tym ewentualnie zakres koniecznej ingerencji zewnętrznej w dokonywanie przez tę osobę czynności prawnych. W ramach jednej instytucji służącej ochronie osób dorosłych sąd powinien mieć możliwość dostosowywania środków prawnych do sytuacji i potrzeb tej osoby.

e) Przy orzekaniu o ustanowieniu opiekuna sąd powinien mieć na względzie:

- stan psychiczny osoby z zaburzeniami psychicznymi (przesłanka medyczna),
- potrzebę interwencji ograniczającej jej swobodę podejmowania decyzji (przesłanka społeczna ustanowienia opiekuna i ingerencji w sferę zdolności do czynności prawnych).

Orzekając o potrzebie ustanowienia opieki i o niepełnej zdolności do czynności prawnych sąd w szczególności powinien rozważyć, czy inne, mniej inwazyjne formy pomocy (pomoc społeczna w postaci asystenta, pełnomocnictwo opiekuńcze lub przepisy przewidujące reprezentację z mocy ustawy) nie zapewniają dostatecznego wsparcia osobom z zaburzeniami psychicznymi. Jeżeli wsparcie w postaci interwencji sądowej okaże się niezbędne, sąd powinien je określić przy maksymalnym zachowaniu autonomii osoby z zaburzeniami psychicznymi. Sąd powinien też dążyć do dostosowania kształtu opieki i zakresu udziału opiekuna w dokonywaniu czynności prawnych do rzeczywistych potrzeb podopiecznego. Opieka i ewentualne ograniczenie zdolności do czynności prawnych z zasady będą orzekane na czas oznaczony, chyba że niepełnosprawność ma charakter nieodwracalny.

Obecny sposób ustalania zakresu interwencji sądu dla wsparcia osoby z zaburzeniami psychicznymi jest zbyt schematyczny, a rozwiązania proceduralne (odrębne i dokonywane przez różne sądy orzekanie o ubezwłasnowolnieniu i o ustanowieniu opiekuna czy kuratora) pogarszają dodatkowo sytuację osoby z niepełnosprawnością. W związku z tym należy przyjąć, że ustanowienie opiekuna i określenie jego wpływu na dokonywanie przez podopiecznego czynności prawnych następuje w jednym orzeczeniu. Ponadto, rozmiar interwencji sądu w sytuację osoby z niepełnosprawnością powinien być uzależniony od jej stanu psychicznego, majątkowego, rodzinnego i całokształtu jej sytuacji społecznej. Możliwe rozstrzygnięcia powinny rozciągać się na skali od zapewnienia współudziału opiekuna w podejmowaniu decyzji przez osobę z zaburzeniami psychicznymi, polegającego na doradztwie aż do zastąpienia osoby podlegającej opiece w dokonywaniu czynności prawnych przez jej opiekuna (ewentualnie z incydentalnym udziałem sądu) i pozbawieniu tej osoby możliwości samodzielnego działania w tej sferze. Ta najdalej idąca interwencja dopuszczalna byłoby tylko wyjątkowo, gdyby zaburzenia psychiczne osiągnęły taki stopień, że kompletnie wyeliminowana byłaby możliwość zrozumienia znaczenia oświadczenia woli lub jego konsekwencji. Pojawia się w związku z tym pytanie, czy w takich przypadkach należy określać zakres czynności prawnych, przy dokonaniu których kompetentny do zastępowania osoby z zaburzeniami psychicznymi byłby opiekun, czy też można by orzec, że kompetencja ta rozciąga się na wszystkie czynności prawne.

Przeciwko temu ostatniemu stanowisku przemawiają argumenty płynące z wyroku ETPCz Shtukaturów przeciwko Rosji z dnia 27.03.2008 r. (skarga nr 44009/05).

Orzekając o ustanowieniu opieki sąd określi zakres zadań opiekuna, przy czym może, stosownie do potrzeb osoby korzystającej z ochrony, powierzyć mu określoną rolę w procesie realizacji zdolności do czynności prawnych przez podopiecznego. Możliwe to będzie w jednej lub kilku z następujących form:

- opieka asystencyjna, pozostawiająca osobie korzystającej z ochrony pełną zdolność do czynności prawnych, a polegająca na udzielaniu podopiecznemu wsparcia w podejmowaniu decyzji,
- opieka z reprezentacją „równoległą”, pozostawiająca osobie korzystającej z ochrony zdolność do czynności prawnych, a jednocześnie nadająca opiekunowi upoważnienie do reprezentowania podopiecznego w oznaczonym zakresie,
- opieka z kompetencją do współdecydowania, polegająca na zastrzeżeniu zgody lub potwierdzenia opiekuna dla ważności oznaczonych rodzajów czynności prawnych osoby korzystającej z ochrony,
- opieka połączona z umocowaniem do wyłącznego zastępstwa, w której upoważnienie do podejmowania czynności prawnych w orzeczeniu zakresie miałby tylko opiekun, a nie miałaby go osoba z niepełnosprawnością psychiczną.

Decyzja o wyborze jednej lub kilku z tych form (dla różnych zakresów czynności prawnych) należałaby do sądu. Oprócz czynników wymienionych powyżej, sąd podejmując tę decyzję brałby również pod uwagę osobę opiekuna (jego kwalifikacje, charakter więzi łączącej opiekuna z podopiecznym, itd.).

W razie konfliktu między osobą korzystającą z ochrony a opiekunem, ten ostatni będzie miał – w myśl proponowanej nowelizacji - prawo wystąpienia do sądu o rozstrzygnięcie, w tym o zezwolenie sądu na dokonanie danej czynności. Nie można wykluczyć też, że w niektórych, ściśle określonych wypadkach wiążąca decyzja powinna należeć do opiekuna.

Z przyjętej w nowelizacji zasady domniemania pełnej zdolności do czynności prawnych osoby dorosłej wynika, że jeżeli osoba korzystająca z ochrony dokona czynności prawnej w zakresie, w którym sąd opiekuńczy nie ingerował w jej kompetencje do dokonywania czynności prawnych, czynności ta jest ważna, o ile nie zachodziła przy jej dokonywaniu wada oświadczenia woli.

Przewidziane jest zachowanie reguły, że wynikająca z powołania opiekuna dla osoby z zaburzeniami psychicznymi kompetencja opiekuna do zastępowania tej osoby w dokonywaniu czynności prawnych nie obejmuje spraw o doniosłości osobistej, a w szczególności: zawierania małżeństwa, przysposobienia dziecka, uznania ojcostwa, rozrządzenia majątkiem na wypadek śmierci.

f) Wysoce dyskusyjna pozostaje kwestia, czy orzeczenia sądowe ingerujące w autonomię osoby fizycznej ze względu na doznane przez nią zaburzenia psychiczne wymagają wpisu do rejestru publicznego. Nowelizacja wychodzi z założenia, że jakakolwiek rejestracja tego rodzaju orzeczeń sądowych stworzy więcej zagrożeń dla praw jednostki, niż rozwiąże rzeczywistych problemów obrotu.

g) Przyjęcie powyższych założeń nowej regulacji powoduje konieczność uchylecia w kodeksie rodzinnym i opiekuńczym (dalej: „k.r.o.”) dotychczasowej regulacji odnoszącej się do opieki dla osób ubezwłasnowolnionych całkowicie oraz kurateli dla osób ubezwłasnowolnionych częściowo.

Ponadto, należy dokonać przeglądu wszystkich regulacji nawiązujących do instytucji ubezwłasnowolnienia całkowitego. W każdym przypadku, gdy obecne prawo uzależnia możliwość dokonywania pewnych działań bądź korzystania z jakichś praw od braku ubezwłasnowolnienia, należy rozważyć zasadność takiego uzależnienia i ewentualnie zastąpić wzmiankę o ubezwłasnowolnieniu odniesieniem do ustanowienia opiekuna umocowanego do dokonywania czynności prawnych za podopiecznego.

Ponownego określenia wymaga wpływ zaburzeń psychicznych na możliwość zawarcia małżeństwa, przysposobienia i uznania ojcostwa. Rozstrzygające znaczenie powinna mieć ocena, czy osoba dokonująca tych czynności działa swobodnie i z rozeznanie ich sensu i skutków prawnych, a w razie wątpliwości w tym względzie konieczne byłoby przeprowadzenie postępowania sądowego w celu ustalenia tych faktów.

Jeśli chodzi o regulacje jurysdykcyjne, można poprzestać na uchyleniu normy odnoszącej się do ubezwłasnowolnienia i kwalifikować wnioski o ubezwłasnowolnienie oparte na przepisach prawa obcego jako sprawy o ustanowienie opieki. Podobną kwalifikację należałoby przyjąć w przepisach ustawy - Prawo prywatne międzynarodowe, uchylając normę dotyczącą ubezwłasnowolnienia. Rozstrzygnięcie takie powinno być powiązane z przystąpieniem Polski do Konwencji haskiej z 2000 r. o ochronie osób dorosłych, w której jest mowa o sprawach o ustanowienie środków ochronnych jako obejmujących zarówno ubezwłasnowolnienie, jak i ustanowienie innego środka.

h) Należy także określić sytuację osoby, dla której ustanowiono opiekę w postępowaniu cywilnym. Nie ulega wątpliwości, że powinna ona mieć zdolność procesową w postępowaniach dotyczących jej osoby (zwłaszcza o ustanowienie opieki i jej uchylenie). W sytuacji, w której chodzić będzie o inne postępowania, kwestia udziału tych osób i możliwości samodzielnego działania w nich powinna być zróżnicowana w zależności od rodzaju ustanowionej opieki. W sprawach objętych opieką asystencyjną nie ma powodów do jakichkolwiek rozwiązań, które ograniczałyby zdolność procesową podopiecznego. Z kolei w wypadku opieki połączonej z umocowaniem do wyłącznego zastępstwa należałoby przyjąć, że w sprawach objętych taką opieką

podopieczny nie miałby zdolności procesowej i konieczne byłoby występowanie w sprawie przez opiekuna. Szczególnego podejścia wymagają wypadki, w których ustanowiona zostałaby opieka z „równoległą” kompetencją do działania przez podopiecznego i opiekuna lub opieka z kompetencją opiekuna do współdecydowania. Charakter postępowania cywilnego, w tym czynności podejmowanych w jego toku, wyklucza możliwość przyjęcia rozwiązania, które polegałoby na każdorazowej ocenie przez sąd, czy podopieczny jest zdolny do tego, aby samodzielnie działać w postępowaniu. Zakładając jednak, że nie należy takiej możliwości w ogóle wykluczać, należałoby jednocześnie wyłączyć sytuację, w której kompetencja do tego, aby podejmować czynności procesowe, miałaby być realizowana równolegle, w tej samej sprawie, przez podopiecznego i jego opiekuna. Uzasadnione wydaje się w związku z tym, aby od decyzji opiekuna uzależnić to, czy prowadzi on postępowanie w imieniu podopiecznego, czy też pozwala na to, aby podopieczny wszczął i prowadził postępowanie samodzielnie. Rozwiązanie to zakłada więc, że w sytuacji, w której postępowanie w imieniu podopiecznego wszczął opiekun, tylko on może w tym postępowaniu podejmować czynności, a podopieczny nie ma w tym wypadku zdolności procesowej. Podobnie, jeżeli pierwotnie postępowanie wszczął samodzielnie podopieczny, opiekun w każdym czasie powinien móc wstąpić do tego postępowania z tym skutkiem, że od chwili wstąpienia tylko on, a nie podopieczny, mógłby podejmować w nim czynności procesowe, przy zachowaniu wszelkich skutków czynności, których wcześniej samodzielnie dokonał podopieczny. Wydaje się ponadto, że w celu zapewnienia należytej ochrony praw i interesów podopiecznego, w każdym wypadku, w którym miałby on być stroną bierną postępowania, musiałby być reprezentowany przez swego opiekuna.

- i) W obecnym stanie prawnym sprawy o ubezwłasnowolnienie rozpatrywane są przez sąd okręgowy, a o ustanowienie opieki i kurateli – przez sąd rejonowy.

Jeżeli jednak instytucja ubezwłasnowolnienia zostanie zniesiona, uzasadnione stanie się powierzenie całości postępowań dotyczących ochrony dorosłych wyspecjalizowanym jednostkom w sądach rejonowych (sądom rodzinnym i opiekuńczym). Obecna regulacja postępowania w sprawach o ubezwłasnowolnienie została by zatem przeniesiona do postępowania opiekuńczego, z niezbędnymi modyfikacjami, ale z zachowaniem wszystkich procesowych gwarancji ochrony interesów osoby, której ma dotyczyć orzeczenie.

Sądem właściwym dla spraw o ustanowienie opieki, a także dla postępowań o podjęcie incydentalnych decyzji w sprawach osoby z niepełnosprawnością intelektualną lub psychospołeczną powinien być sąd rejonowy miejsca pobytu osoby z niepełnosprawnością.

Łączne orzekanie o ustanowieniu opiekuna i o oznaczeniu zakresu jego kompetencji (i, w konsekwencji, zakresu ograniczeń możliwości dokonywania czynności prawnych przez osobę poddaną opiece) będzie miało tę zaletę, że rozstrzygając o tym, w jakim zakresie osoba z niepełnosprawnością może działać samodzielnie, a w jakim potrzebuje wsparcia lub zastępstwa, sąd będzie brał pod uwagę konkretną osobę opiekuna.

Postępowanie powinno być wszczynane na wniosek wymienionych w ustawie osób bliskich. Sąd z urzędu będzie mógł ustanowić tylko opiekuna wspierającego, bez przyznania mu kompetencji do składania oświadczeń woli wspólnie z podopiecznym lub zamiast niego.

Kluczowe znaczenie ma ograniczenie w ustawie trwałości orzeczeń o ustanowieniu opieki. Niezależnie od możliwości złożenia wniosku o uchylenie opieki, zasadność ingerencji w sferę autonomii osoby z niepełnosprawnością psychiczną powinna być przez sąd okresowo weryfikowana z urzędu, np. co 5 lat. W wyniku postępowania kontrolnego obejmującego przeprowadzenie dowodu z opinii biegłego, mogłaby nastąpić zmiana lub uchylenie orzeczenia.

- j) Nową, pojawiającą się już w obcych systemach prawnych, instytucją jest tzw. pełnomocnictwo opiekuńcze (por. zwłaszcza prawo szwajcarskie, niemieckie, angielskie, węgierskie). Jego sens polega na tym, że osoba dorosła i sprawna psychicznie może ustanowić pełnomocnika, który byłby upoważniony do dokonywania w imieniu mocodawcy określonych czynności, w tym także o charakterze osobistym, gdyby mocodawca doznał w przyszłości zaburzeń psychicznych.

Jest to konstrukcja prawna poszerzająca obszar autonomii woli i z tego względu powinna być przyjęta do polskiego prawa cywilnego. Jednakże, aby nie była wykorzystywana na szkodę mocodawcy i nie zagrażała pewności obrotu prawnego, wymaga szczególnej regulacji prawnej. Należy zatem:

- zastrzec dla niej formę aktu notarialnego,
- postanowić, że w treści pełnomocnictwa powinna być określona osoba pełnomocnika, który będzie musiał wyrazić zgodę na podjęcie się tej funkcji,
- przyjąć określony sposób stwierdzenia, że mocodawca doznał zaburzeń psychicznych (fakt ten powinien stwierdzać sąd na wniosek mocodawcy lub pełnomocnika),
- rozstrzygnąć o formach i zakresie nadzoru nad wykonywaniem pełnomocnictwa opiekuńczego oraz o przesłankach jego zastąpienia przez opiekę.

k) Na koniec należy podkreślić, że jakość pomocy dla osób jej wymagającej zależy nie tylko od treści przepisów prawa cywilnego objętych nowelizacją, ale także od ustroju i sprawności organizacyjnej podmiotów zajmujących się pomocą dla osób niepełnosprawnych. Wskazać tu należy instytucje pomocy społecznej, organy pomocnicze sądu (kuratorów, ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne), prokuraturę i – co także jest ważne - organizacje pozarządowe.

l) Proponowane zmiany spowodują powstanie problemów intertemporalnych. Przewiduje się rozwiązanie, w myśl którego istniejące w dniu wejścia w życie nowych przepisów ubezwłasnowolnienie całkowite albo częściowe z mocy prawa ulegnie zmianie, odpowiednio w opiekę połączoną z umocowaniem do wyłącznego zastępstwa albo opiekę z kompetencją do współdecydowania. Tak zmieniony status osób dotychczas ubezwłasnowolnionych będzie podlegał ponownej ocenie stopniowo, w toku okresowej weryfikacji, o której była mowa w punkcie (i), przy czym dla osób dotąd ubezwłasnowolnionych przewidziany zostanie dłuższy niż 5 lat termin dokonania tej weryfikacji, aby uwzględnić możliwości organizacyjne sądów rodzinnych.

l) Zmiana regulacji dotyczących występowania w obrocie cywilnoprawnym osób z niepełnosprawnością psychiczną może wymagać nowelizacji następujących ustaw:

- 1) Ustawa z dnia 20 lipca 1950 r. o zawodzie felczera (Dz. U. z 2012 r. poz. 1133 z późn. zm.),
- 2) Ustawa dnia 25 lutego 1964 r. - Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2012 r., poz. 788),
- 3) Ustawa z dnia z dnia 23 kwietnia 1964 r. - Kodeks cywilny (Dz. U. z 2014 r., poz. 121),
- 4) Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. - Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. z 2014 r., poz. 101),
- 5) Ustawa z dnia z dnia 26 czerwca 1974 r. - Kodeks Pracy (Dz. U. z 1998 r. Nr 21, poz. 94 z późn. zm.),
- 6) Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. - Karta Nauczyciela (Dz. U. z 2006 r. Nr 97, poz. 674, z późn. zm.),
- 7) Ustawa z dnia 26 maja 1982 r. - Prawo o adwokaturze (Dz. U. z 2009 r. Nr 146, poz. 1188 z późn. zm.),
- 8) Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (Dz. U. z 2012 r. poz. 1356 z późn. zm.),
- 9) Ustawa z dnia 21 grudnia 1990 r. o zawodzie lekarza weterynarii i izbach lekarsko-weterynaryjnych (Dz. U. z 2009 r. Nr 93, poz. 767 z późn. zm.),
- 10) Ustawa z dnia 14 lutego 1991 r. - Prawo o notariacie (Dz. U. z 2014 r., poz. 164),
- 11) Ustawa z dnia 19 kwietnia 1991 r. o izbach aptekarskich (Dz. U. z 2008 r. Nr 136, poz. 856 z późn. zm.),
- 12) Ustawa z 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży (Dz. U. Nr 17, poz. 78 z późn. zm.),
- 13) Ustawa z dnia 16 lipca 1994 r. - Prawo budowlane (Dz. U. z 2013 r., poz. 1409 z późn. zm.),
- 14) Ustawa z dnia z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (Dz. U. z 2011 r. Nr 231, poz. 1375 i Nr 122, poz. 696),

- 15) Ustawa z dnia 5 lipca 1996 r. o doradztwie podatkowym (Dz. U. z 2011 r. Nr 41, poz. 213),
- 16) Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2012 r. poz. 987),
- 17) Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (Dz. U. z 2011 r. Nr 277, poz. 1634 z późn. zm.),
- 18) Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.),
- 19) Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. - Prawo o ustroju sądów wojskowych (Dz. U. z 2012 r. poz. 952 z późn. zm.),
- 20) Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o komornikach sądowych i egzekucji (Dz. U. z 2011 r. Nr 231, poz. 1376 z późn. zm.),
- 21) Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. - Ordynacja podatkowa (Dz. U. z 2012 r. poz. 749 z późn. zm.),
- 22) Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o pracownikach sądów i prokuratury (Dz. U. z 2011 r. Nr 109, poz. 639 z późn. zm.),
- 23) Ustawa z dnia 26 października 2000 r. o giełdach towarowych (Dz. U. z 2010 r. Nr 48, poz. 284 z późn. zm.),
- 24) Ustawa z dnia 8 czerwca 2001 r. o zawodzie psychologa i samorządzie zawodowym psychologów (Dz. U. Nr 73, poz. 763 z późn. zm.),
- 25) Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. - Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz. U. z 2013 r., poz. 427 z późn. zm.),
- 26) Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. o diagnostyce laboratoryjnej (Dz. U. z 2004 r. Nr 144, poz. 1529 z późn. zm.),
- 27) Ustawa z dnia 6 września 2001 r. Prawo farmaceutyczne (Dz. U. z 2008 r. Nr 45, poz. 271 z późn. zm.),
- 28) Ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. - Prawo upadłościowe i naprawcze (Dz. U. z 2012 r. poz. 1112),
- 29) Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (Dz. U. z 2010 r. Nr 90, poz. 594 z późn. zm.),
- 30) Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o obrocie instrumentami finansowymi (Dz. U. z 2014 r., poz. 94),
- 31) Ustawa z dnia 13 lipca 2006 r. o dokumentach paszportowych (Dz. U. z 2013 r., poz. 268 z późn. zm.),
- 32) Ustawa z dnia 15 czerwca 2007 r. o licencji syndyka (Dz. U. Nr 123, poz. 850 z późn. zm.),
- 33) Ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Dz. U. z 2012 r. poz. 159 i poz. 742),
- 34) Ustawa z dnia 23 stycznia 2009 r. o Krajowej Szkole Sądownictwa i Prokuratury (Dz. U. z 2012 r. poz. 1230 z późn. zm.),
- 35) Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. - Kodeks wyborczy (Dz. U. Nr 21, poz. 112 z późn. zm.),
- 36) Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. Prawo prywatne międzynarodowe (Dz. U. Nr 80, poz. 432).

2. Przeszkody małżeńskie

- a) Proponowane zmiany doprowadzą do skreślenia art. 11 i art. 12 k. r. o. i wprowadzenia na ich miejsce nowego art. 121, zgodnie z którym nie będzie mogła zawrzeć małżeństwa osoba dotknięta zaburzeniami psychicznymi, które nie pozwalają tej osobie kierować swoim postępowaniem oraz uświadomić sobie znaczenia i konsekwencji obowiązków wynikających z zawarcia małżeństwa.

Obecnie, zgodnie z art. 11 k. r. o., osoba chora psychicznie nie może zawrzeć małżeństwa, jeżeli została ubezwłasnowolniona całkowicie. Ponadto, osoba taka nie ma możliwości uzyskania zezwolenia na zawarcie małżeństwa. Skreślenie art. 11 k. r. o. jest naturalną konsekwencją odstąpienia od instytucji ubezwłasnowolnienia.

Projektowane skreślenie art. 12 k. r. o., regulującego przesłankę choroby psychicznej jako przeszkody małżeńskiej, wynika z tego, że przedmiotowe unormowanie jest niewystarczające dla zachowania obecnych standardów praw człowieka. Art. 12 k.r.o. stanowi bowiem, że nie może zawrzeć małżeństwa osoba dotknięta chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym. Jeżeli jednak stan zdrowia lub umysłu osoby dotkniętej chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym nie zagraża małżeństwu ani zdrowiu przyszłego potomstwa i jeżeli osoba taka nie została całkowicie ubezwłasnowolniona, sąd może jej zezwolić na zawarcie małżeństwa. Wskazany wyżej przepis odnosi się zarówno do osoby nieubezwłasnowolnionej, jak i ubezwłasnowolnionej częściowo. Tymczasem art. 23 ust. 1a Konwencji Organizacji Narodów Zjednoczonych o Prawach Osób Niepełnosprawnych, zwanej dalej „Konwencją”, gwarantuje prawo wszystkich osób niepełnosprawnych, zdolnych do zawarcia związku małżeńskiego, do wstąpienia w związek małżeński. Zatem w świetle postanowień art. 23 ust. 1a Konwencji, obecne brzmienie art. 12 § 1 k.r.o. może być postrzegane jako dyskryminujące osoby, o których mowa w tym przepisie. Z tego względu zmiana dotychczasowego przepisu art. 12 k.r.o. wydaje się niewystarczająca. W projekcie przewiduje się zatem wykreślenie tego przepisu i uregulowanie przeszkody zaburzeń psychicznych na całkowicie nowych zasadach (art. 121) .

b) Wprowadzenie art. 121 spowoduje przyjęcie nowej terminologii na określenie przesłanek wystąpienia przeszkody małżeńskiej. W aktualnie obowiązującym art. 12 k.r.o. określając przesłanki wystąpienia przeszkody małżeńskiej przepis ten odwołuje się do terminów „choroba psychiczna”, „niedorozwój umysłowy” oraz „stan zdrowia lub umysłu, [który] nie zagraża małżeństwu ani zdrowiu przyszłego potomstwa”. Znaczenie i zakres tego rodzaju sformułowań, które są pojęciami medycznymi użytymi w akcie normatywnym, powinny być w miarę możliwości dostosowane do aktualnej wiedzy medycznej. Zaliczenie określonej osoby do kategorii medycznej jest czynnością lekarską, która może być kontrolowana wyłącznie w płaszczyźnie kryteriów medycznych, a więc w płaszczyźnie wymagającej wiedzy specjalistycznej.

W praktyce podstawą ustaleń terminologicznych mogą być dwa standardy: obowiązująca oficjalnie w Polsce Międzynarodowa Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, ICD-10), opracowana przez Światową Organizację Zdrowia oraz, często stosowany w nauce i praktyce medycznej (także polskiej), system diagnozy nozologicznej Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 1994). Odnotować należy także zalecenia dotyczące terminologii związanej z upośledzeniem umysłowym, formułowane przez Międzynarodowe Stowarzyszenie Badań Naukowych nad Upośledzeniem Umysłowym (IASSID – International Association for the Scientific Studies on Intellectual Disability) oraz Amerykańskie Stowarzyszenie Niepełnosprawności Intelktualnej i Rozwojowej (AAIDD – American Association on Intellectual and Developmental Disabilities).

Według obu wskazanych wyżej standardów najszerszą kategorią są zaburzenia psychiczne. Natomiast w obu standardach nie występuje termin choroba psychiczna. Autorzy ICD-10 wyjaśniają, że termin zaburzenie (disorder) jest używany w całej klasyfikacji celem uniknięcia poważnych wątpliwości dotyczących terminu choroba (disease, illness), który nie jest terminem ścisłym. Także w standardzie DSM-IV stosuje się tylko termin „zaburzenia psychiczne”. Z tego względu przy określaniu przesłanek wystąpienia omawianej przeszkody małżeńskiej zasadna wydaje się rezygnacja z określeń „choroba psychiczna” i „niedorozwój umysłowy”, które należy zastąpić nie budzącym wątpliwości metodologicznych ani zastrzeżeń aksjologicznych terminem „zaburzenia psychiczne”.

c) Projektowany art. 121 zakłada ograniczenie przesłanek wystąpienia przeszkody małżeńskiej jedynie do przypadku istnienia takich zaburzeń psychicznych, które nie pozwalają kierować postępowaniem zgodnie z treścią obowiązków wynikających z zawarcia małżeństwa. Formułując tę przesłankę należy się odwołać do konstytucyjnych zasad godności człowieka, równości wobec prawa i zakazu dyskryminacji, wolności człowieka oraz zasady pomocniczości. Wspomnieć tu należy także o przywołanym wcześniej art. 23 ust. 1a Konwencji, w świetle którego Państwo - Strony Konwencji podejmą efektywne i odpowiednie środki w celu

likwidacji dyskryminacji osób niepełnosprawnych we wszystkich sprawach dotyczących małżeństwa, rodziny, rodzicielstwa i związków, na zasadzie równości z innymi osobami, w taki sposób, aby zapewnić uznanie prawa wszystkich osób niepełnosprawnych, które są w odpowiednim do zawarcia małżeństwa wieku, do zawarcia małżeństwa i do założenia rodziny, na podstawie swobodnie wyrażonej i pełnej zgody przyszłych małżonków. Zaproponowana formuła przeszkody małżeńskiej określonej w nowym art. 121 k.r.o., która ogranicza relewantne dla tej normy zaburzenia psychiczne tylko do tych, które nie pozwalają uświadomić sobie i przyjąć obowiązków wynikających z zawarcia małżeństwa, spełnia zarówno wskazane wyżej postulaty w zakresie terminologii, jak i gwarantuje respektowanie, swobodnie wyrażonej i pełnej, zgody przyszłych małżonków.

W treści art. 121 pominięto przesłankę eugeniczną. Trafny jest argument, że uprzednie zawarcie związku małżeńskiego nie jest warunkiem koniecznym posiadania potomstwa. Zakaz zawierania związków małżeńskich nie powoduje, że osobom nim dotkniętym nie rodzą się dzieci. Powoduje jedynie, że dzieci te są dziećmi pozamałżeńskimi, ze wszystkimi konsekwencjami tego faktu, w szczególności z potrzebą przeprowadzenia procedury uznania bądź ustalenia ojcostwa. W tym kontekście również dyskusyjna jest teza o dziedziczności zaburzeń psychicznych.

d) Projektowany art. 121 nie zawiera regulacji unieważnienia małżeństwa z powodu zaburzeń psychicznych. Ze wskazanych wyżej względów wystarczające jest w tym zakresie unormowanie art. 151 § 1 pkt 1 k.r.o. Krąg osób, wobec których występuje przeszkoda małżeńska zaburzeń psychicznych, zawiera się bowiem w zbiorze osób, które składając oświadczenie o wstąpieniu w związek małżeński z jakichkolwiek powodów znajdowały się w stanie wyłączającym świadome wyrażenie woli.

e) Proponuje się ponadto, w konsekwencji wprowadzenia nowego art. 121, zmianę art. 5 k.r.o. Zgodnie z projektowanym brzmieniem tego przepisu, kierownik USC nie będzie mógł odmówić przyjęcia oświadczeń z powodu dowiedzenia się o istnieniu przesłanek z art. 121 k.r.o. lub powzięcia wątpliwości co do ich istnienia. W tych sytuacjach będzie natomiast musiał zwrócić się do sądu o rozstrzygnięcie.

f) Przewiduje się również zmiany w przepisach prawa procesowego, polegające na uchyleniu wymogu zezwolenia sądu na zawarcie małżeństwa, wydawanego na wniosek osoby dotkniętej chorobą psychiczną albo niedorozwojem umysłowym. Projektowany art. 561 §2 i § 3 k.p.c., wprowadza obowiązek zasięgnięcia opinii biegłych przy rozstrzyganiu przez sąd, czy małżeństwo może być zawarte przez osobę dotkniętą zaburzeniami psychicznymi. Opinia lekarza psychiatry oraz psychologa oceniająca stan zdrowia nupturienta powinna być podstawowym środkiem dowodowym umożliwiającym sądowi rozstrzygnięcie o tym, czy małżeństwo może być zawarte przez osobę dotkniętą zaburzeniami psychicznymi.

Procedura zasięgnięcia opinii biegłych zawarta w nowym art. 564 § 2 k.p.c. wzorowana jest na rozwiązaniu stosowanym obecnie w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie. Projektowany art. 564 § 2 i § 3 k.p.c. przewiduje możliwość złożenia wniosku o rozstrzygnięcie, czy małżeństwo może być zawarte przez osobę z zaburzeniami psychicznymi.

Załącznik nr 6

STANOWISKO

**Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym
w sprawie projektu założeń projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny,
ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego,
ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej oraz niektórych innych ustaw**

1. Wstęp

- 1.1. Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym z siedzibą w Warszawie (dalej: PSOUU), jako ogólnopolska organizacja rodziców i przyjaciół, głównie profesjonalistów oraz samych osób z niepełnosprawnością intelektualną, reprezentująca od 50 lat interesy i działająca na rzecz i w imieniu osób z niepełnosprawnością intelektualną podejmuje działania na rzecz wyrównywania szans osób z niepełnosprawnością intelektualną, tworzenia warunków przestrzegania wobec nich praw człowieka, prowadzenia ich ku aktywnemu uczestnictwu w życiu społecznym oraz wspierania ich rodzin. Stowarzyszenie realizuje swoje cele poprzez inicjowanie i występowanie z wnioskami o uregulowania prawne w zakresie niezbędnych form pomocy dla rodzin i opiekunów osób z niepełnosprawnością intelektualną, tworzenie osobom z niepełnosprawnością intelektualną warunków do decydowania w swoich sprawach zarówno w rodzinach, jak i w placówkach oraz w formach wsparcia, z których korzystają oraz udzielanie wsparcia osobom z niepełnosprawnością intelektualną, aby same mogły występować w swoim imieniu, między innymi poprzez doradztwo, szkolenie, asystowanie i opiekę prawną. PSOUU liczy obecnie 123 Kola terenowe, skupia 11,5 tys. członków. Stowarzyszenie prowadzi ok. 300 różnorodnych placówek dla osób z niepełnosprawnością intelektualną - dzieci oraz osób dorosłych, które umożliwiają aktywne życie w integracji blisko 23 tysiącom osób z niepełnosprawnością intelektualną.
- 1.2. Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym od 50 lat walczy o pełnię praw człowieka, poszanowanie godności i zagwarantowanie równości i wolności dla osób z niepełnosprawnością intelektualną. Wiąże się to z uznaniem autonomii decyzyjnej każdej osoby z niepełnosprawnością, jej prawa do podejmowania decyzji i korzystania ze zdolności do czynności prawnych z uwzględnieniem wsparcia, jakiego może potrzebować. PSOUU od wielu lat prowadzi działania na rzecz likwidacji instytucji ubezwłasnowolnienia i podnosi, iż **ubezwłasnowolnienie jest nieuzasadnionym ograniczeniem wolności i praw człowieka i nie odpowiada na faktyczne potrzeby osób wymagających prawnego wsparcia.**

2. Uwagi ogólne

- 2.1. Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym zapoznalo się z projektem założeń przygotowywanej przez Komisję Kodyfikacyjną Prawa Cywilnego nowelizacji i zgłosiło swoje wstępne uwagi zarówno podczas posiedzenia połączonych **sejmowych Komisji Polityki Społecznej i Rodziny oraz Komisji Sprawiedliwości i Praw Człowieka w dniu 7 listopada 2013 r., a także podczas posiedzenia Zespołu ds. wykonywania postanowień Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych w dniu 28 stycznia 2014 roku**, podczas których przedstawiciele Ministerstwa Sprawiedliwości prezentowali projekt.

Projekt założeń nowelizacji w zakresie zdolności do czynności prawnych jest dokumentem długo wyczekiwanym przez całe środowisko osób z niepełnosprawnościami. W szczególności PSOUU od wielu lat zwracało uwagę, że obecne regulacje w tym zakresie nie tylko nie spełniają swojej funkcji ochronnej, do której przekonywało orzecznictwo Sądu Najwyższego, ale przede wszystkim nie są adekwatne do potrzeb osób z niepełnosprawnościami i prowadzą do społecznego i prawnego wykluczenia. Dlatego też należy docenić wyraźne przyznanie w projekcie założeń, że „w zakresie ochrony praw osób z niepełnosprawnością, istnieje potrzeba kompleksowych zmian” i powołanie się w uzasadnieniu potrzeby zmian ubezwłasnowolnienia zarówno na „zmieniające się warunki społeczne”, jak też na „przenikanie do prawa cywilnego idei praw człowieka (przez normy konstytucyjne i międzynarodowe)”.

2.2. Jednak już na wstępie należy zwrócić uwagę na **wątpliwości terminologiczne**, które nabierają ogromnego znaczenia w kontekście planowanej nowelizacji. Po pierwsze, projekt posługuje się - w liczbie mnogiej - pojęciem „osób z niepełnosprawnością”, tymczasem prawidłowe sformułowanie to „**osoba z niepełnosprawnością**” - w liczbie pojedynczej, a w liczbie mnogiej - „**osoby z niepełnosprawnościami**” (jako grupa osób z różnymi niepełnosprawnościami). Projektodawca posługuje się ponadto zamiennymi terminami „osoby z niepełnosprawnością” i „osoby niepełnosprawne”, choć celowe byłoby przyjęcie jednolitej terminologii, zgodnej z oryginalnym brzmieniem tekstu Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami (dalej: Konwencja).

Po drugie, z jednej strony projekt założeń wskazuje, iż „w zakresie ochrony praw osób z niepełnosprawnością istnieje pilna potrzeba kompleksowych zmian”, ale jednocześnie uzasadniając ich wprowadzenie dokonuje rozróżnienia na „osoby z niepełnosprawnością” i „z zaburzeniami psychicznymi”. Zgodnie z brzmieniem art. 1 Konwencji „Persons with disabilities include those who have long-term physical, mental, intellectual or sensory impairments which in interaction with various barriers may hinder their full and effective participation in society on an equal basis with others”. Oznacza to, że osoby z zaburzeniami psychicznymi w świetle Konwencji są osobami z niepełnosprawnościami (with mental impairments). Wreszcie w dalszej kolejności projekt kierowany jest do osób z niepełnosprawnością psychiczną (np. pkt II), ale omawia jednocześnie zdolność do czynności prawnych osób z niepełnosprawnością umysłową (pkt III). Ponadto, projekt wspomina o konieczności przelamywania stereotypów na temat niepełnosprawności, a jednocześnie wspomina o „**osobach dotkniętych niepełnosprawnością**” oraz o „**osobach cierpiących na choroby psychiczne**”, co podtrzymuje istniejące mity i stereotypy na ten temat.

Punkt III, 1 „Zdolność do czynności prawnych osób z niepełnosprawnością umysłową, ubezwłasnowolnienie, opieka” wskazuje, iż wśród osób, do których nowe instytucje powinny być stosowane, znajdują się przywołane już powyżej: „osoby cierpiące na choroby psychiczne, osoby z niepełnosprawnością intelektualną oraz osoby cierpiące na choroby wieku podeszłego”. Tymczasem tytuł założeń nowelizacji wskazuje, że kierowane są one do osób z niepełnosprawnością psychiczną. Wskazując na właściwość sądu w sprawach regulowanych nowelizacją (str. 14 ppkt i), projektodawca posługuje się dodatkowo pojęciem niepełnosprawności psychospołecznej, bez wyjaśnienia, co należy rozumieć pod tym pojęciem. Twórcy założeń konkludują także, iż „nowelizacja będzie miała na względzie wyłącznie stany niepełnosprawności psychicznej”, powielając od wielu już lat istniejące stereotypy na temat zarówno choroby psychicznej lub szerszej zaburzeń psychicznych, jak i niepełnosprawności intelektualnej. Te dwie niepełnosprawności wpływają w odmienny sposób na funkcjonowanie człowieka. Nie można traktować niepełnosprawności intelektualnej jako zaburzenia psychicznego, choć jest ono za takie uznawane np. w ustawie o ochronie zdrowia psychicznego. Ustawa ta uchwalona 20 lat temu, oparta była na innych niż obecnie kryteriach diagnostycznych. Włączenie w zakres jej regulacji osób z niepełnosprawnością intelektualną (wtedy z „upośledzeniem umysłowym”) miało przede wszystkim na celu objęcie jakąkolwiek formą pomocy tej grupy osób. Utożsamianie niepełnosprawności intelektualnej z zaburzeniami psychicznymi pogłębia stygmatyzację osób z obu tymi niepełnosprawnościami. **Rodzi to obawę, że wbrew zapewnieniom twórców założeń nowelizacji proponowane**

rozwiązania wciąż traktowane będą jako formy ochronne, zabezpieczające przed negatywnymi skutkami czynności prawnych podejmowanych przez osoby mające trudności w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych, a nie jako faktyczne wsparcie w aktywnym korzystaniu z tej zdolności. Zdaniem PSOUU, ta szeroko zaprezentowana powyżej terminologiczna niespójność wywołuje uzasadnioną obawę zarówno o znajomość przez projektodawców problemów funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami, szczególnie z niepełnosprawnością intelektualną oraz o adekwatność proponowanych zmian do ich potrzeb. Ujęcie w przepisach prawa grupy osób, do których nowelizacja miałaby być kierowana jest bardzo trudne, jednak kształtowanie ich sytuacji prawnej musi konsekwentnie uwzględniać aktualną terminologię i jej dalsze implikacje. Nie można argumentować braku wskazywania w prawie cywilnym poszczególnych rodzajów zaburzeń psychicznych koniecznością rozstrzygnięcia tej kwestii przez lekarzy, a nie prawników. Po pierwsze, zgodnie z konwencyjną definicją, to nie biologiczne (medyczne) przesłanki powinny mieć największe znaczenie w definiowaniu niepełnosprawności, a po drugie, to - jakby się wydawało pozornie neutralne - rozwiązanie prowadzi do stigmatyzacji osób z niepełnosprawnością intelektualną, które w żadnym wypadku nie mogą automatycznie być traktowane jako osoby z zaburzeniami psychicznymi.

2.3. Wśród osób, którym najczęściej odmawia się prawa do korzystania ze swojej zdolności do czynności prawnych, są właśnie osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Projektodawca uzasadniając zmiany w zakresie art. 12 kodeksu rodzinnego i opiekuńczego stwierdza, że podstawą ustaleń terminologicznych mogą być dwa standardy: Międzynarodowa Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych (International Statistical of Diseases and Related Health Problems, ICD-10) oraz system diagnozy nozologicznej Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego DSM –IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 1994). Projektodawca powołuje się również na zalecenia dotyczące terminologii związanej z upośledzeniem umysłowym, formułowane przez Międzynarodowe Stowarzyszenie Badań Naukowych na Upośledzeniem Umysłowym, przywołując jednocześnie jego angielską nazwę International Association for the Scientific Studies on Intellectual Disability - IASSID. Wypada zatem zwrócić uwagę, iż rzeczywistość w nauce i praktyce medycznej często stosowana jest klasyfikacja ICD-10, to jednak od wielu lat z powodzeniem na świecie, a ostatnio także w Polsce wykorzystywana jest kolejna klasyfikacja ONZ, będąca uzupełnieniem ICD-10, tj. **Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia – ICF** (International Classification of Functioning, Disability and Health). W ICD-10 sklasyfikowano stany zdrowia z zastosowaniem podejścia etiologicznego. Natomiast w ICF sklasyfikowano funkcjonowanie i niepełnosprawność w powiązaniu ze stanem zdrowia. ICF stanowi wyraz społecznego modelu niepełnosprawności i odpowiednie narzędzie do wdrożenia określonych międzynarodowych zaleceń w dziedzinie praw człowieka. Dlatego też zdziwienie budzi powrót w projekcie do medycznego paradygmatu niepełnosprawności. Ponadto, dostępny jest już DSM 5, w którym nie pojawia się termin upośledzenia umysłowego. Trzeba też odnotować, że IASSID (PSOUU jest członkiem Polskiego Zespołu Badań Naukowych nad Niepełnosprawnością Intelektualną, będącego członkiem IASSID) nie posługuje się ani w nazwie, ani w aktualnych zaleceniach pojęciem „upośledzenie umysłowe”. W nowoczesnych klasyfikacjach niepełnosprawność intelektualna ujmowana i traktowana jest nie jako zaburzenie psychiczne, ale zaburzenie funkcjonowania.

Niepełnosprawność intelektualna oznacza ograniczenia zarówno w funkcjonowaniu intelektualnym, jak również w zachowaniu przystosowawczym, ujawniającym się w poznawczych, społecznych i praktycznych umiejętnościach przystosowawczych. Niepełnosprawność intelektualna charakteryzuje się przede wszystkim utrudnieniami w sferze percepcyjnej i poznawczej, powodując wolniejsze tempo uczenia się i opanowywania różnorodnych sprawności poznawczych i społecznych. Niepełnosprawność intelektualna to stan, który powstał na skutek uszkodzenia lub nieprawidłowej budowy centralnego układu nerwowego i/lub znacznego zaniedbania rozwoju dziecka. Sformułowania „upośledzenie umysłowe”, „niedorozwój umysłowy” nie tylko pozostają w sprzeczności z aktualną wiedzą z zakresu medycyny, psychologii i nauk społecznych, ale również są bardzo pejoratywne, utrwalają stereotypy na temat osób z niepełnosprawnością intelektualną. Niepełnosprawność intelektualna

nie jest chorobą, w szczególności nie jest chorobą psychiczną. Niezależnie od stopnia niepełnosprawności wszystkie osoby z niepełnosprawnością intelektualną są zdolne do rozwoju i funkcjonują tym lepiej, im wcześniej zapewni się im i ich rodzinom odpowiednią pomoc i wsparcie, takie jak: wczesna stymulacja rozwoju, adekwatna opieka medyczna, dostosowana do możliwości edukacja oraz różne formy aktywności z zatrudnieniem włącznie. Badania nad uczeniem się i motywacją osób z niepełnosprawnością intelektualną wykazały, że ich możliwości rozwojowe były niedoceniane. Systematyczne pobudzanie do rozwoju, konsekwentny system wymagań prowadzi do aktywizacji i rozwijania możliwości tych osób.

- 2.4. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają prawo do równego traktowania w każdej sferze życia, a ich **wsparcie w żadnym wypadku nie może polegać na pozbawianiu ich zdolności do czynności prawnych i możliwości korzystania z wolności i praw człowieka**. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną to bardzo zróżnicowana grupa społeczna i sytuację każdej z nich należy rozpatrywać indywidualnie. Społeczny model niepełnosprawności oznacza, że to nie przyczyny biologiczne są źródłem niepełnosprawności, a bariery istniejące w społeczeństwie. To oznacza, że należy je likwidować i włączać osoby z niepełnosprawnością intelektualną w życie społeczne, a nie je z niego wykluczać za pomocą takich instytucji jak ubezwłasnowolnienie lub inne pozbawiające je wpływu na swoje życie.

W tym miejscu warto wyjaśnić, iż PSOUU krytycznie odnosząc się do terminu „upośledzenie umysłowe”, jednocześnie ma świadomość posługiwania się nim w swojej nazwie. PSOUU podjęło działania zmierzające do zmiany nazwy Stowarzyszenia, jednak jest to proces trudny - PSOUU posiada ponad 120 kół terenowych, reprezentowanych przez elektorów - stąd dyskusja nad nazwą Stowarzyszenia jest procesem długotrwałym.

3. Uwagi szczegółowe. Standard w zakresie zdolności do czynności prawnych

- 3.1. Projektowana regulacja ma na celu spełnienie standardów „wyznaczonych art. 12 ust. 2–5 Konwencji (zapewnienie osobom dostępu do wsparcia, którego mogą potrzebować przy korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych)”, a także „wynikającego z postanowień art. 23 ust. 1a Konwencji, który gwarantuje prawo wszystkich osób niepełnosprawnych, zdolnych do zawarcia związku małżeńskiego, do wstąpienia w taki związek”. Już w tym miejscu należy podnieść, że **art. 23 Konwencji nie posługuje się terminem „zdolność do zawarcia związku małżeńskiego”**, co sugerowałoby istnienie jakichś szczególnych warunków do jego zawarcia, a traktuje jedynie o wieku osoby z niepełnosprawnością: The right of all persons with disabilities who are of marriageable age to marry and to found a family on the basis of free and full consent of the intending spouses is recognized. Stanowczo zatem należy sprzeciwić się wprowadzaniu nieuzasadnionych dodatkowych kryteriów warunkujących możliwość zawarcia małżeństwa.

Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami wyraźnie wskazuje w art. 12, że **każda osoba z niepełnosprawnością ma prawo do korzystania ze zdolności do czynności prawnych**, a państwo podejmie odpowiednie środki w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do wsparcia, którego mogą potrzebować przy korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych. Ponadto, państwa zagwarantują, że wszelkie środki związane z korzystaniem ze zdolności do czynności prawnej obejmować będą odpowiednie i skuteczne zabezpieczenia w celu zapobiegania nadużyciom, zgodnie z międzynarodowym prawem praw człowieka. Zabezpieczenia zapewnią, że środki związane z korzystaniem ze zdolności do czynności prawnych będą respektowały prawa, wolę i preferencje osoby, będą wolne od konfliktu interesów i bezprawnych nacisków, będą proporcjonalne i dostosowane do sytuacji danej osoby, będą stosowane przez możliwe najkrótszy czas i będą podlegały regularnemu przeglądowi przez właściwe niezależne i bezstronne władze lub organ sądowy. Zabezpieczenia powinny być proporcjonalne do stopnia, w jakim takie środki wpływają na prawa i interesy danej osoby.

Z całą pewnością **nie można uznać, by ubezwłasnowolnienie było środkiem wsparcia w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych, by respektowało wolę i preferencję osoby, było proporcjonalne i dostosowane do sytuacji danej osoby i stosowane przez możliwe najkrótszy czas**. Jednak każda

propozycja nowych instytucji dotyczących zdolności do czynności prawnych, powinna być poddana testowi zgodności z art. 12 Konwencji. Projektodawca zaznacza, że standard wyznaczony art. 12 ust. 2-5 Konwencji jest „przynajmniej dotychczas bardzo ogólny, w szczególności nieliczne są jeszcze opinie Komitetu do spraw praw osób niepełnosprawnych”. Rzeczywiście, Komitet rozpatrzył dotychczas zaledwie kilka sprawozdań z wykonywania Konwencji przez państwa, które ją ratyfikowały, jednak „Wytyczne dotyczące zasady przygotowania przez Państwa Strony raportu na podstawie art. 35 ust. 1 Konwencji” z 2009 r. (CRPD/C/2/3) nie pozostawiają wątpliwości i przesądza, w jaki sposób standard ten ma być realizowany. Zatem nowelizacja przepisów prawa w zakresie zdolności do czynności prawnych powinna je uwzględniać. Komitet wskazuje, że raport powinien zawierać opis środków podejmowanych przez państwo dla zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami korzystania ze zdolności do czynności prawnych zarówno w sprawach stricte prawniczych, jak i we wszystkich innych dziedzinach życia, np. w sprawach poszanowania integralności fizycznej i psychicznej oraz pełnego udziału w życiu obywatelskim, prawa do posiadania i dziedziczenia własności, kontroli nad sprawami finansowymi, równego dostępu do pożyczek bankowych, hipotek i innych form kredytowania, zakazu arbitralnego wyzbywania własności, a ponadto wskazywać przepisy ograniczające pełną zdolność do czynności prawnych z powodu niepełnosprawności, w szczególności działania podejmowane dla zapewnienia zgodności tych przepisów z art. 12 Konwencji. Państwo powinno przedstawić formy wsparcia udzielanego osobom z niepełnosprawnościami w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych oraz prowadzeniu spraw finansowych, a także gwarancje zapobiegające nadużyciom w modelu substitute decision-making. Wytyczne prowadzą do wniosku, że kluczowe dla wdrożenia art. 12 Konwencji jest zapewnienie każdej osobie z niepełnosprawnością zdolności do czynności prawnych oraz wsparcia w zakresie korzystania z niej. W oparciu o Wytyczne, Komitet zwraca uwagę, że zmiany w zakresie zdolności do czynności prawnych w ustawodawstwach krajowych powinny mieć na celu wprowadzenie środków prawnych pozwalających na zapewnienie osobom z niepełnosprawnościami wsparcia w podejmowaniu decyzji przy pełnym poszanowaniu autonomii i preferencji życiowych. Zatem projekt założeń przygotowany przez Komisję Kodyfikacyjną Prawa Cywilnego należy analizować w kontekście faktycznych gwarancji w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych, a nie sposobów zabezpieczenia przed tym.

3.2. Warto też odnotować, że projekt założeń nie odnosi się w żadnym miejscu do obowiązków wynikających z rozstrzygnięć Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach zarówno dotyczących Polski, jak i innych członków Rady Europy. Wciąż oczekuje w Polsce na wdrożenie wyrok z dnia 16 października 2012 roku w sprawie *Kędzior v. Polska*¹, a także standardy ochrony wynikające z wyroków *Kiss v. Węgry* (w którym Trybunał uznał, że całkowite pozbawienie osób częściowo ubezwłasnowolnionych prawa głosowania, bez względu na ich aktualny stan zdrowia, stanowi naruszenie art. 3 Protokołu nr 1 do Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności)², *X i Y v. Chorwacja*³, *Stanev v. Bułgaria*⁴, *M.S. v. Chorwacja*⁵, oraz wyroków *Salontaji-Drobnjak v. Serbia*⁶ i *Shtukaturov v. Rosja*⁷ (do ostatniego z nich projekt wprawdzie się odnosi, ale nie przesądza, czy jego rozstrzygnięcie zostanie w Polsce wdrożone). Wszystkie wymienione wyroki potwierdzają „istnienie europejskiego i uniwersalnego konsensusu w kwestii konieczności ochrony osób z niepełnosprawnościami przed dyskryminacyjnym traktowaniem”⁸. Zdziwienie budzi zwłaszcza pominięcie konsekwencji wyroku *Kiss v. Węgry*, uznającego za niezgodne z Europejską Konwencją o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności automatyczne pozbawianie praw wyborczych osób częściowo ubezwłasnowolnionych.

1 Skarga nr 45026/07.

2 Wyrok ETPC z dnia 20 maja 2010 r., skarga nr 38832/06.

3 Wyroku ETPC z dnia 3 listopada 2011 r., skarga nr 5193/09.

4 Wyrok ETPC (Wielka Izba) z dnia 17 stycznia 2012 r., skarga nr 36760/06.

5 Skarga nr 36337/10.

6 Wyrok ETPC z dnia 13 października 2009 r., skarga nr 36500/05.

7 Wyrok ETPC z dnia 27 marca 2008 r., skarga nr 44009/05.

8 Wyrok ETPC z dnia 30 kwietnia 2009 r. w sprawie *Glor v. Szwajcaria*, skarga nr 13444/04, pkt 53.

Projektodawca powinien zatem odnieść się do treści art. 62 Konstytucji RP, odmawiającego praw wyborczych osobom ubezwłasnowolnionym.

Postulowana kompleksowość zmian w zakresie ochrony praw osób z niepełnosprawnościami wymaga ponadto odniesienia się do form czynności prawnych oraz instytucji nieważności czynności prawnej w trybie art. 82 kodeksu cywilnego. Obecnie największym problemem dla osób z niepełnosprawnościami, które nie potrafią czytać (np. osoba z niepełnosprawnością intelektualną, która potrafi zapoznać się jedynie z informacjami opracowanymi w formacie tekstu łatwego do czytania i rozumienia), jest podjęcie jakichkolwiek czynności prawnych, do których wymagana jest forma pisemna. Nie mogą złożyć tuszowego odcisku palca pod dokumentem, a kontrahenci umowy kierują je albo do notariusza, albo do sądu w celu ubezwłasnowolnienia. Notariusze z kolei nie podejmują czynności z udziałem osób z niepełnosprawnością intelektualną, sugerując ubezwłasnowolnienie jako lepsze zabezpieczenie osoby i powołują się zarówno na treść art. 82 kodeksu cywilnego, jak też na treść art. 81 ustawy prawo o notariacie. Projekt z jednej strony odnosi się na stronie 8 do art. 82 kodeksu cywilnego w sytuacji uznania ex post czynności prawnej za nieważną, podjętej przez osobę z zaburzeniami psychicznymi o charakterze przejściowym (co przy wielu komentarzach doktryny wydaje się wątpliwe), a na stronie 9 podtrzymuje indywidualną i następczą kontrolę czynności prawnych osób z niepełnosprawnością psychiczną w ogóle, w trybie art. 82, a ewentualne korekty tego artykułu pozostawia pracom nad częścią ogólną nowego kodeksu cywilnego. Taki zabieg wydaje się być co najmniej niewskazany – nie można kompleksowo kształtować sytuacji prawnej osób z niepełnosprawnościami bez zmiany art. 82 kodeksu cywilnego. Tym bardziej, że jest on często wykorzystywany w bardzo niejednolity sposób - jako uznanie każdej czynności osoby z niepełnosprawnością intelektualną za nieważną lub ewentualnie jako próbę jej ochrony w sytuacji zawarcia czynności ze swoim pokrzywdzeniem.

4. Opieka

4.1. Istotą proponowanych zmian, zgodnie ze standardami międzynarodowego prawa praw człowieka powinno być rozgraniczenie tych form wsparcia, które będą miały jedynie na celu wspieranie osoby mającej trudności w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych (na zasadzie obecnie obowiązującej w kodeksie rodzinnym i opiekuńczym instytucji kuratora dla osoby niepełnosprawnej) od takich form, których głównym celem będzie zabezpieczenie interesów osoby i jej ochrona. W pierwszej kolejności chodzi bowiem o zapewnienie możliwości korzystania z autonomii decyzyjnej i zapewnienie ewentualnego wsparcia w samostanowieniu. Tymczasem odwołanie się w projekcie do podstawowych wartości, które powinna chronić proponowana nowelizacja, tj. dobro osoby korzystającej z ochrony, ochrona zaufania osób trzecich oraz subsydiarność instytucji ochronnych, wskazuje, że **proponowane rozwiązania uznawane są przede wszystkim za ochronne**. Przekonuje o tym stwierdzenie, że nowelizacja będzie zmierzała do zapewnienia równowagi pomiędzy dążeniem ochrony obiektywnie rozumianego dobra osoby korzystającej z ochrony (jeżeli nie może ona sama prowadzić swoich spraw) oraz do uwzględnienia jej decyzji, wyobrażeń i życzeń w najszerszym możliwym zakresie, o ile nie sprzeciwiają się one jej dobru. Należy zgodzić się i poprzeć zasadę subsydiarności instytucji ochronnych i ustanawianie ich jedynie wtedy, gdy są konieczne, ale trzeba pamiętać, że **formy wsparcia, których obowiązek wprowadzenia wynika z art. 12 Konwencji nie są instytucjami ochronnymi, które według projektodawcy oznaczają uzasadnioną ingerencję w zdolność do czynności prawnych**.

4.2. Zgodnie z projektem założeń, w miejsce dotychczasowej instytucji ubezwłasnowolnienia wprowadzony zostanie mechanizm prospektywnego ograniczania skuteczności czynności prawnych dokonywanych przez osoby z niepełnosprawnością psychiczną, związany z ustanowieniem opieki. Likwidacja ubezwłasnowolnienia ma zatem służyć rozbudowaniu instytucji opieki, która będzie mogła przybrać formę:

- opieki asystencyjnej, pozostawiającej osobie korzystającej z ochrony pełną zdolność do czynności prawnych, a polegającą na udzielaniu podopiecznemu wsparcia w podejmowaniu decyzji;

- opieki z reprezentacją równoległą, pozostawiającą osobie korzystającej z ochrony zdolności do czynności prawnych, a jednocześnie nadającą opiekunowi upoważnienie do reprezentowania podopiecznego w oznaczonym zakresie;
- opieki z kompetencją do współdecydowania, polegającej na zastrzeżeniu zgody lub potwierdzenia opiekuna dla ważności oznaczonych rodzajowo czynności prawnych osoby korzystającej z ochrony
- i opieki połączonej z umocowaniem do wyłącznego zastępstwa, w której upoważnienie do podejmowania czynności prawnych w oznaczonym w orzeczeniu zakresie miałby tylko opiekun, a nie miałaby go osoba z niepełnosprawnością psychiczną.

Nie ulega wątpliwości, że terminy „opieka”, „opiekun”, „ochrona”, „podopieczny” ukierunkowują projekt założeń na zastępcze podejmowanie decyzji, które zgodnie z Konwencją jest niedopuszczalne. Szczególnie ostatnia z proponowanych form nie może być uznana za realizację modelu wspieranego podejmowania decyzji i nie sposób nie dostrzec, że forma ta, jak również opieka połączona z umocowaniem do wyłącznego zastępstwa stanowią odwołanie do obowiązujących obecnie częściowego i całkowitego ubezwłasnowolnienia. Jeżeli projektodawcy rzeczywiście zamierzają zapewnić standard wyznaczony art. 12 Konwencji, to absolutnie niemożliwym jest całkowite pozbawienie zdolności do czynności prawnych osoby z niepełnosprawnością przewidziane jako forma „opieki połączonej z umocowaniem do wyłącznego zastępstwa”.

Zgodnie z projektem, opieka i ewentualne ograniczenie zdolności do czynności prawnych **z zasady będą orzekane na czas oznaczony, chyba że niepełnosprawność ma charakter nieodwracalny**. Sformułowanie to ukazuje niekonsekwencję oraz brak spójności projektowanej regulacji. Jeśli bowiem projektodawca uznaje Zespół Downa za zaburzenie psychiczne, to jakie znaczenie ma „ustalenie potrzeby interwencji ograniczającej swobodę podejmowania decyzji” u takiej osoby (strona 9, ppkt e), skoro Zespół Downa jako źródło niepełnosprawności ma z pewnością nieodwracalny charakter. A przecież art. 12 Konwencji zakłada, iż jakiegokolwiek ingerencje w zdolność do czynności prawnych powinny być stosowane przez możliwie najkrótszy czas.

4.3. Oczywiście należy w pełni podzielić stanowisko prezentowane w projekcie, by sąd miał możliwość dostosowywania środków prawnych do sytuacji i potrzeb konkretnej osoby z niepełnosprawnością. Jednak istnieje obawa, że przedstawione w projekcie założenia środki nie są odpowiednie do założonego celu. Trudno precyzyjnie odnieść się do wszystkich postulatów projektu, ponieważ są one bardzo niespójne. Przykładowo, w punkcie III 1 (strona 10) wskazuje się, że orzekając o potrzebie ustanowienia opieki i niepełnej zdolności do czynności prawnych, sąd powinien rozważyć, czy inne, mniej inwazyjne formy pomocy (pomoc społeczna w postaci asystenta, pełnomocnictwo opiekuńcze lub przepisy przewidujące reprezentację z mocy ustawy) nie zapewnią wsparcia osobom z zaburzeniami psychicznymi. Jak w takim razie rozumieć opiekę asystencyjną - czy jest to instytucja prawa cywilnego, prawna forma wsparcia, czy też instytucja pomocy społecznej? Ponadto, pełnomocnictwo opiekuńcze zostało wyraźnie zastrzeżone przez projektodawcę dla „osoby dorosłej i sprawnej psychicznie”, która może ustanowić pełnomocnika, który byłby upoważniony do dokonywania w imieniu mocodawcy określonych czynności, w tym także o charakterze osobistym, gdyby mocodawca doznał w przyszłości zaburzeń psychicznych. Po raz kolejny zatem należy podkreślić błędną terminologię, skutkującą poważnymi ograniczeniami w dostępie do praw. **„Sprawność psychiczna” jako warunek ustanowienia pełnomocnictwa opiekuńczego zupełnie nie koresponduje z funkcjonowaniem osób z niepełnosprawnością intelektualną**, których niepełnosprawność w zdecydowanej większości przypadków jest stanem trwającym od urodzenia lub wczesnego dzieciństwa. A skoro projektodawca zdecydował się stworzyć bardzo szeroką definicję zaburzeń psychicznych na potrzeby regulacji i włączył do niej niepełnosprawność intelektualną, to jednocześnie zupełnie wykluczył osoby z tym rodzajem niepełnosprawności z możliwości ustanowienia pełnomocnictwa opiekuńczego. Jakie wobec tego „mniej inwazyjne formy pomocy” sąd będzie mógł zastosować wobec dorosłej osoby z niepełnosprawnością intelektualną?

- 4.4. W świetle wszystkich powyższych uwag, zaprezentowane w projekcie cztery formy opieki jako instytucji zastępującej ubezwłasnowolnienie, wywołują wiele wątpliwości i pytań. Jaki charakter ma ustanowienie przez sąd opieki asystencyjnej, skoro nie skutkuje to ingerencją w zdolność do czynności prawnych? Szczególnie na tle znaczenia pojęcia opieki i funkcji opiekuna, które co do zasady łączą się działaniem w imieniu i za kogoś. Czy udzielanie wsparcia w podejmowaniu decyzji jest dla projektodawcy obowiązkiem współdziałania osoby z niepełnosprawnością z opiekunem? Jaka będzie rola sądu w wyznaczeniu opiekuna asystencyjnego i jaka jego odpowiedzialność za sprawowaną formę opieki?

Nie mniejsze obawy budzi opieka z reprezentacją równoległą, choć PSOUU dostrzega w niej możliwość faktycznego wsparcia osób z niepełnosprawnością intelektualną. Można bowiem założyć, że osoba z niepełnosprawnością intelektualną mająca trudności komunikacyjne, ale przy odpowiednim wsparciu polegającym na wyjaśnieniu prostym językiem znaczenia zgody na zabieg medyczny i jego opisaniu, rozumiejąca sens i znacznie czynności prawnej, ze względu na stres lub brak zrozumienia osób trzecich, nie może wyrazić swojej woli i podjąć czynności prawnej. Wtedy czynność taką podejmuje jej opiekun i nie stanowi to ingerencji w jej zdolność do czynności prawnych. Pojawia się jednak pytanie, czy upoważnienie do reprezentowania podopiecznego w oznaczonym zakresie przez opiekuna wyłącza jednocześnie działanie osoby z niepełnosprawnością skoro ustanowienie opiekuna nie ogranicza jej zdolności do czynności prawnych?. Ponadto, podobnie jak w innych przewidywanych formach opieki, należy rozważyć sytuację podejmowania przez opiekuna czynności niekorzystnych dla podopiecznego. Dotykamy tutaj istotnego problemu zaufania między osobą z niepełnosprawnością a każdą osobą oferującą jej wsparcie lub zobowiązaną do niego, którego projekt założeń nie podejmuje. W chwili obecnej sądy najczęściej ustanawiają opiekunami osoby z najbliższej rodziny (nie zawsze zaangażowane w życie osoby z niepełnosprawnością) lub pracowników socjalnych, jeśli osoby z niepełnosprawnościami są mieszkańcami domów pomocy społecznej. Jak wskazuje doświadczenie Rzecznika Praw Obywatelskich (wystąpienie w tej sprawie zostało skierowane do Ministra Sprawiedliwości), a także PSOUU, wykonywanie opieki bywa bardzo problematyczne. Jeśli opiekunem jest rodzic, który w dobrej wierze i z dobrymi intencjami działa z korzyścią dla osoby z niepełnosprawnością, to oczywiście dla państwa oznacza to rozwiązanie problemu i przeniesienie odpowiedzialności za wsparcie tej osoby na rodziców. Jeśli jednak brak jest osób z najbliższej rodziny lub kierują się one jedynie materialnymi pobudkami (o czym przekonuje dotychczasowa praktyka wykorzystywania ubezwłasnowolnienia) to projekt nie odpowiada na pytanie, kto miałby te funkcje pełnić.

Projekt podejmuje także na stronie 13, ppkt h kwestię zdolności procesowej, choć wielość argumentów tam powołanych utrudnia ustalenie stanowiska projektodawcy. Nie można zgodzić się przy tym, by w tzw. opiece równoległej od decyzji opiekuna uzależnić to, czy prowadzi on postępowanie w imieniu podopiecznego, czy też pozwala na to, aby podopieczny wszczął i prowadził postępowanie samodzielnie. Rozwiązanie takie zakłada, że jeśli opiekun wszcząłby postępowanie w imieniu podopiecznego, to podopieczny nie miałby zdolności procesowej w tym wypadku. Trzeba nadmienić, że podopieczny miałby jednocześnie pełną zdolność do czynności prawnych. Pojawia się także pytanie, czy zdolność procesowa podopiecznego byłaby wyłączona w każdej sprawie, w której byłby on stroną czynną, czy tylko w tych sprawach, które dotyczą czynności objętych również zakresem umocowania opiekuna.

- 4.5. Próba określenia właściwości sądu w sprawach podejmowanych w założeniach musi wywołać konsternację. Zgodnie z założeniami (strona 14, ppkt i) sądem właściwym dla spraw o ustanowienie opieki, a także dla postępowań o podjęcie incydentalnych decyzji w sprawach osoby z niepełnosprawnością intelektualną lub psychospołeczną powinien być sąd rejonowy miejsca pobytu osoby z niepełnosprawnością. Warto wyjaśnić o jakie incydentalne sprawy chodzi, jaka jest ich procedura podejmowania. Ponadto, czy osoby, do których kierowana jest możliwość podejmowania przez sąd incydentalnych decyzji zostały jednocześnie wyłączone z grupy osób z zaburzeniami psychicznymi? Wszystkie te uwagi wymagają rzetelnego przemyślenia. Z pewnością należy podzielić pogląd o konieczności połączenia postępowań dotyczących zarówno ustalenia sposobu wspierania osoby, jak też ustanowienia osoby

wspierającej (zgodnie z uwagami przedstawionymi powyżej PSOUU absolutnie nie popiera przyjętej w projekcie terminologii opiekuńczej). Jednak dopóki kształt regulacji nie będzie znany, ze względu na wagę i istotę zdolności do czynności prawnych, PSOUU skłania się ku pozostawieniu tej kompetencji sądom okręgowym, z zastrzeżeniem, że jeśli proponowane regulacje będą w pełni zgodne z art. 12 Konwencji, to należałoby zastanowić się nad zmianą właściwości sądów na te najbliższe miejscu zamieszkania osoby z niepełnosprawnością

- 4.6. Z ogromnym dystansem należy podejść do propozycji rejestru publicznego orzeczeń ingerujących w zdolność do czynności prawnych. Poza ogromną i nieuzasadnioną stygmatyzacją, wiązałyby się to z problemami ustalenia dostępu do niego osób trzecich i np. rozgraniczenia dostępu organów i instytucji publicznych od dostępu osób prywatnych prowadzących działalność gospodarczą.

5. Zmiany kodeksu rodzinnego i opiekuńczego w zakresie zawierania związku małżeńskiego.

Jak wskazywano już powyżej, art. 23 Konwencji nie wprowadza pojęcia, przyjętego w założeniach „zdolności do zawarcia związku małżeńskiego”. W związku z tym próba tworzenia takiego warunku w przepisach kodeksu rodzinnego i opiekuńczego musi spotkać się z krytyką Stowarzyszenia. Z jednej strony projekt przyznaje, że obecne uregulowanie jest dyskryminacyjne, a z drugiej wprowadza przeszkodę małżeńską w postaci istnienia takich zaburzeń psychicznych, które nie pozwalają kierować postępowaniem zgodnie z treścią obowiązków wynikających z zawarcia małżeństwa. A przecież jest to wyraźnie odwołanie się do obecnego rozwiązania, które dopuszcza możliwość zawarcia związku małżeńskiego za zgodą sądu, jeśli tylko „choroba psychiczna i niedorozwój umysłowy nie zagrażają dobru małżeństwa”. Oczywiście odwrócenie wyjątku w regułę zasługuje na uznanie, jednak w dalszym ciągu nie jest to rozwiązanie zgodne z art. 23 Konwencji. Zdziwienie także budzi sformułowanie „kierowanie swoim postępowaniem”, które przecież obecnie pojawia się w art. 13 kodeksu cywilnego i wywołuje nie tylko ogromne trudności orzecznicze, ale również jest marginalizowane przez biegłych sądowych, którzy nie potrafią odpowiedzieć na zadawane w tej kwestii przez sąd pytania. Szczególnie, jeśli ma to nastąpić po dwugodzinnym badaniu osoby z niepełnosprawnością.

Z założeń wynika także, że projektodawca zrezygnował z regulacji unieważnienia małżeństwa z powodu zaburzeń psychicznych i przewidział jedynie odesłanie do art. 151 § 1 pkt 1 kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. Przewidziane w nim wady oświadczenia woli mogą stać się podstawą do wytoczenia powództwa o unieważnienie małżeństwa, jednak uprawnionym do tego będzie wyłącznie małżonek z zaburzeniami psychicznymi, który złożył swoje oświadczenie o wstąpieniu w związek małżeński w stanie wyłączającym świadome wyrażenie woli.

Na szczególne podkreślenie zasługuje również teza, zgodna z którą „jakość pomocy dla osób jej wymagających zależy nie tylko od treści przepisów prawa cywilnego objętych nowelizacją, ale także od ustroju i sprawności organizacyjnej podmiotów zajmujących się pomocą dla osób niepełnosprawnych. Wskazać tu należy instytucje pomocy społecznej, organy pomocnicze sądu (kuratorów, ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne), prokuraturę i co także jest ważne organizacje pozarządowe”. Ogromne zdziwienie budzi brak w prezentowanym wyczerpieniu sądów, jak i sędziów, przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości oraz próba przeniesienia odpowiedzialności za sytuację osób z niepełnosprawnościami na instytucje pomocy społecznej i organizacje pozarządowe. Konwencja przesądza, że niepełnosprawność jest kwestią praw człowieka, a nie problemu społecznego. Oczywistym jest obowiązek państwa likwidacji barier uniemożliwiających korzystanie z praw człowieka przez osoby z niepełnosprawnościami również poprzez politykę społeczną, jednak zapewnienie korzystania ze zdolności do czynności prawnych, adekwatne do potrzeb i sytuacji wsparcie prawne, powinno być domeną niezależnego i niezawisłego sądownictwa orzekającego na podstawie nie wywołujących tyłu wątpliwości przepisów. Organizacje pozarządowe działające na rzecz osób z niepełnosprawnościami, szczególnie na rzecz tych osób, które wymagają największego wsparcia, od lat wyręczają państwo w wielu działaniach, nie podejmowanych przez władze publiczne, organizując wsparcie w każdej sferze życia dla osoby z niepełnosprawnością.

Bardzo często niewiedza i nieświadomość sędziów, błędy proceduralne, a także schematyzm opiniowania biegłych prowadzi do dramatów konkretnych osób. Wypada choćby przypomnieć badania realizowane przez PSOOU w 2001 r.⁹ które wykazały szereg nadużyć w stosowaniu ubezwłasnowolnienia względem osób z niepełnosprawnością przez polskie sądy, badania z roku 2004 r. potwierdzające liczne wymuszania stosowania tej instytucji przez organy publiczne, przede wszystkim przez jednostki terenowe Zakładu Ubezpieczeń Społecznych¹⁰, badania z roku 2003, zaplanowane i przeprowadzone na polecenie Departamentu Sądów Powszechnych Ministerstwa Sprawiedliwości¹¹, zgodnie z którymi uchybienia w sprawach o ubezwłasnowolnienie „wskazują nie tyle na mankamenty regulacji prawnej, ile na drastyczne jej ignorowanie”¹². Oznacza to, że projektodawca powinien przewidzieć środki mające na celu podnoszenie świadomości polskich sądów i kształcenie przyszłych sędziów z uwzględnieniem tematyki praw człowieka osób z niepełnosprawnościami.

dr Monika Zima-Parjaszewska
Wiceprezesa Zarządu Głównego

Warszawa, 8 sierpnia 2014 roku

-
- 9 Badania przeprowadzone zostały przez Zarząd Główny Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym we współpracy z Kliniką Prawa WPiA UW, A. Firkowska-Mankiewicz, J. Parczewski, M. Szeroczyńska, Praktyka ubezwłasnowolnienia osób z niepełnosprawnością intelektualną w polskich sądach – raport z badań, Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo 2005, nr 2, s. 87-118.
 - 10 Badania przeprowadzone zostały przez Zarząd Główny Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, J. Kamiński, Sytuacja osób niepełnosprawnych intelektualnie w postępowaniu z jednostkami organizacyjnymi Zakładu Ubezpieczeń Społecznych – raport z badań, Warszawa 2005; Open Society Institute, Rights of People with Intellectual Disabilities. Access to Education and Employment – Poland, 2005, http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/poland_2005_0.pdf.
 - 11 Na skutek działań PSOOU Rzecznik Praw Obywatelskich wystąpił dnia 17 września 2002 r. do Ministra Sprawiedliwości z wnioskiem o niezwłoczną zmianę praktyki orzeczniczej sądów i o rozważenie zmiany przepisów o ubezwłasnowolnieniu, Pismo RPO-418864-XI-02/GR.
 - 12 Pismo DSP II 5000/200/02 dot. KKPC 169/OP/203; I. Kleniewska, Postępowanie w sprawach o ubezwłasnowolnienie w praktyce sądowej (w): Prawo w działaniu, red. E. Holewińska-Lapińska, t. 1, Warszawa 2006, s. 119–134.

Załącznik nr 7

Z wydawnictwa informacyjnego Inclusion Europe

„Ludzie z niepełnosprawnością intelektualną mogą w większym stopniu decydować o sobie”
(wyd. PSOUU 2009)

KU LEPSZEMU SPOŁECZEŃSTWU

„Dla każdej istoty ludzkiej jest ważne, by mieć wpływ na swoje życie, być częścią swojej lokalnej społeczności i społeczeństwa. Dla każdej osoby jest też istotne, by mogła podejmować swoje własne decyzje, by mogła być wysłuchana i by była traktowana z szacunkiem.”

Inclusion International

Wielu ludzi z niepełnosprawnością intelektualną nie jest słuchanych, sprawują niewielką kontrolę nad własnym życiem, czują też, że nie są traktowani z szacunkiem. Często wynika to z niedoceniań ich umiejętności. Wielu członków rodzin i profesjonalistów nadal postrzega osoby z niepełnosprawnością intelektualną jak dzieci i nie pozwala im na swobodę w podejmowaniu decyzji, popełniania błędów i uczenia się sprawowania większej kontroli nad własnym życiem.

Inclusion Europe uważa, że członkowie rodzin i profesjonalści mają kluczową rolę do odegrania w dawaniu osobom z niepełnosprawnością intelektualną możliwości do wyrażenia tego, co chcą i do podejmowania samodzielnych decyzji. To pomoże im budować swoją indywidualność, a w konsekwencji osoby z niepełnosprawnością intelektualną będą mogły rozpocząć życie własnym życiem. Staną się mniej zależni od rodziców, rodzeństwa i profesjonalistów.

Inclusion Europe wierzy, że większość ludzi z niepełnosprawnością intelektualną ma możliwości do tego, by uczestniczyć w życiu społecznym i wносить w nie swój wkład. W interesie każdego jest, by rozwijać ich umiejętności, aby nie pominąć ich pozytywnego wkładu w różnorodność naszego społeczeństwa.

Wśród osób z niepełnosprawnością intelektualną i osób je wspierających, te starania by mówić we własnym imieniu nazywane są „self-adwokaturą.”

JAK WSPIERAĆ OSOBY Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ W PODEJMOWANIU DECYZJI

„Self-adwokatura jest to proces, który umożliwi osobie z niepełnosprawnością nabywanie potrzebnych umiejętności, przy wsparciu odpowiednich facylitatorów.

Self-adwokatura umożliwi ludziom z niepełnosprawnościami występowanie we własnym imieniu, dokonywanie wyborów i przejęcie kontroli nad własnym życiem.”

(Disabled Peoples' International – EU Committee)

By pomóc osobom z niepełnosprawnością intelektualną stać się self-adwokatami, powinno się:

1. Pytać ich o opinie

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną mogą mieć inne opinie, niż my tego oczekujemy. Często ludzie myślą, że wiedzą lepiej co jest dobre dla innych, ale sami zainteresowani mają inne zdanie. Dlatego powinno się zawsze najpierw pytać osobę z niepełnosprawnością, czego ona chce.

2. Uczyc się słuchania osób z niepełnosprawnością intelektualną

Wiele osób z niepełnosprawnością intelektualną w ciągu swojego życia uczy się tego, że nikt nie liczy się z ich opiniami. Dlatego też często są ostrożni w wyrażaniu własnego zdania. Mogą też nie mieć własnego zdania lub mają problemy z jego wyrażeniem. Dlatego uczenie się uważnego słuchania tego, co mówią i jak to mówią jest bardzo ważne dla członków rodzin i profesjonalistów, którzy chcą wspierać self-adwokatów.

3. Dostarczać odpowiednich informacji i stwarzać możliwości wypowiedzenia się

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie mają odpowiednich informacji, by podjąć racjonalną decyzję. Czasami nie potrafią czytać lub potrzebują jasnego, osobistego wyjaśnienia trudnych spraw. Dostarczenie informacji w odpowiedniej i zrozumiałej formie jest jednym z największych wyzwań self-adwokatury.

4. Nie być nadopiekuńczym

Jest to naturalne i pozytywne, by chronić innych ludzi przed krzywdą i negatywnymi konsekwencjami złych decyzji. Ale z drugiej strony, ludzie nie uczą się jeśli nie popełniają błędów i nie odczuwają ich konsekwencji. Dla członków rodzin i profesjonalistów jest ważne, by traktować osoby z niepełnosprawnością intelektualną z szacunkiem i nie być wobec nich ani nadopiekuńczymi, ani też nie narażać ich na poważne konsekwencje decyzji, których sami nie mogli przewidzieć.

5. Zapewniać odpowiednie szkolenie

Zapewnić każdemu czas i wsparcie. Trening może być niezbędny ludziom, by rozwinęły swoje umiejętności. Ćwiczenie różnych umiejętności we włączającym otoczeniu jest ważne dla rozwoju osoby z niepełnosprawnością przez całe jej życie.

6. Pomagać w rozwijaniu poczucia własnej wartości

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną często przez wiele lat doświadczają braku szacunku. Konsekwencją tego może być niskie poczucie własnej wartości. Ważne są wszystkie działania, które zmierzają do wzmocnienia poczucia własnej wartości jako pełnoprawnego członka społeczeństwa.

7. Zapewnić kontakty z osobami stanowiącymi dobry wzór do naśladowania

Rówieśnicy z niepełnosprawnością intelektualną, którzy rozwinęli bardziej swoją niezależność i umiejętności podejmowania decyzji są najlepszymi wzorami do naśladowania dla innych ludzi z niepełnosprawnością intelektualną. Ważne jest, aby ułatwiać kontakty z takimi osobami.

8. Ułatwiać tworzenie grup self-adwokatów

Grupy self-adwokatów odgrywają ważną rolę jako miejsca, gdzie ludzie z niepełnosprawnością intelektualną mogą dokonywać wymiany swoich poglądów i rozwijać postawy związane z ich członkostwem w grupie. Rodziny i profesjonalści powinni wspierać tworzenie i działalność tych grup. Należy to jednak czynić z wielką ostrożnością - tak, by nie wpływać na treść ich prac. Grupy self-adwokatów są najbardziej efektywnym sposobem, w jaki osoby z niepełnosprawnością intelektualną mogą wpływać na politykę. Powinny istnieć na poziomie lokalnym, regionalnym i ogólnokrajowym.

*„Możemy mówić we własnym imieniu.”
„Wiem, czego chcę. Więc dlaczego ludzie mnie nie słuchają?”*

Członkowie Europejskiej Platformy Self-Adwokatów

SELF-ADWOKATURA W EUROPIE

Grupy self-adwokatów, osób z niepełnosprawnością intelektualną, istnieją dzisiaj w prawie wszystkich krajach europejskich. W ostatnich latach pojawiły się nowe profesje - osoby wspierające i facylitatorzy, którzy rozwinęli umiejętności i podejście w taki sposób, by asystować w autonomicznym rozwoju self-adwokatów. To pokazuje jak ważny jest ruch self-adwokatów, który rozwija się w ostatnich latach.

Wiele lokalnych grup self-adwokatów jest zrzeszonych w Europejskiej Platformie Self-Adwokatów (European Platform of Self-Advocates - EPSA).

Inclusion Europe - Europejski Związek Stowarzyszeń Osób z Niepełnosprawnością Intelektualną i ich Rodzin, wspiera ich w tej pracy.

Europejska Platforma Self-Adwokatów jest kierowana przez Grupę Sterującą, składającą się z czterech osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Platforma:

- **pomaga osobom z niepełnosprawnością intelektualną decydować we własnych sprawach**
- **informuje innych ludzi o umiejętnościach osób z niepełnosprawnością intelektualną**
- **wspiera grupy self-adwokatów na poziomie krajowym i lokalnym**
- **pracuje na rzecz bardziej dostępnych informacji i stron internetowych.**

Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym

jest organizacją pożytku publicznego



MISJĄ PSOUU jest:

- dbanie o godność i szczęście osób z niepełnosprawnością intelektualną, ich równoprawne miejsce w rodzinie i w społeczeństwie,
- wspieranie rodzin osób z niepełnosprawnością intelektualną we wszystkich obszarach życia i sytuacjach, a zwłaszcza w ich gotowości niesienia pomocy innym.

CELEM PSOUU jest działanie na rzecz wyrównywania szans osób z niepełnosprawnością intelektualną, tworzenia warunków przestrzegania wobec nich praw człowieka, prowadzenia ich ku aktywnemu uczestnictwu w życiu społecznym, działanie na rzecz ochrony ich zdrowia oraz wspieranie ich rodzin.

STATYSTYKA:

- 122 Koła terenowe,
- 11 tysięcy członków (rodzice, osoby z niepełnosprawnością intelektualną, przyjaciele),
- ponad 400 placówek i stałych form wsparcia dla ponad 23 tysięcy dzieci i dorosłych.

PSOUU prowadzi:

- placówki i projekty z zakresu rehabilitacji, terapii, edukacji, w tym ustawicznej, aktywizacji zawodowej oraz opiekuńcze,
- wspieranie ruchu self-adwokatów, rzeczników własnych spraw,
- chronione i wspomagane mieszkania grupowe,
- organizację spędzania wolnego czasu (m.in. kluby, zespoły artystyczne, sportowe, turystyczne),
- indywidualne wspieranie w niezależnym życiu,
- wspieranie i pomoc rodzinom,
- działalność wydawniczą, m.in. wydaje kwartalnik „Społeczeństwo dla Wszystkich”.

PSOUU współpracuje z instytucjami i organizacjami:

- w tworzeniu nowego prawa,
- w dążeniu do zmiany wizerunku osoby z niepełnosprawnością intelektualną i postaw społecznych,
- w rozwijaniu więzi społecznych, ułatwiających umacnianie się społeczeństwa dla wszystkich, czyli włączanie osób z niepełnosprawnością intelektualną,
- w popularyzowaniu wyników badań naukowych i doświadczeń innych krajów,
- w kształceniu profesjonalnych kadr,
- w umacnianiu organizacji pozarządowych.

Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym
ul. Głogowa 2b, 02-639 Warszawa, Tel. 22 848-82-60, 22 646-03-14, Fax 22 848-61-62

www.psouu.org.pl